

Гзавье АЛЛЕЗ

ФРАНЦУЗ МЕНЕН
КЫРГЫЗДЫН
ӨЗГӨЧӨ ЖОЛУГУШУУСУ
Алай, 1906- жыл

Поль Пеллионун жол күндөлүгү жана
Шарль Нуэттин сүрөттөрү

IFEAC

**MUSÉE
GUIMET**

Француз менен кыргыздын
өзгөчө жолугушуусу
Алай,
1906–жыл

Илимий редактору Гзавье Аллез

БИШКЕК – 2024

УДК 94 (100-87)
ББК 63.3 (5Кир)
Ф 84

Гзавье Аллез [Xavier HALLEZ] (IFEAC – Борбордук Азияны Изилдөөнүн Француз Институтунун улук илимий кызматкери, Бишкек–Кыргызстан) – XIX кылымдан бүгүнкү күнгө чейинки Борбордук Азиядагы саясий жана социалдык өзгөрүүлөрдү изилдеген тарыхчы.

Ф 84 Француз менен кыргыздын өзгөчө жолугушуусу – Алай, 1906-жыл:
Пеллионун жол күндөлүгү жана Шарль Нуэттин сүрөттөрү / илимий
ред. – Гзавье АЛЛЕЗ; IFEAC-MNAAG – Б.: «Улуу тоолор», 2024, – 160 б.

ISBN 978-9967-29-659-6

1906–1908-жылдардын ортосунда Орто Азияга саякаттап келген Поль Пеллионун жетекчилиги астындагы француз илимий миссиясы аткарган иштер Орто Азия менен Кытайды, ошондой эле буддачылык менен несторианчылыкты изилдөөнүн тарыхындагы чечүүчү учур болуп калган. Париждеги Гиме атындагы Азия искусствосунун улуттук музейинде сакталып турган Пеллионун жол күндөлүгүнөн алынып, кыргыз тилине которулган маалыматтар 1906-жылдагы Алай кыргыздары тууралуу кайталангыс документти өзүнө камтып турат. Мында Курманжан Датканын уулу Асанбектин Поль Пеллио менен өзгөчө жолугушуусу баяндалат. Улуу саякатчынын жол күндөлүгү Гзавье Аллездин түшүндүрмөлөрү менен жана ушул өзгөчө экспедицияга катышкан Шарль Нуэттин фото сүрөттөрү менен коштолот. Ошол кезде азыркы Кыргызстандын түштүгүндө тартылган бул сүрөттөр фотоколлекциянын башка сүрөттөрүнөн айырмаланып, ушул убакка чейин жарык көргөн эмес. Колуңуздагы китепте алар биринчи жолу элдин назарына коюлууда.

1 Поль Пеллио Үрүмчүдө (1907) (2 б.)

УДК 94 (100-87)
ББК 63.3 (5Кир)

ISBN 978-9967-29-659-6

© Xavier Hallez, 2023
© Institut français d'études sur l'Asie centrale, 2024
© Musée national des arts asiatiques Guimet, 2024

Алгы сөз

«Адамзаттын жашоосу негизинен жалаң гана
жолугушуулардан турат»

Абдеррахман Сиссако (Канн кинофестивалы, 2007)

Колуңуздагы китеп жолугушуулардын, маектешүүлөр менен изилдөөлөрдүн жемиши. Бүт баары бир жылнаамадан башталды. Аны мага кыргыздын улуттук кийимдерин жана жашоосун изилдөөчү Эмил Тилеков белек кылган эле. Ак-кара түстөгү эски сүрөттөр төрт түскө которулуп иштелип чыккан ал жылнаамада Курманжан датка менен Густав Маннергейм экөө 1906-жылы түшкөн белгилүү сүрөт дагы бар болчу. Аталган тарыхый эки инсандын жанында өтө сейрек эске алынуучу француз изилдөөчүсү Поль Пеллио дагы бар. Бул адамдын ысымы Борбордук Азиянын, Кытайдын жана буддизмдин байыркы тарыхына кызыккан ар бир изилдөөчү үчүн белгилүү. Ал жетектеген илимий экспедицияны коштоп жүргөн Маннергеймге караганда Поль Пеллионун Кыргызстанда аз билишерин түшүнүп, аймактын тарыхына кошкон анын маанилүү салымы тууралуу айтып бергим келди. Кыргызстандын эсте каларлык байлыгына айланган Курманжан датканын сүрөтү – Поль Пеллио өлкөнүн түштүк жергесине келгенинин маанилүү далили. Анткени анын экспедициясынын Алай бөлүгү кытай бөлүгүнөн айырмаланып, изилдөөчүлөр тарабынан таптакыр унутулуп калган.

Гиме атындагы Азия искусствосунун улуттук музейинде Поль Пеллионун Борбордук Азияга жасаган илимий миссиясынын бүт архиви сакталган. 2008-жылы экспедициянын жүз жылдыгына карата Пеллионун мурда жарыяланбаган жол күндөлүгү жарык көргөн. Музейдин китепканасында бул тарыхый документтер менен таанышып отуруп, мен Поль Пеллионун Алай аркылуу жасаган саякаты тууралуу жазгандарын жана анын Курманжан датканын уулу Асанбек менен курган маегин окуп, абдан таң калдым. Пеллионун экспедициясы фонду ошол саякатта коштоп жүргөн Шарль Нуэттин фото сүрөттөрүн да камтыйт. Алайда тартылганы менен европанын музейинде белгисиз бойдон сакталып турган бул сүрөттөрдү табаарым менен мындай мыйзамдуу мурастарын Кыргызстанга жеткирип тапшырууну ойлодум. Ошентип бул китептеги тарыхый фото сүрөттөр эң алгачкы жолу басылып чыгууда¹.

Гиме атындагы музейдин баа жеткис колдоосу астында жарык көргөн бул китеп аталган музей менен Борбордук Азияны Изилдөө боюнча Француз Институтунун ортосундагы макулдашылган илимий кызматташуунун жакшы жыйынтыгы болуп саналат. Китептин жарык көрүшүнө Гиме музейинин мурдагы директору

1 2023-жылдын март айында Гиме музейи Пеллио экспедициясынын фото коллекциясынын онлайн-каталогун чыгарды: <https://guimet-photo-pelliot.fr>

Софи Макариу айымга (Sophie Macariou); сактоо жана коллекциялоо бөлүмүнүн директору Венсен Лефевр мырзага (Vincent Lefèvre); Кытай жана Борбордук Азия буддачылыгынын сактоочусу Валери Залески айымга (Valérie Zaleski); фотографиялык коллекциялардын сактоочусу Лоренс Мадлин айымга (Laurence Madeline); жылуу кабыл алуусу үчүн китепкананын сактоочусу Кристина Крамеротти айымга (Cristina Cramerotti) жана жигердүүлүк менен салым кошуп жакшы көмөгүн көрсөткөнү үчүн, документтер боюнча катчы Доминик Файоль-Ренинжер айымга (Dominique Fayolle-Reninger) өзгөчө чоң ыраазычылыгымды билдирем.

Ошондой эле кытай таануучу жана Франциянын Ыраакы Чыгыш Институтунун (EFEO) мурдагы директору Жан-Пьер Дреж мырзанын баа жеткис ролун белгилей кетем. Анын мени менен курган ачык-айрым маектери, Пеллио жана Франциянын Борбордук Азиядагы миссиясы жөнүндөгү макалалары китебим үчүн маанилүү маалымат булагы болуп берди. Дагы бир чын жүрөктөн чыккан ыраазычылыгым, мени жакшы кабыл алып, өзүнүн Пеллио жөнүндөгү ойлору менен бөлүшүп, ал тууралуу Азия изилдөөчүлөрүнүн бир нече мууну бири-бирине өткөрүп келе жаткан кызыктуу аңгемелерди айтып берген, Дуньхуан кол жазмалары боюнча адис, EFEO институтунун ардактуу профессору Лиин Куо айымга (Liying Kuo) арналмакчы.

Акын жана жазуучу Кубатбек Жусубалиев мени өз үйүндө жылуу тосуп алып, Алай тоолору менен тааныштырды. Ошол 2021-жылы Алай жергесине жасалган алгачкы сапарымда Пеллионун жол күндөлүгүндө жазылган сөздөр көңүлүмдө кайрадан жаңырыктады. Ошондой эле мага жардам бергени үчүн Аттокур Каланбаевге ыраазычылыгымды билдирем. 2022-жылы август айында Жамбы Жусубалиева, Бакай Маратов жана Тамирис Аллез менен биргеликте, IFEAC тарабынан уюштурулган экинчи сапарым ошондогу Пеллио баскан жол аркылуу Оштон Эркеч-Тамга чейин созулду. Бир кезде Жибек-Жолу өткөн өзүлөрүнүн өрөөнүнүн тарыхы тууралуу кызыктуу аңгеме куруп берген Алай районунун акими Каныбек Апбасовго жана Кабылан-Көл айылынын тургуну Баатырбек Абдиевге чын жүрөгүмдөн чыккан ыраакматымды айтмакчымын.

Бизге котормочулук жардамын көрсөткөнү үчүн Кыргызстандын Улуттук илимдер академиясынын тарых, археология жана этнология институтунан Амантур Жапаровго, ошондой эле Жамбы Жусубалиевага, Кубанычбек Аркабаевге, Диана Скибага, Айназик Жолдошевага жана Сауле Аллезге ыраазычылык билдирмекчибиз.

Долбоорубуз Кыргызстандагы Франциянын элчилиги тарабынан колдоого алынды, бул үчүн биз урматтуу элчи Франсуа Делауска ыраакматымды айтмакчымын.

Акырында, Борбордук Азияны Изилдөө боюнча Француз Институтунун жалпы жамаатына жана анын директору Адриан Фов мырзага ыраазычылыгымды билдирем.

Гзавье АЛЛЕЗ

Поль Пеллионун өмүрү – Азияны изилдөөчүнүн өзгөчө тагдыры

Поль Пеллионун өмүр жолуна көз жүгүртчү болсок, көз алдыбызга Азия континентинин бардык булуң-бурчтары ачылат, мезгил боюнча биринчи миң жылдыктан жыйырманчы кылымга чейинки доорлор аркылуу алып өтүп, Азиянын тил байлыктары менен тааныштырат. Пеллио XIX жана XX кылымдардын ашташында Борбордук Азияда жана Ыраакы Чыгышта ачылган жаңы чөйрөнү изилдөөгө кызыккан. Ал ушул учурдагы эл аралык изилдөөчүлөрдүн арасындагы маанилүү окумуштуу болуп калган. Анын иши илимдин ар кыл тармактарын чагылдырган сегиз жүздөн ашык илимий макала болуп саналат, бул эмгектер азыркы күнгө чейин изилдөөчүлөргө үлгү болуп келе жатат².

Табиятынан укмуштай дилгир, жаңылыкка кызыгуусу күч жана эң мыкты эч тутумга ээ болгон Поль Пеллио кылдат филолог катары өзүнүн лингвистикалык терең билими менен кимди гана болбосун өтө таңгалдырган окумуштуу. Анын полиглоттук таланты ар бир сапарда жаңы тилдерди үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк бергендиктен, ал кытай тилинде да эң жакшы сүйлөгөн, ошондой эле түрк тилдерин, байыркы уйгур тилин, моңгол, тибет, парсы, пушту, тагаль, санскрит, тохар, согду жана хотан тилдерин билген.

ТАҢ ЧОЛПОНУ

Поль Пеллио 1878-жылы май айында Париж шаарында төрөлүп, Венсен токоюнун четиндеги Сен-Мандэде эрезеге жеткен. Атасы Шарль Пеллио (1847–1930-жж.), XIX кылымдагы көпчүлүк соодагерлер сыяктуу эле химиялык товарлар менен соода жүгүрткөн жана библиофил болгон³. Ал өзүнүн жети баласынын билим алуусуна чоң маани берген. Поль бармактайынан таенесинин колунда тарбияланган, андан соң Париждеги абройлуу менчик мектептерден билим алган. Ал бала кезинен эле куйма кулактыгы жана акылдуулугу менен айырмаланган. Башында өзүн дипломатияга арнагысы келгендиктен Саясий илимдер мектебине (азыркы SciencesPo) жана Чыгыштын тирүү тилдери

2 Walravens H., Paul Pelliot (1878-1945). *His life and works - a bibliography* (Bloomington: Indiana University, 2001).

3 Шарль Пеллионун коллекциясы өзү каза болгонунан кийин сатыкка чыгарылган: *Catalogue des manuscrits, lettres, autographes et documents originaux composant la collection de Charles Pelliot (amateur normand) - Vente les 28 et 29 Novembre 1933 Salle 9*. [Шарль Пеллионун коллекциясынын курамын түзгөн кол жазмаларынын, каттарынын, автографтарынын жана документтеринин түп нускасынын каталогу, (нормандиялык ышкыбоз) – Сатуу 1933-жыл, 28-29 ноябрь, 9-зал.] (Paris: Georges Andrieux, 1933).

мектебинин (азыркы INALCO) кытай тили бөлүмүнө тапшырган. Ошол кездеги француздардын кытай таануучуларынын эң көрүнүктүүсү Эдуард Шаванндын (1865–1918-жж.) курстарына катышуусу жана улуу индия таануучу Сильвен Ле-виден (1863–1935-жж.) санскрит тили боюнча сабак алганы, өзүн дипломатияга эмес изилдөөчүлүккө арноого ынандырган. 1897-жылы политология жана кытай тили адистигин тастыктаган диплом алганынан кийин ал аскердик кызматын өтөгөн.

Анын илимий ишмердүүлүгү 1899-жылы Ханой шаарындагы Ыраакы Чыгыштагы Француз Институтунда (EFEO) жаңы ачылган кытай тили боюнча кызматта иштөөгө тандалып алынышынан кийин башталган. EFEO институту 1898 жылы Жазуулар жана Көркөм Сөз Академиясынын⁴ чыгыш таануучуларынын жана Индокытай генералдык өкмөтүнүн биргелешкен демилгеси менен ачылган. Мындагы негизги максат Афина, Рим же Каирде⁵ жасалган ушундай иштерди үлгү кылуу менен Азияга келген изилдөөчүлөрдү колдоо, индокытай маданий мурастарын сүрөттөө жана сактоону өзүлөрүнө жоопкерчилик катары тагуу болгон⁶. Пеллио 1911-жылга чейин EFEO институтунда расмий түрдө катталган, бирок көп кырдуу жана колун бошотпогон ишмердиги бул он жылдыктын көпчүлүк учурунда аны Ханойдон алыс кармаган. Ал Азияны кыдырып чыгып, бир эле Индокытайдагы эмес, Борбордук Азиянын жана Кытай аймагындагы кол жазмаларды, китептерди, чыгармаларды чогултуу менен EFEO институтунун, ошондой эле Луврдун жана Гиме атындагы Азия искусствосунун улуттук музейинин, Франциянын улуттук китепканасынын эң бай коллекциясын түзүүгө жигердүүлүк менен катышкан.

EFEO институтунун келечектеги бай китепканасы үчүн китептерди жана кол жазмаларды чогултуш үчүн Бээжинде жүргөнүндө Пеллионун даңкы чыккан. Бул учурда Кытайда Боксёрлор көтөрүлүшү чыккан⁷, натыйжада чет эл элчиликтери 55 күн бою курчоодо калышкан. Пеллио дипломатиялык имарат-

4 Жазуулар жана Көркөм Сөз Академиясы 1663-жылы негизделген, кийин Жакынкы жана Ыраакы Чыгыш боюнча, Антикалык дүйнөнүн жана Орто кылымдардын бүт цивилизациялары тууралуу билимдерди алга жылдыруу жана таратуу милдети тагылгандан кийин жаңылоолор жүргүзүлгөн.

5 Афинада 1846-жылы, Римде 1875-жылы жана Каирде 1880-жылы Француз Институттары ачылган.

6 Clémentin-Ojha C., Manguin P., *Un siècle pour l'Asie. L'Ecole française d'Extrême-Orient, 1898-2000* (Paris: Les éditions du Pacifique/EFEO, 2001).

7 Боксёрлордун көтөрүлүшү («акыйкаттык жана макулдаштык союзунун кыймылы») жашыруун коомдор тарабынан уюштурулуп, символу түйүлгөн муштум болгондуктан «боксёрлор» деген ылакап ат берилген. Ал Кытайда 1899–1901-жылдары болуп өтүп, көптөгөн чет өлкөлүктөрдү өлтүрүү менен коштолгон. Башында бул кыймыл реформаларга, чет өлкөлүк отурукташуучуларга жана Циндин манжур династиясына каршы чыккан. Бул көтөрүлүш 1900-жылы 20-июнда Бээжиндеги чет өлкөлүк өкүлчүлүктөрдү курчоого алып келгени менен, европалыктардын, Жапониянын жана Америка Кошмо Штаттарынын жеңиши менен бүтүп, Бээжиндин талап-тонолушу менен аяктаган.

тарды коргоодо көзгө көрүнүп, эки матростун жардамы менен боксёрлордун желегин тартып алган. Мындай согуштук эрдиги үчүн ал Ардактуу легиондун ордени менен сыйланган. Эки жак тынчып калган күнү боксёрлор менен чай ичкиси келип жатканын айтып, ал баррикададан өтүп кетет. Душман менен коштошуп, кечке жуук көп жер-жемиштерди көтөрүп кайтып келет. Ал кытайларга курчоодогу европалык дипломаттардын аскердик эрки күчтүү экенин, бир гана жер-жемиш жетишпей жатканын айтып ишендирген экен. Пеллио кезинде ушундай күчтүү кайрат-жигери менен аты чыккандыктан, азыркы кезге чейин анын эрдиктери тууралуу ар кандай уламыштар айтылып келет. Кытайлардын тилин эле эмес, салтын, маданиятын жакшы билген ал, ушул көтөрүлүш күчөп турганда шаар ичинде ээн-эркин жүрө алган. Анын мындай эр жүрөктүүлүгү, аракетчилдиги илимпоздук сапаттары менен эң сонун айкалышканын байкоого болот.

Пеллионун маанилүү изилдөөлөрү Түштүк-Чыгыш Азияга, анын ичинде Камбоджага арналган. Кытай булактарына жана өзүнүн филологдук билимине таянуу менен ал бул аймактын тарыхый географиясынын негизин түзгөн⁸. Анын негизги макалаларынын бири кытайлардын биринчи миң жылдыктагы Түштүк жана Түштүк-Чыгыш Азияга жасаган саякатына арналып жазылган⁹. Саякатты изилдөө жана ачылыштар аябай кызыктыргандыктан, ал кандай илимий маселе болбосун күч сынап көрүүгө даяр болгон. Швейцариянын улуу кытай таануучусу Поль Демьевиль (1894–1979-жж.) Пеллио тууралуу мындай деген: «Эч нерсе аны токтото алган эмес, туурараак айтканда аны баары кызыктырып токтоткон: Кытайдын байыркы аталыштары, Сиамдын, Цейлондун, Малай архипелагынын тарыхый булактары жана Кан Тайдын¹⁰, Сюань-Цзандын¹¹, И Цзиндин¹² жана Марко Полонун саякаттары кызыктырган. Аты аталган изилдөөчүлөрдүн тагдыры эбактан эле аны өзгөчө кызыктырып келген. Анткени алар өзү сыяктуу эле табышмактарга кызыгып, белгисиздикти карай тартынбастан алга барышкан!»¹³ Пеллио өзүн Марко Полонун изи менен бараткандай элестеткен!

8 Анын чыгармалары өлгөнүнөн кийин чогултулуп жарык көргөн: Pelliot P., *Mémoires sur les coutumes du Cambodge de Tchou Ta-Kouan* (Paris : Maisonneuve, 1951).

9 Pelliot P., «Deux itinéraires chinois de Chine en Inde à la fin du VIIIe siècle», *Bulletin de l'EFEO*, n°1-2 (1904), 131-413.

10 Кан Тай үчүнчү кылымдын орто ченинде жашаган кытай саякатчысы болгон, ал Түштүк-Чыгыш Азияга барган.

11 Сюань-Цзан (600–664-жж.) будда тексттерин кытай тилине которуш үчүн Индияга зыярат кылган. Ал өзүнүн саякаты тууралуу абдан жакшы маалыматтарды жазып кеткен.

12 И Цзин (635–713-жж.) Индияга зыярат кылгандыгы тууралуу жазылган эмгектери бизге жеткен акыркы будда кечили болгон.

13 Renou L., «Notice sur la vie et les travaux de M. Paul Pelliot, membre de l'Académie», *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres*, n°94/2 (1950), 132.

КАЙЫП ЗАМАН ИЗИ...

1906-жыл менен 1909-жылдын ортосунда Пеллио өмүрүндөгү эң маанилүү сапарга чыгып, Москвадан Анжиянга чейин поездде жеткен соң, андан кийин атчан жүрүү менен азыркы Кыргызстандын түштүк аймагынан Кытайдын ортосуна чейин, андан ары карай темир жол аркылуу Бээжинге дейре уланган узак экспедицияны ишке ашырган. Бул зор илимий милдет анын изилдөөчү катары ишмерлигинин негизги окуясы жана Борбордук Азияны, Кытайды, ошондой эле несторианчылыкты, буддачылыкты, аймактын байыркы тилдерин окуп-үйрөнүүдөгү чечүүчү изилдөө болуп калды.

Ал кезде Борбордук Азия көп белгисиз жана картага жакшы түшүрүлбөгөн аймак болчу. Жибек Жолу эбактан бери эле башкы геосаясий жана негизги соода-сатык нугу болбой калган. Бирок XIX кылымдын ортосунан баштап бул мейкиндикке Орусия менен Англиянын атаандаштыгынан улам кызыгуу кайрадан өстү. Орус империясы казак талааларын жана Борбордук Азиядагы хандыктарды багындыра алды. Мындан улам бул аймактарда изилдөөлөрдү кеңири жүргүзүүгө жетишкен. 1873-жылы Париж шаарында чыгыш таануучулардын эл аралык алгачкы конгресси уюштурулуп, анда чыгып сүйлөгөн орус докладчылары Түркстандын маданияты менен тарыхы тууралуу көп кызыктуу маалыматтарды келтирип, илимий чөйрөнүн бүйүрүн кызгитты. 1889-1890-жылдары Чыгыш (же Кытайдын) Түркстандагы миссиясы учурунда Индиядагы британ армиясынын чалгынчы офицери Гамильтон Бауэр (1858-1940) тарабынан сатылып алынган санскрит кол жазмасынын басылышы индологияда уу-дуу жаратты. Индия таануучулар мындан ал жердеги биздин доордун биринчи миң жылдыгында гүлдөп-өскөн будда цивилизациясынын издерин табышты.

Борбордук Азияны географиялык жана этнографиялык, өзгөчө археологиялык жактан изилдөөлөр дароо жанданды. Чыгыш Түркстандагы индустардын изин, ошондой эле иран менен грек таасирин окуп-үйрөнүүгө кызыгуу бул иштердин баштапкы жүргүзүүчү күчү болуп калды. Европалык державалардын баары, ошондой эле Жапония XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башында күчөп келген бул кыймылдын катышуучулары болуп калышты. Экспедицияларды туура жолго салуу жана эл аралык илимий кызматташтыкты жандандыруу максатында 1899-жылы Борбордук Азиянын жана Ыраакы Чыгыштын тарыхый, археологиялык, лингвистикалык жана этнографиялык изилдөөлөрүнүн эл аралык ассоциациясы түзүлдү. Бул уюмдун максаты материалдык эстеликтерди окуп-үйрөнүүнү, аларды сактоону, аймакты изилдөөдөгү эл аралык кызматташууну камтыган. Мында саясий жана аскердик чалгындоо толугу менен жокко чыгарылбаса да, илимий максат баарына үстөмдүк кылды. Дал ушул илимий контекст боюнча саякатка чыгып, изилдөөлөрдү жүргүзүү Пеллиого милдет катары тапшырылды. Мындай максат такталып, аныкталды – Чыгыш Түркстанда табылган археологиялык табылгаларды документтештирүү, искусствого тиешелүү буюмдарды жана байыркы кол жазмаларды чогултуу.

Жыйырманчы кылымдын башында аталган аймакка бир нече экспедиция жиберип үлгүргөн Германиядан, Улуу Британиядан, Орус империясынан жана Жапониядан Франция бир топ артта калган эле¹⁴. Дал ушул себептен улам Эл аралык ассоциациянын француз бөлүмү индия таануучу Эмиль Сенардын¹⁵ жетекчилиги менен Борбордук Азияга экспедиция жөнөтүү демилгесин колго алды. Ага башчылык кылуу ассоциациянын эң жаш мүчөсү Пеллиого сунушталды. Анын өткүр мүнөзү, тилдерди жакшы билгени, билими, Бээжиндеги боксёрлордун көтөрүлүшүндө өзүн көрсөткөнү бул орунга аны идеалдуу талапкер кылып койгон.

Пеллионун ошол кездеги Чыгыш Түркстанды изилдеген адистердин кыйласына салыштырмалуу кадыр-баркынын жогорулугу – бул аймакта колдонулган тилдерди билүүсү эле. Анын кесиптештери жана «атаандаштары» көбүнчө археологдор – Индия же Иран таануучулар болушкан, ал эми Пеллио кытай тилин эң жакшы өздөштүргөн, андан тышкары санскрит жана парсы тилдеринде сүйлөгөн. Экспедициянын жүрүшүндө ал Орто Азия (өзбек, кыргыз жана уйгур) тилдери менен тааныша алган. Мындан улам Борбордук Азиянын жана Кытайдын жергиликтүү өкүлдөрү менен мамилелешүүсү байкаларлык түрдө жеңилдеген. Ушундай жол менен ал маанилүү маалыматтарды жыйнаган, бул экспедициянын бир нече баскычында чечүүчү орунду ээлеген.

Даярдык 1904-жылы жайында бир нече француз мекемесинин жетекчилигинде башталган. Каражат Эл агартуу Министрлиги, Илимдер академиясы, Жазуулар жана Көркөм Сөз Академиясы, Табигый тарых музейи, алдыңкы географиялык коомдор тарабынан бөлүнгөн жана бир нече жеке адам өз каражатынан демөөрчүлүк кылышкан. Алардын арасында Наполеондун бир туугандарынын бирөөсүнүн географ жана ботаник небереси ханзаада Ролан Бонапарт (1858–1924-жж.) болгон, ошондой эле булардын ичинде түбү француз америкалык филантроп Жозеф-Флоримон жана герцог де Луба (1831–1927-жж.) бар эле.

14 Hopkirk P., *Foreign devils on the Silk Road: The search for the lost cities and treasures of Chinese Central Asia*. (London: John Murray, 1980).

15 Эмиль Сенар (1847–1928-жж.) – индолог, XIX кылымдын аягынан көзү өткөнгө чейин француз жана эл аралык чыгыш таануучуларды байланыштырган негизги адам болгон. Шакирти Альфред Фуше устаты тууралуу мындай дейт: «Акыркы отуз жылда Индияга, Борбордук Азияга, Кытайга же Ооганстанга жөнөтүлгөн жана ийгиликтүү иштеген бардык археологиялык экспедициялардын башында бир гана ал өзү [Сенар] туруп келди. Бул экспедицияларга ал жөн гана шык-дем бербестен, аларды уюштурган, каржылаган; булар менен жүрөгү бир болгон, алыскы сапарда жүргөндөрүндө, келгенден кийин да саякаттын жыйынтыктары жарыяланышына эч басаңдабаган кызыгуу менен байкоо салып турчу». (Foucher A., «Émile Senart», *Journal asiatique*, n°212 (1928), 5).

Көптү күттүргөн маанилүү саякатта бирге жүрүүчү жолдошторун Пеллио өзү тандайт. Алар – бала кезден берки досу, колониалдык жөө аскерлердин дарыгери Луи Вайянды жана париждик көз карандысыз фото сүрөтчү Шарль Нуэт.

Луи Вайян (1876–1963-жж.) Парижде төрөлгөн, мектепте Поль Пеллио менен бирге окуган. Алардын үй-бүлөсү Франциянын түндүгүндөгү Артуада жашап турган. Атасы – Леон Вайян (1834–1914-жж.) белгилүү зоолог эле, Париждеги табигый тарых музейинин профессору болгон. Сойлоп жүрүүчүлөр жана балыктар боюнча адистикке ээ ал Инди жана Тынч океандарындагы экспедицияларга көп жолу катышкан. Анын уулу илимий изилдөөлөр менен илимий ачылыштарга күбө болуп жүрүп чоңойгон. Медициналык диссертациясын жылан уусу боюнча жактаган Луи врач катары аскер дарыгери кызматын тандап алып, көптөгөн колониалдык басып алууларга катышып, 1902–1904-жылдардагы Тонкин кампаниясында өзүн көргөзгөн. Луи Парижге кайтып келгенде балалык досу Поль Пеллио картография жана географиялык изилдөөлөр менен шугулданыш үчүн өзүнүн экспедициясынын курамында Борбордук Азияга барып келүү өтүнүчү менен кайрылат. Экспедицияга даярдык көрүш үчүн Вайян 1905-жылы Монсури обсерваториясында географиялык узундук-кеңдиктер боюнча өз алдынча окуп, армиянын географиялык кызматында болуп, бул жерден экспедиция үчүн теодолит, телескоп рефрактор аспаптарына жана жогорку тактыкта жүргөн сааттарга (3 даана) ээ болгон.

Экспедиция учурунда Кашкар менен Ланьчжоунун ортосундагы 2500 километр келген аралыкты ченеп, текшерүүгө алып, көптөгөн географиялык абалдарды так аныктоо менен мурдагы карталардын катасын оңдогон. Ошондой эле ал Чыгыш Түркстанда физикалык жана социалдык-экономикалык жактан көптөгөн байкоолорду жүргүзгөн. Атасынын ишин унутпастан ал жерде-сууда жашоочу сойлоп жүрүүчүлөрдүн, көл-өзөндөгү балыктардын көптөгөн экземплярларын чогултуп, саякаттан кайтканда Табигый тарых музейинин коллекциясына өткөрүп берген. Музейдин системалоочусу жана куратору Франсуа Моккар (1834–1917-жж.) аларды 1910-жылы жазган макаласында сүрөттөп, жыландын эки жаңы түрүн аныктаган: чакпаган сары жылан-дар (*Elaphe dione*) түрүнө кирген жыланга Поль Пеллионун урматына *Zamenis Pellioti* деген ат берген, ал эми жерде-сууда жашоочу экинчи жыланды (*Bufotes pewzowi*) Шарль Нуэттин урматы үчүн *Bufo Nouettei* атарган (Mocquard F., «Voyage de M. le docteur Louis Vaillant dans l'Asie centrale (Mission Pelliot)», *Bulletin du Museum national d'histoire naturelle*, n°16 (1910), 145-154).

2 Луи Вайян, Поль Пеллио жана Шарль Нуэт Кучада (1907)

Бул маанилүү изилдөөлөрүн жигердүүлүк менен жүргүзсө да, ал дарыгер экенин эч качан унуткан эмес, андыктан экспедиция токтогон ар бир шаарга «бейтапкана» ачуу менен тургундарга колунан келген жардамын берген. Анын дарыгерлик кесиби саякаттын ийгиликтүү жүрүшүн камсыздай алган, анткени жергиликтүү тургундарга жакшы жардамын бергендиктен, алардын да колдоосун алышкан. Кайтып келишкендеринен кийин Вайян өзүн бабаларынын жери болуп саналган Артуада дарыгерлик кесипке арнаган. Ал Па-де-Каледе гигиена комитетин түзгөн, диспансерлер тармагын уюштурган, келечекте социалдык кызматкер боло турган адамдардын биринчи тобун окуткан.

Көп сандагы илимий коомдордун мүчөсү катары ал дарстарды окуган, өзүнүн географиялык байкоолору боюнча макалаларды жазып жарыялаган: Борбордук Азияга жасаган илимий экспедиция жалгыз саякаты болсо да, чоң тажрыйба топтогон, андагы ар бир күн өмүр бою эсинен чыккан эмес.

Шарль Нуэт (1869-1910) – париждик фото сүрөтчү, Францияга кайтып келгенинен алты ай өткөндөн кийин каза болуп калган. Ал тууралуу маалымат абдан аз. Шарль Париждин түштүк тарабындагы Монлери деп аталган чакан шаарда көмүр сатып оокат кылган соодагердин үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Электр шаймандары менен иштеп жүрүп, өзүн ойлоп табуучу катары көрсөтө алган, бирок ден соолугуна байланыштуу бул ишти таштоого аргасыз болгон. Мындан соң ал фото сүрөтчүлүк менен өз алдынча алектенген жана бул фото техника дайыма өнүгүп, ойлоп табуучулукту талап кылып турган учурда эң жакшы ийгиликтерди жараткан. Анын студиясы Париждин Люксембург бакчасынан анча алыс эмес жердеги V округда жайгашкан эле. 1902-жылдагы Соода жана фото өнөр жайынын жылдык китебинде төмөнкү жарыя чыккан: «сүрөткө тартылган чиймелерди, машиналарды, архитектуралык объекттерди, зергер буюмдарды, кездемелерди чоңойтуу же кичиртүү, жалпысынан каталогдорго түшүрө турган же ар түрдүү сыноолордон өткөрө турган фотосүрөттөрдү сактоо же оюп түшүрүү. (...) Бардык көлөмдөгү форматтар. – Баасы аткарган ишинин көлөмүнө жана татаалдыгына жараша болот». Ушул маалыматка таянсак, ал документтерди жана буюмдарды фотосүрөткө көчүрүп кайрадан басып чыгарууну адистешкен десек болот (Mendel C. (ed), *Annuaire du commerce et de l'industrie photographique* (Paris, 1902), 224).

Нуэттин фото сүрөт иштериндеги ушундай тажрыйбалуулугу Пеллио менен байланышуусуна себеп болгон. Ал экспедицияга катышуу сунушун кубануу менен кабыл алган. Алар 1905–1906-жылдардын аралыгында өз ара кат жазышуу менен саякатка алынуучу фото шаймандарды тандашкан, археологиялык фото сүрөттөрдү тартуу ыкмасын талкуулашкан. Сүрөттөрдүн сапаты менен дааналыгына маани берген алар астына коюлган орноткучу бар пластиналуу портативдик фотокамераны алууну туура көрүшкөн. Гиме музейинде сакталып турган фото коллекция өзүнө 1530 негативди камтыйт, алардын көпчүлүк бөлүгү айнек пластиналарда сакталуу. Археологиялык фото сүрөттөрдүн талаптарына жооп берген алар панорама түрүндөгү археологиялык эстеликтерден жана пейзаждардан, саны көбөйтүлгөн кол жазмалардан, искусствого тиешелүү оокаттардан жана экспедициянын өзүн документтештирген фото сүрөттөрдөн турат. Бул фото сүрөттөрдүн чыгыш Түркстанга тиешелүү бир бөлүгү 1914-жылы эле жарык көргөн. (Pelliot, *Les grottes de Touen-Houang* (6 grands volumes), Paris: Librairie Paul Geuthner), Натыйжада Нуэттин азыркы Кыргызстандын түштүк аймагында тарткан кээ бир сүрөттөрүнөн башкасы дүйнөгө кеңири таралган. (Cabos M., «Creating Heritage and the Mission Paul Pelliot: Early Photography of Dunhuang and their legacy», The

Башында Пеллио Москвага барган, ал жерде орус тилин үйрөнгүчө бир нече ай турган. Анын үстүнө, 1905-жылдагы революция саякатка даярданууга тоскоолдук жараткан. 1906-жылдын башында гана Пеллио бул ишке кирише алган. Алыскы сапарга аттанардагы уюштуруу иштеринде жаралган маселелер боюнча орус бийлиги менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү эң маанилүү болчу. Ал учурда Борбордук Азиядагы Чоң оюнга катышпаган, таасир этүү аймагын Индокытайга багыттаган Франциянын Орусия менен мамилеси жакшы болчу. Мындай абал Пеллионун Орусия аймагын кесип өтүп, Эркеч-Тамдан башталган кытай чек арасына жетүүгө орус бийлигинен уруксат сураган сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, макулдук алуусун оңойлоткон. Ошондой эле көтөрүлүштөр чыгып, каракчылык кылган топтор жашаган тынч эмес коркунучтуу аймактардан аман-эсен өтүү үчүн кайтаруу берүүсүн суранган өтүнүчү канааттандырылып, орус бийлиги эки казагын кошуп берген. Бул жардамы үчүн орустар илимий экспедицияны орус офицери коштоп баруу талабын коюшкан, биринчи кезекте, француз экспедициясына Кытай аймагын чалгындоо жүргүзүү милдети да тагылган. Пеллио муну каалаган эмес, бирок каршылык кылуу үчүн жүйөлүү себеп таба албаган. Натыйжада орус армиясында кызмат кылган, жакында эле полковник наамын алган фин улутундагы офицер Карл Густав Маннергейм (1867–1951-жж.) тандалган. Ал орус-жапон согушу учурунда Маньчжурияда кызмат кылгандыктан, Кытай тууралуу аздыр-көптүр билимге ээ болчу, анын үстүнө, француз тилин жакшы билчү. Маннергеймдин негизги артыкчылыгы анын орус эместигинде эле, андыктан фин паспортун пайдалануу менен кытай бийлигинин шегин жаратмак эмес. Эч кандай аскердик максатты көздөбөгөн, бир гана илимий ишке багытталган француз миссиясын эске алуу менен, орустардын бул кийлигишүүсүнө да илимий форматты берүүгө зарыл болгон: Хельсинкиде 1883-жылы негизделген Фин-Угор Коому (Suomalais-Ugrilainen Seura), Маннергеймди этнография жана лингвистика курсунда окутуу менен өзүлөрүнүн атынан этнографиялык маалыматтарды чогултууну тапшырган. Андыктан Маннергеймге расмий түрдө жүктөлгөн милдет толугу менен жарандык түскө ээ болгон.

Поль Пеллионун күндөлүгүнөн

«Пеллио мырза Франциянын Тышкы иштер министрлигинин өтүнүчү менен орус өкмөтүнөн М. [Маннергейм] мырзаны экспедицияга шерик катары кабыл алыш үчүн төмөнкү шарттарды коюуну сылыктык менен суранат:

1° Болжолдуу, П. [Пеллио] мырза М. мырзанын чыныгы макамын билбейт.

2° Эки тараптардын келишими: Кытай Түркстанына саякатка аттанган М. мырза П. мырзанын экспедициясына Оштон кокусунан жолугуп калып, ошол жерден П. мырзадан биргелешип жол тартууга уруксат сурайт. Башкача айтканда П. мырзанын экспедициясынын курамына М. мырза кирбейт, жөн гана орто жолдо сапарга кошулуп кетет.

Пеллионун документтери, Гиме музейи, М1 2.

Жөнөп кетердин алдында Маннергейм саякат учурунда топтолгон маалыматтарды документтөө үчүн колдоно турган фото шаймандар боюнча Пеллио менен пикир алмашкан, өзгөчө бул жаатта Шарль Нуэттин кеңешин уккан. Нуэт ага репортаждык жана спорттук фото сүрөттөрдү тартууда үйрөнчүк фотоаппараттарга ылайыктуу «Ernemann-klapp» фото аппаратын алууну сунуштаган. Илимий сапардагы Маннергейм тарабынан биринчи тартылган фото сүрөттөр көбүнчө тартуу эрежелерин туура аткарган Нуэттен көчүрмөлөнгөн.

Мүнөздөрү күчтүү жана өздөрүн абдан жогору баалай билген Пеллио менен Маннергеймдин мамилеси өтө татаалдаша бергенден улам саякат учурунда жаралган чоң чыңалуунун айынан экөө эки ача жолго түшүүгө мажбур болушуп, Кашкар шаарынын нары карай Маннергейм сапарын өз алдынча уланткан. Фин саякатчысынын жолдо жазган күндөлүгү 1940-жылы эле жарык көргөн, бирок бул кол жазма айрым оңдоолорго учурагандыктан, анда өзү коштоп чыккан француз экспедициясы тууралуу айтылбайт: Mannerheim G., *Across Asia from West to East in 1906-1908* (Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1940). 2008-жылы экспедициянын жүз жылдыгына карата бул кол жазма толугу менен жарыяланган: Mannerheim G., *Across Asia from West to East in 1906-1908* (Helsinki: Otava, 2008).

МЫКТЫ ИНСАНДАР МЕНЕН ЖОЛУГУШУУ

Пеллио Ташкентке поезд менен 1906-жылы 25-июнда жеткен, ал эми июлдун ортосунда Самаркандка жөнөгөн, ал жерде Маннергейм менен биринчи жолу жолугушкан. Мындан соң алар өзүлөрүнүн 67 ящиктен же ар кандай жабдыктардан, азык-түлүк, кийим-кечеден турган, арасында бир ящиктен шампанскийи, рому жана арманягы бар 3 тоннадан ашык жүгүн бажыдан каттатыш үчүн Кокон шаарына жөнөшкөн.

Экспедиция учурунда Пеллио атайын тандап алган «Coste-Folcher» шампанын урматтуу конокторуна сунуштачу. Ал гурман жана эстет катары белгилүү болчу. Денис Синор бул тууралуу мындай дейт: «Пеллио жакшы компания менен даамдуу тамакты жогору баалачу». Жыйырманчы кылымдын башында жакшы белгилүү «Coste-Folcher» үйү Эперне шаарында 1940-жылга чейин, башкача айтканда ишмердиги токтогонго чейин бул шампанды чыгарып турган. 2016-жылы ал Бургундиялык жана Шампанялык шарап жасоочулар тарабынан кайрадан калыбына келтирилген.

3 «Coste-Folcher» шампанынын этикеткасы

Ошко 29-июлда жеткен соң өзүлөрүнүн укмуштай оор жүгүн Алай тоолору жана Чыгыш Түркстан аркылуу алып өтө турган кербенди дайындоого киришишкен. Ал жүк артылган 24 аттан, 5 ээр токулган аттан жана 9 арабадан турган. Бир айдан кийин алар Кашкарга жетишкен.

Экспедиция байыркы Жибек Жолунун бир бутагы болуп саналган белгилүү багыт менен жол тарткан. Бул жол Кыргызстандын түштүгү менен жүрүп, Алай өрөөнү аркылуу Памир менен чектешкен бөксө тоолорго көтөрүлүп, Эркеч-Там чек-ара тосотунан өтүп, Кашкар шаары жайгашкан Кытай Түркстанына жетиши керек болгон. Падышалык Орусия Борбордук Азияны басып алганынан кийин көптөгөн европалык саякатчылар бул алыс жана аз белгилүү аймакты өзүлөрү үчүн ачыш максатында ушул соода кербендери жана зыяратчылары да өткөн жол менен умтулушкан. Анын үстүнө, бул жол Чыгыш Түркстан менен Индияга исламды жана суфий бир тууганчылыгы окуусун таратуучу негизги багыттардын бири болгон¹⁶: «Алай өрөөнү аркылуу өткөн бул жол Чыгыш Түркстанды Каратегин жана Бухара менен байланыштырган кербен жолунун, андан аркы Меке менен Мединага сапар алган соодагерлер менен зыяратчылардын улуу жолунун бир бутагы болуп саналат»¹⁷.

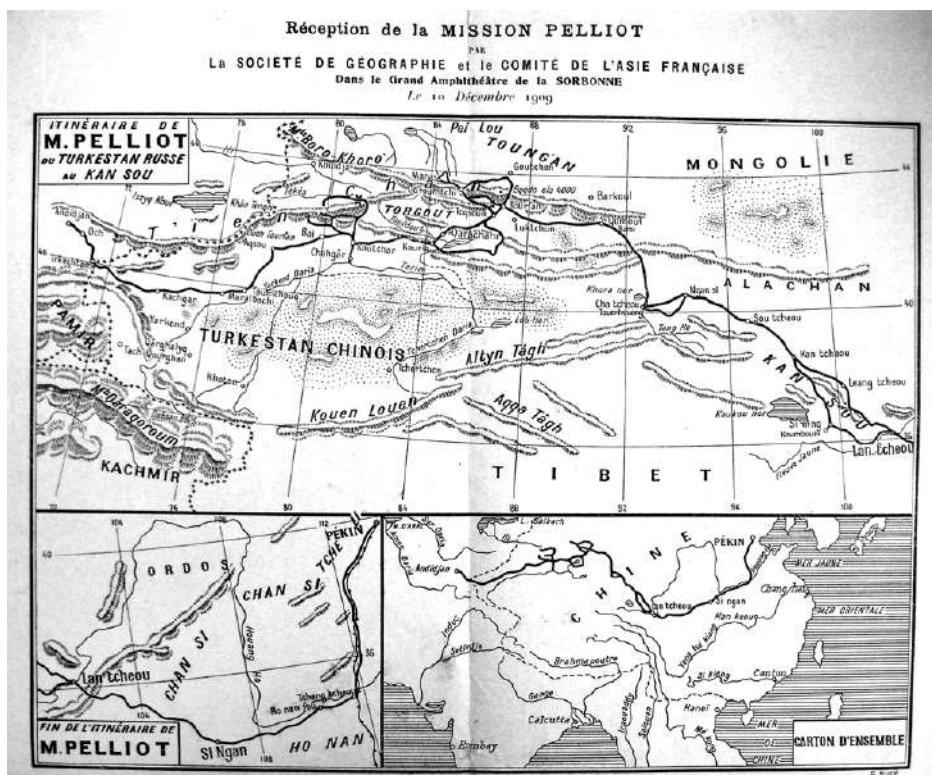
Ош-Эркеч-Там жолу: Падышалык каратып алуу орун алган 1893-жылдан баштап жолдорду кеңейтүү жана бекемдөө иштери жүргүзүлө баштаган. Жергиликтүү кыргыздар да жолдордун оңдолушу үчүн каржылык салымдарын кошушкан.

«Алай тоо кыркаларынын түндүк тарабынан башталып, капчыгай аркылуу аккан Гүлчө дарыясын бойлой түштүккө багытталган, Талдык ашуусу аркылуу Алай өрөөнүнө түшкөн, ал жерден чыгышка багыт алып, Кытайга өткөргөн чек ара пункту жайгашкан Эркеч-Тамга алып барган Гүлчө (Фергана облусундагы) жолун бекемдөө 1892-жылдын кыш мезгилинде долбоорлонгон. Биздин байгерчиликтүү Фергананы кытай Кашкары менен байланыштырган, узундугу 200 верстке жакын бул жолдун соода боюнча зор мааниси бар, аны ишке ашыруудан кийин Кашкар менен биздин Орто Азиядагы шаарлардын ортосунда туруктуу «дөңгөлөктүү» жол байланышын түзүүгө мүмкүн болот; азыркы автоунаалар тынбай каттаган даңгыраган жолдо ал кезде төөчөн, атчан кербендер гана оңой эмес сапарын улап өтүшкөн. Жолдун ушундай оордугуна карабастан товар катары эсептелген жүктүн салмагы 140.000 пудга жеткен, акчалай баасы 1.000.000 рубль болгон. Аскерий мааниси жогору

16 Zarcone T., «Une route de sainteté islamique entre l'Asie centrale et l'Inde: la voie Ush-Kashghar-Srinagar», *Cahiers d'Asie centrale*, n°1-2 (1996), 227-254.

17 Hedin S., *Through Asia* (New Delhi: Book Faith India, 1993[1898]), 176.

болгондуктан, Кытай менен чектешкен чек ара бекетине артиллерия алып келүүгө, маанилүү күчтөр менен өлкөнүн коопсуздугун чындоого мүмкүнчүлүк түзгөн. Бул жерден жол бизге белгилүү болгон Памирдин берки бөксө тоолоруна жакындашып, Алай өрөөнүнөн түштүк багытын карай кетет.

a Борбордук Азияга жасалган француз илимий экспедициясынын маршруту (1909-жылы чийилген)

Ушундай негизден улам долбоорлонгон жол аскерий жана соодасатык жолу деп аталган. (...) 1880-жылы артиллерияны өзгөчө арабалар менен жеткирүүгө ылайыкташтырылган долбоор боюнча маалыматтар кийинки оңдоолорго жакшы пайдасын тийгизген. Андан берки он эки жылда жол бир да жолу оңдолгон эмес, мындан улам мурдагы жолдун араң эле байкалган нугу гана калып, жалгыз аяк жолго айланган. Бул жолку долбоор да чындыкка шайкеш иштелип чыккандыктан, эч кандай оңдоолорсуз ишке ашырылган. Долбоордун негизги маалыматтары төмөндөгүдөй болгон: 1) Ашууга чейинки жолдун узактыгы болжолдуу 90

верст, кеңдигин 5тен 6га чейинки аршынга жеткирүү болгон, бул араба унааларга эркин өтүүгө шарт түзгөн (жергиликтүү элдин эки дөңгөлөктүү арабасы), ошондой эле кээ бир жерлерде эки багытта эркин өтүүгө долбоорлонгон. 2) Жолдун жантаймаларын 1/10дон ашырбоо, айрым жерлерде гана 1/7ге түшүрүү каралган. 3) Аталган жол аралыгына Гүлчө дарыясынан өткөрүүчү кеңдиги 5 аршын келген тогуз жыгач көпүрө куруу каралган. Суфи-Курганга [Сопу-Коргон] жакын жердеги кечмелик (43 верст) өтө кеңири келип, мындай зор көпүрө куруу мүмкүн болбогондуктан ошол бойдон калтырылган». (Буровский В., «Проведение дороги через Алайский хребет», Военный сборник, 1 (1895), 220).

Жыйырманчы кылымдын 90-жылдары бир нече чет элдик уюмдардын колдоосу менен бул багыттагы жолду өнүктүрүү башталган. Кытай жана түрк инвестициялары кийинки он жылдыкта бул долбоордун ишке ашышын камсыздаган.

Орус бийлигинен расмий уруксат алган француз экспедициясына жергиликтүү бийлик жардам көрсөтүп, аларды Оштон Эркеч-Тамга чейин коштоп барууну, бардык жагынан көмөк көрсөтүүнү кыргыз өкүлдөрүнө тапшырган. 1876-жылы Фергана облусу түзүлгөндөн баштап, Алай уездине Курманжан датка менен Алымбек датканын балдары болуш болушкан. Алар көп жолу европалык саякатчыларды бул жол аркылуу коштоп барышкан. Ушул тууралуу жазылган көптөгөн маалымат булактарында датканын балдарын европалык көз карашка салып кароо менен азыраак «цивилизациялуу» жана күчтүү кулк-мүнөзгө эгедер адамдар катары баалашкан. 1906-жылы алардын экөө – Асанбек (1849–1909-жж.) жана Маамытбек (1843–1913-жж.) тирүү болушкан. Алар экспедицияны Ошто тосуп алышкан, андан соң Асанбек аларды Гүлчөдөн Эркеч-Тамга чейин ар бир токтогон сайын экиден боз үй тигип коштоп барган. Пеллионун тилдерди жакшы билүүсү Асанбек менен жакшылап баарлашуусуна шарт түзгөн. Анын ар нерсени билүүгө дилгирлиги менен адамга кылдат мамиле кылуусуна жараша Асанбектин маанилүү сөздөрүн жазып алуусу жыйырманчы кылымдын башындагы кыргыздар тууралуу табылгыс жана өзгөчө маалымат болуп бере алат. Мындайда Пеллио менен жолугушуусу тууралуу Асанбектин да айткандарын уккун же жазгандарын окугун келет экен.

Саякат учурунда Пеллио менен Асанбек достук мамиле түзүшкөн. Алайдан кетип баратканда Пеллио Асанбекке ыраазычылыгын билдирүү менен ага сырт кийим белек кылган. Бул сыяктуу достук мамиле түзө албаган Маннергейм өкүнүү менен мындай деп белгилейт: «Асанбек мага кандайдыр бир оокаттарды сатып алууга мүмкүнчүлүк түзөрүн убада кылган, бирок аны Пеллио жеткиче алаксыткандыктан, мындан эч нерсе чыккан жок»¹⁸.

18 Mannerheim G., *Across Asia from West to East in 1906-1908* (Helsinki: Otava, 2008), 47.

Пеллиодон мурда Алай жолунан өткөн француз изилдөөчүсү Гастон Бонвало (1853–1933-жж.) 1882-жылы бул тараптарга кышкы саякатка чыккан жана ушул тууралуу XIX кылымдын аягында эскерүүлөрүн жарыялаган. Ал Курманжан датканын уулдары менен жолугушуусун сүрөттөйт, бул учурда төртөөсү тирүү алар жардам бербегенде Памирге жетмек эместигин эскерет.

«Алайлык кара-кыргыздар башчы катары тандалып алынган төрт бир туугандын энеси бул жерде чоң кадыр-баркка ээ. Бул башкаруучуларды орустар дайындап, ар түрдүү иштерди жайгарууну жана салык жыйноону тапшырышат. Алардын өз уруусунда таасири абдан күчтүү, андыктан бизге пайдасы жакшы тийген. Аларды Ошко чакыртышып, мүмкүн болсо бизге жол билген киши таап берүүлөрүн тапшырышты. Бир күнү эртең менен чабендестер жакшы аттары менен келишти, алар кызматчыларын ээрчитип алган хандар экен [Курманжан датканын балдары].

Хандарды тааныштырып кетели. Бул хандар узун бойлуу, алибеттүү да экен – бука моюнундагы башы тоголок, кичинекей көздөрү тике карайт, кең далылуу булар жеңсиз кементайчан экен, бутунда күрөң өңдөгү булгаары өтүк, колдорунда камчы. Ийри буттарын жай шилтеген алар теңселе басышат. Алардын сакалында, баш кийимдеринде кар бүртүкчөлөрү жылтырай көрүнүп турат; бирөөсү гана чалма кийип алган – бул окуй да, жаза да билген Баатырбек аттуу улуусу Ошто турат экен. Кыргыздар ал тууралуу жаман пикирде: карылар ага сарттын жоруктарын жасайт деп нааразы. (...) Маамытбек [Махмуд] Талдыктан анча алыс эмес жерде жашайт.

(...) Кышында [Алай өрөөнүнө] эч ким барган эмес. Баары кар бар деп ойлошот, бар, бирок көп эмес. Баатырбек бизге Алайга барганда Скобелевке каршы согушуп, качкын катары Кабулда өлгөн Абдылдабек [Абдулла-хан] агасынын ишенимдүү кишиси Садыктан көп нерсени билип алса болоорун, анткени, ал агасын Памирде, Ваханда жана Бадахшанда коштоп жүргөнүн, Памирге баруучу жолду жакшы билерин, ал жерде жылдын жакшы күндөрүндө баранта [барымта] менен алек болоорун айтты. Бул атактуу барантачы [барымтачы]. Абдылдабек өлгөндөн кийин Кабулдан кайтып келип, Баатырбек инисинин айылында жашап, ага берилген адам катары кызмат кылып жатыптыр».

Bonvalot G., *Du Caucase aux Indes à travers le Pamir* (Paris: Plon, 1889), 272-275.

Экспедиция 1906-жылы сентябрь айында Чыгыш Түркстанга жетип, Кашкарда алты жума бою казуу иштерин жүргүзгөн. «Асанбек тарабынан тигилген боз үйлөрдү жогору баалаган Пеллио дагы ушундай турак-жайга ээ болгусу келип, кашкарлык кытай амбанына кайрылат. Мурдагы саякатчылардын мындай аракети

текке кеткенине көп жолу күбө болгон орус консулу Сергей Колоколов, суранычы аткарылбасын айтат. Бирок кытай тилин, маданиятын мыкты билгени менен таң калтырган Пеллиого кашкарлык кытайлар дароо эле боз үй таап беришет, ал аны тиккенди да үйрөнүп алат» деген Луи Вайяндын сөзүнөн муну билүүгө болот. Мындан соң алар Кучага барып, бир нече ай бою казуу иштерин жүргүзүшөт.

4 Үрүмчүдөгү кабылдамасында отурган Цайлан, 1908-жыл.

(© G. Mannerheim / Suomalais-Ugrilainen Seuran-Finnish Heritage Agency)

1907-жылы октябрь айынан декабрь айына чейин Үрүмчүгө келишкендеринен кийин Пеллио Боксёрлор көтөрүлүшүнө катышканы үчүн борбордон алыс айдалган манжур чиновниктери менен кытай мандариндеринин жогорку коомуна аралаша баштаган¹⁹. Герцог Лан аталган Цайлан²⁰ менен жолугушуусу өзгөчө маанилүү болгон. Императордун тукуму болуп саналган Цайлан 1900-

19 Vaillant L., «Rapport sur les travaux géographiques faits par la mission archéologique d'Asie centrale (mission Paul Pelliot 1906-1909)», *Bulletin de la section de géographie du Comité des travaux historiques et scientifiques*, t.68 (1955), 90-92.

20 Цайлан (1856-1916-жж.) – Даогуан императорунун (1782-1850-жж.) небереси. 1911-жылы Кытайда болгон революциядан кийин ага Синыңзяндан кетип, Манжурияга отурукташууга уруксат берилген..

жылы чет элдиктерге каршы Бээжинде болуп өткөн Боксёр көтөрүлүшүнүн лидерлеринин бири болгон. Көтөрүлүш басылган соң Чыгыш Түркстанга айдалып, ак сөөктүк жашоо кечирип жаткан ал шаарга келген чет элдик меймандарды кубануу менен кабыл алат экен. Фото сүрөтчүлүккө жана тарыхка кызыккан ал Пеллио менен Нуэтти өзүнө тез-тез чакырып турган. Пеллионун айтканы боюнча ушундай кездешүүлөрдүн биринде: «алтынчы шампан ичилип бүткөн соң (биз үчөөбүз элек – ал, мен жана Нуэт), герцог кармана албай калып, боксёрлор жөнүндө айта баштаган»²¹. Пеллионун экспедиция учурундагы кытай кызматчысы Дин ал жөнөп кеткенде герцогдун: «Пеллио мырза Бээжинге кетип бара жатат, ал эми мен алты жылдан бери бул жердемин!» деп кыйкырганын айтып келген. Маек учурунда Цзайлан Пеллиого Дуньхуан кол жазмаларын көрсөткөн, бул анын ошол жакка баруусуна себеп болгон. Эгер бул чай ичишүү болбогондо Пеллионун тагдыры башкача болмок.

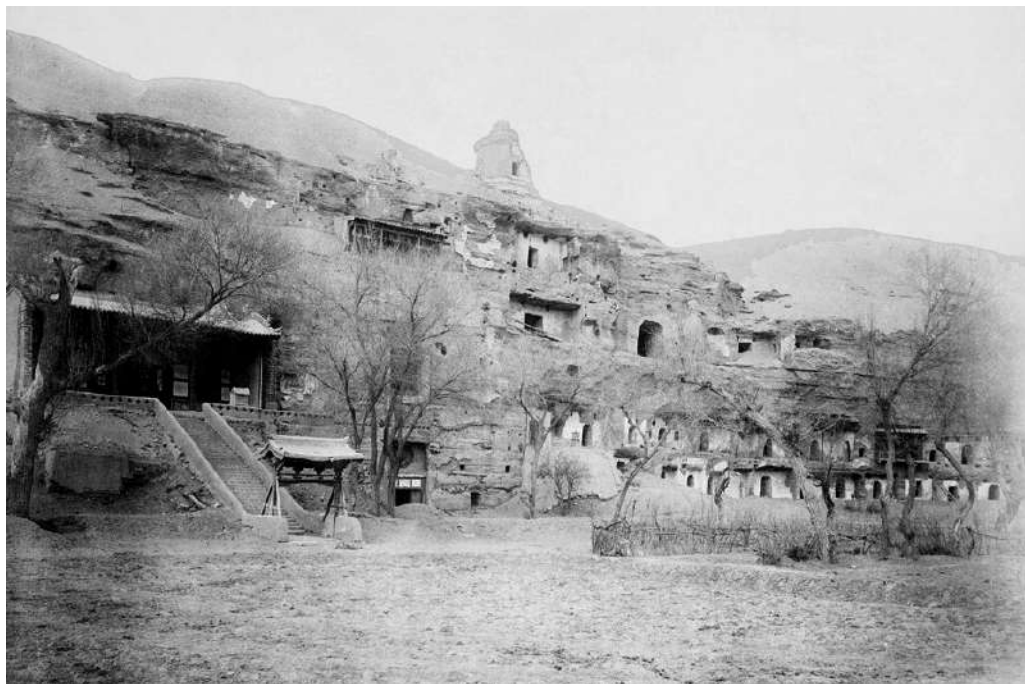
Ошентип көп өтпөй Дуньхуан тарапты карай жол тартуу чечимине келишкен. Пеллио Дуньхуан оазисинен анча алыс эмес Гоби жана Такламакан чөлдөрү менен чектешкен жерге токтогон. Алар 1908-жылдын 12-февралынан 7-июнуна чейин «миң Будда үңкүрү»²² деген кошумча аталышы бар Могао үңкүрүнүн этегинен турак алышкан. Пеллио башынан баштап эле бир нече жүз үңкүргө изилдөө жүргүзгөн, ошол эле учурда Нуэт көп сандагы сүрөттөрдү тарткан. Ал үңкүрлөрдүн баары жеринен төбөсүнө чейин биринчи миң жылдыктын экинчи жарымында тартылган ар кыл сүрөттөр менен кооздолгон эле.

Мындан соң анын көңүлүн айтылуу №17 үңкүр бурган. Кытайлык даос кечили Ван Юаньлу (1849–1931-жж.) бул үңкүрлөрдү кайтарганча изилдөөлөрдү жүргүзгөн. 1900-жылы №17 үңкүрдөн ал V кылымдан XI кылымга чейин жазылганы билдирилген көп сандагы кол жазмалар топтомун тапкан. Кийинчерээк бул коллекция «катылган китепкана»²³ аталып калган. Кол жазмалар тууралуу имиш сөздөр Азияда саякаттап жүргөн европалык изилдөөчүлөрдү кызыктыргандыктан көрүүгө жана ээ болууга аракеттенишкен. Үңкүрдө көпчүлүгү кытай жана тибет тилдеринде, ошондой эле Борбордук Азияда колдонулган (уйгур, санскрит, согди, хотан ж.б.) тилдерде 50,000ден ашык кайталангыс кол жазма документтер чогултулганы аныкталган. Ошол учурда «катылган китепканага» европалыктардан эң биринчи колу жеткен британиялык археолог Аурел Стейн (1862–1943-жж.) болгон. Ал 1907-жылы азыр Британ улуттук китепканасында сакталып турган 14,000дей кол жазмага колу жеткен. Ошентсе да анын Пеллио сыяктуу кытай жана тибет тилдерин билбегени, баалуураак кол жазмаларды тандап алууга жол ачкан эмес.

21 Pelliot P., *Carnets de route, 1906–1908* (Paris: Les Indes Savantes, 2008), 208.

22 Costantino M., «The Dunhuang caves», Kouamé N., Meyer E., Viguier A. (eds.), *Encyclopédie des historiographies : Afrique, Amériques, Asies* (Paris: Presses de l'INALCO, 2020), 502–509.

23 Costantino M., «The Dunhuang manuscripts», *op. cit.*, 510–571

5-6 «Миң Будда үңкүрлөрүндөгү» Магао гроттору

7 № 17 үңкүрдөгү Поль Пеллио шам алдында кол жазмаларды иргөөдө

Бул китепканага колу жеткен экинчи европалык Пеллио болгон. Ал кечил Ван Юаньлу ачып берген үңкүрдө үч жума бою чөк түшүп отуруп, шамдын жарыгына салып, «катылган китепкананы казып», кытай, тибет тилдериндеги 5000дей жана байыркы ар түрдүү тилдеги (булар анча көп эмес санда болгон) кол жазмаларды тандап алган. Алардын арасында дүйнөдөгү эң байыркы христиан кол жазмалары, иврит тилиндеги, хотан тилиндеги, мурда белгисиз болгон сак тили жана согд жазуусу – Борбордук Азиянын мурдагы лингва франкы болгон²⁴. Пеллио ошондой эле дүйнөдө эң биринчилерден болуп колдонулган мөөр коюучу штамптарды, барактарды тапкан. Аларга ээлик кылууга Ван Юаньлу менен сүйлөшүп макулдашкан. Бул кол жазмалар азыр Франциянын Улуттук китепканасында сакталып турат.

Саякаттын акырында Пеллио кытай окумуштуулары менен байланышып, Дуньхуанда табылган орто кылымдардагы кол жазмалар боюнча аларга билдирүү жасаш үчүн Бээжинге барган. Пеллио аларга өзү тапкан баалуу кол жазмалардын бир нечесин көрсөткөн. Бул Кытайдын илимий коомчулугуна «миң Будда үңкүрлөрүндөгү» өзгөчө мурасты таанууга мажбурлаган. Ошол замат Дуньхуанда калган кол жазмаларды сактоого жана кайтарууга алууну өкмөттөн талап кылган атайын комитет түзүлгөн.

Чет элдик экспедициялар тарабынан искусство шаймандарын жана кол жазмаларды чогултуу жана алып кетүү Кытайда өткөн кылымдын отузунчу жылдарынан бери кескин сынга алынып келет жана ушул кезге чейин курч маселе бойдон калууда²⁵. Бир эле Кытайда эмес башка өлкөлөрдө да мындай иштер улуттук мурастарды талап-тоноп уурдаганга тете иш. Ал тургай XIX кылымда эле бул маселе кээ бир окумуштуулар тарабынан көтөрүлгөн.

Огюст Барт (1834–1916-жж.) белгилүү индия таануучу жана Ыраакы Чыгыштагы Француз Институтунун негиздөөчүлөрүнүн бири. Институттун андан аркы ишмердиги тууралуу ал мындай деген: «Силер чынында эле ушул аталышка [Индокытайда] татыктуу музей түзүп жатасыңар, муну мактаныч үчүн эмес же кызыкчылык үчүн жасап жаткан жоксуңар, илимий багытты көздөп, методикалуу аткаруудасыңар. Өзүнүн илимий баалуулугун жана бүтүндүгүн жоготуп бараткан нерселер эми жеке коллекцияларда ар кай жакка чачылбайт, же Гиме сыяктуу музейлерге жөнөтүлбөйт. Индокытай мындан ары өзүнүн тарыхый бай мурасын сактай алат. Музейдин фонддорун комплектөө эми та-

24 Роберт Готио (1876–1916-жж.) – индоевропа тилдерине адистешкен лингвист, Пеллио менен бирге Дуньхуандан алынып келинген кол жазмалардын үстүндө иштеген жана согд тилин биринчилерден болуп чечмелеген

25 Jacobs J., *The compensations of plunder: how China lost its treasures* (Chicago: University of Chicago Press, 2020).

лап-тоноо, эстеликтерди кыйратуу аркылуу жүргүзүлбөйт, жоголуу коркунучуна учураган нерселерди чогултуу аркылуу жүргүзүлөт. Силер эстеликтерге зыян келтирбейсиңер, аларды сактап каласыңар же адатта андан бетер зыян келтиргендей кылып оңдоп-түзөп чыкпайсыңар». (Clémentin-Ojha C., Manguin P., op. cit.,18).

«АНАЛОГ ТООСУ» ЖЕ КЕЛЕЧЕКТЕГИ АЗИЯ ТААНУУЧУ «УСТАТ»

Пеллио чогулткан материалдар, документтер жана буюмзаттар Парижге 1909-жылдын аягында келип жетти. Улуттук китепкана дунхуан кол жазмаларын өткөрүп алды, ал эми Луврга археологиялык артефактар, сүрөттөр, айкелдер, текстилдик буюмдар берилди. Жаңы буюмзаттар токтоосуз түрдө Лувр тарабынан көргөзмөгө коюлду, ал эми азыркы убакта алар Гиме музейинде сакталууда. Бул документтер жана Аурел Стейн тарабынан чогултулган кол жазмалар Кытай, Борбордук Азия, буддачылык жана несторианчылык боюнча изилдөөлөрдүн булагы бойдон калууда. Алар бүткүл дүйнөнүн изилдөөчүлөрүнө көптөгөн ачылыштарды жасоого жол ачты. Поль Пеллио өзү баштаган каталогдоштуруу бир нече он жылдыктар бою жүргүзүлдү. Пеллио тарабынан Дуньхуандан алынып келинген кол жазмалар 2004-жылы толугу менен санариптештирилип, *Gallica* сайтына бардыгы ээн-эркин тааныша алгыдай кылып жайгаштырылды. Алардын жогорку сапаттагы копиялары Дуньхуан Академиясында жана Кытайдын Улуттук китепканасында сакталууда. Алар Франциянын Улуттук китепканасы тарабынан 2015-жылы белек катары берилген.

Саякатынан кайтып келгенинен кийин Пеллио өзүнүн жасаган иштери тууралуу отчет жазып, 1910-жылы Жазуулар жана Көркөм Сөз Академиясына тапшырган²⁶. Ачылыштарынын маанилүүлүгү ага эң кадыр-барктуу академиялык мекеме болуп саналган Коллеж де Франстын эшигин ачкан. Ал мында өзү үчүн атайын ачылган Борбордук Азиянын тилдери, тарыхы жана археологиясы боюнча кафедрасын башкара баштаган. 1911-жылы 4-декабрда Коллеж де Франска кирүүсүнүн салтанаттуу учуруна туураланган Борбордук Азияга жана Ыраакы Чыгышка иран таасирине арналган алгачкы дарсы окулган²⁷. Пеллионун ою боюнча көбүнчө элестелип жүргөндөй Кытай башка дүйнөдөн тыш

26 «Поль Пеллио мырзанын Жазуулар жана Көркөм Сөз Академиясынын алдында (25-февраль, 1910-ж.) Кытай Түркстанына жасаган экспедициясынын отчету (1906-1909-жж.)» ушул китепке которулуп берилди.

27 Pelliot P., «Les influences iraniennes en Asie centrale et en Extrême-Orient», *Revue d'Histoire et de Littérature religieuse*, n° 3 (1912), 97-119.

өз алдынча өнүгө алган эмес, ал тетиписинче өзүнөн батышыраакта жайгашкан маданияттар, цивилизациялар тарабынан демдендирилип турган. Дуньхуандан алынып келинген кол жазмалар бул жараяндагы Борбордук Азиянын ролун көрсөттү, ал аркылуу жаңы окуулар өтүп турганын, өзгөчө буддачылык берилгенин далилдеди. Пеллионун илимий кызыгуусу акырындан жүрүп отуруп моңгол таанууга²⁸ жана түркологияга алып келди. Ошондой эле Моңгол империясындагы жана Алтын Ордодогу бардыгына шайма-шайлык менен өз ара мамилелер боюнча маселелер анын көңүлүн бурган²⁹.

1914-жылы август айында аскер кызматына чакырылган Пеллио Дарданеллага жөнөтүлгөн. Экспедициялык корпус көчүрүлгөндөн кийин Пеллио Бээжиндеги аскер атташеси болуп дайындалган. Бул жерде да тарыхый эстеликтерге болгон ышкысын баспастан көптөгөн китептерди өзүнүн жеке китепканасы үчүн чогулткан. Француз кытай таануучусу Робер де Ротур мындай деп эскерет: «1921–1922-жылдары Бээжинде турганымда ар бир түнү клубка келип, бридж боюнча сүрдүү чемпион Пеллио менен мелдешкиси келген менменсинген оюнчуларды көп көрдүм. Ушундай жол менен үзгүлтүксүз тапкан акчасын ал китептерди сатып алууга коротору белгилүү болчу»³⁰. 1918-жылы ак армиянын алдындагы француз аскер миссиясынын курамында Пеллио Моңголия жана Сибирге жөнөтүлгөн. Ага атаман Семенов (1890–1946-жж.) тууралуу, большевиктерге каршылык кыла ала турган күчтөрдү чогултуу мүмкүнчүлүгү боюнча маалымат топтоо тапшырылган. Ушул иштер боюнча Владивостокко келгенинде Пеллио Марианна Скупенска-Карвосская³¹ менен таанышып, 1918-жылы ага баш кошкон. 1919-жылы февралда Иркутскидеги француз консулдугунда иштеп турганында аскердик кызматы аяктаган.

Кайтып келгенинен кийин ал бир нече окуу жайында сабак өтүүсүн уланткан, ошол эле учурда 1890-жылы негизделген кытай таануучулук боюнча биринчи эл аралык журналды жетектеген: «*T'oung Pao ou Archives concernant l'histoire, les langues, la géographie et l'ethnographie de l'Asie Orientale (Chine, Japon, Corée, Indo-Chine, Asie Centrale et Malaisie)*» [T'oung Pao же Чыгыш Азия өлкөлөрүнүн тарыхынын, тилдеринин, географиясынын жана этнографиясынын архивдери (Кытай, Жапония, Корея, Индокытай, Борбордук Азия жана Малайзия)]. Өзүнүн көп сандагы макалаларында ал ар кандай маселелерди, ар түрдүү темаларды козгогон, ошондой эле, башка да эмгектерге көз жүгүртүп,

28 Atwood C. «Paul Pelliot and Mongolian Studies», Drège J.-P., Zink M. (eds.), *Paul Pelliot : de l'histoire à la légende* (Paris: AIBL, 2013), 433–449.

29 Pelliot P., *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or* (Paris: Adrien-Maisonneuve, 1950); Pelliot P., *Les Mongols et la Papauté* (Paris: Librairie Picard, 1932).

30 Des Rotours R., «Paul Pelliot : 28 mai 1878–26 octobre 1945», *Monumenta Serica*, vol.12 (1947), 272.

31 Марианна Скупенска-Карвосская (1895–?) күйөөсү менен биргеликте Азия искусствосунун тарыхы боюнча иштеген, ошондой эле ал жазуучу да болгон. Pelliot M., *Verres anciens* (Paris: Les éditions G. Van Oest, 1929); Pelliot M., *Le sorcier du lac vert* (conte tibétain) (Paris: Adrien Maisonneuve, 1950).

сын пикир жазуу менен, өзү айткандай «бул кайталангыс искусствонун айынан душмандарын көбөйткөн». Башка жагынан, ал жакшыртууну көздөп, өз эмгектерин басып чыгаруудан такай качкан – мындан улам анын китептери көзү өткөндөн кийин гана басылып чыккан. Азия искусствосунун билерманы катары ал бул жааттагы кумар-ышкысын аялы менен бөлүшүп турган. Көптөгөн көргөзмөлөрдүн куратору болуп, 1930-жылдан өмүрүнүн акырына чейин Эннери музейинин сактоочусу болуп эмгектенген, азыркы учурда Эннери Гиме музейинин бир бөлүгү болуп калды.

1939-жылдан 1945-жылга чейин Пеллионун студенти, кийин Индиана университетинин Борбордук-Евразиялык изилдөөлөр кафедрасынын атактуу профессору болгон Денис Синор (1916–2011-жж.) устатынын адамдык сапаттары жана чыгармачылыгы тууралуу жазган макаласында мындай деп эскерет: «Пеллио жалгыз жүргөн адам жана илимпоз болчу, ал өз институту турмак мектеп дагы түптөгөн эмес, өзүн кадырлап-барктаган студенттерине курчалып жүрбөгөн. Азыркы анча чоң эмес колледждердин кенже профессорлору сыяктанып, ассистент-изилдөөчүлөрдүн кызматынан пайдаланган эмес, ал тургай катчысы да болбогон. Бардык жазуу иштерин анча даана-так эмес кол жазмасы менен өзү жазчу. (...) Ал жагымдуу сүйлөгөн чечендик шыгы менен таңгалдыра алчу, андыктан маселе кандай татаал болсо да, сабак сапаттуу жана француздук кооз жана таза стилде өтүлчү»³². Көптөгөн изилдөөчүлөр анын сабактарына катышып, макалаларын окуу менен билимин жогорулатышкан. Бирок ал, чынын айтканда, аспиранттарды же студенттерди көзөмөлдөгөн илимий жетекчи болгон эмес. Абдан талапчыл жана өзүнө өтө бекем ишенген Пеллио изилдөөлөргө карата да өз көз карашына ээ эле.

1920–1930-жылдарда Азияны изилдөө иштеринде маанилүү орунду ээлеген окумуштуу катары ал бир гана Франциянын эмес, башка өлкөлөрдүн кытай таануучулары менен түркологдоруна күчтүү таасирин тийгизе алган. Кытай таануу боюнча петербург мектебинин негиздөөчүсү жана башчысы Василий Михайлович Алексеев (1881–1951-жж.) өзүнүн илимпоз катары калыптанышынын себепкери катары француз синологдорун эсептечү, алардын ичинен Эдуарда Шаванн менен Поль Пеллиону баса белгилеп айтчу³³. Дьюла Немет (1890–1976-жж.) жана Луи Лигети (1902–1987-жж.) тарабынан негизделген азыркы венгер түркологиясы Пеллионун эмгектери менен окууларына милдеткер. Лигети Пеллионун колунда үч жыл окуп, өмүр бою аны устаты катары санап, француз окумуштууларына эч качан урмат-сыйын жоготкон эмес. Дьюла Немет Пеллиону «чексиз билимге ээ адам» деп эсептеген³⁴.

32 Sinor Denis, «Remembering Paul Pelliot, 1878-1945», Walravens H., op. cit., XXVI-XXVII

33 Циперович И., «Академик-чыгыш таануучулар Эдуард Шаванн (1865–1918-жж.) жана Поль Пеллио (1878–1945-жж.)», Петербург Чыгыш таануусу, 9-чыг. (1997), 448–475.

34 Sinor D., op. cit., XXV.

Жыйынтыктоочу сөз катары Денис Синордун бул сөзүнө кайрылабыз: «Дүйнөнүн түзүлүшү боюнча кандай теория болбосун толук ишенбөөчүлүк менен мамиле кылган Пеллио эч качан кандайдыр бир көрүнүктүү эмгек жазууга өзүн мажбурлабачу. Албетте, ал тарыхчы болгон эмес, мындай атакка татыш үчүн зарыл болгон негизги сапаттар ага жетиштүү болбогон: ал маанилүүдөн маанисизди айырмалай алчу эмес же айырмалаганды каалабачу. Бир жолу мен бүткүл эркимди жыйнап туруп, ага мындай суроо менен кайрылдым: «Maître [Устат] (дал ушинтип көп эмес тандалгандарыбыз ага кайрылчубуз) эмне үчүн сиз убактыңызды курулай өткөрүүдөсүз, анан өзүңүздүн укмуштай бийик билимиңизди эч кандай мааниси жок маселелерди чечүүгө арнап жатасыз?» Пеллио мага олуттуу карап алып, көңүлдүү жооп берди: «Бул менин маанайымды көтөрөт, Синор, көңүлүмдү ачат!» Анын ар кайсыга кызыга берүүсүнүн себеби ушунда болчу; ал өзүн катуу кызыктырган иштерди гана кылчу»³⁵.

«Майда-барат бөлүктөр толук бүтүндүктү жаратат, ал эми бүтүндүк болсо – майда-барат бөлүк эмес».

Леонардо да Винчи

35 Ibid., XXXIV.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

- Cabos M., «Creating Heritage and the Mission Paul Pelliot: Early Photography of Dunhuang and their Legacy», *The Chinese Historical Review*, 25/2 (2018), 97-117
- Clémentin-Ojha C., Manguin P., *Un siècle pour l'Asie. L'Ecole française d'Extrême-Orient, 1898-2000* (Paris: Les éditions du Pacifique/EFEO, 2001)
- Des Rotours R., «Paul Pelliot : 28 mai 1878-26 octobre 1945», *Monumenta Serica*, vol.12 (1947), 266-276
- Drège J.-P., «La mission de Paul Pelliot au Turkestan chinois et en Chine (1906-1909) : les clefs d'un succès», Will P.-E., Zink M. (dir.), *Jean-Pierre Abel-Rémusat et ses successeurs. Deux cents ans de sinologie française en France et en Chine* (Paris: AIBL, 2020), 263-331
- Drège J.-P., Zink M. (eds.), *Paul Pelliot : de l'histoire à la légende* (Paris: AIBL, 2013)
- Drège J.-P., «Paul Pelliot, recenseur et polémiste», *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres*, n°152/3 (2008), 1113-1129
- Giès J. (dir.), *Les arts de l'Asie centrale. La collection Paul Pelliot du musée national des arts asiatiques-Guimet* (Paris: Réunion des Musées Nationaux, 1995-1996)
- Goršenina S., *Explorateurs en Asie centrale : voyageurs et aventuriers de Marco Polo à Ella Maillart* (Genève: Editions Olizane, 2003)
- Goršenina S., Rapin C., «Les voyageurs francophones en Asie centrale de 1860 à 1932», *Cahiers du monde russe : Russie, Empire russe, Union soviétique*, 39/3 (1998), 361-373
- Hambis L., «Paul Pelliot (1878-1945) historien et linguiste», *Revue Historique*, vol. 203/1 (1950), 30-40
- Hopkirk P., *Foreign devils on the silk road. The search for the lost cities and treasures of Chinese Central Asia* (Oxford: Oxford University Press, 1980)
- Кененсариев Т., «Феномен Курманжан датки...», *Курманжан датка выдающийся политический и общественный деятель кыргызского народа. Материалы международной научной конференции 25 октября 2011 г.* (Бишкек, 2011), 69-99
- Mannerheim C.G., *Across Asia from West to East in 1906-1908* (Helsinki: Ottava Publishing Company, 2008)
- Mocquard F., «Voyage de M. le docteur Louis Vaillant dans l'Asie centrale (Mission Pelliot)», *Bulletin du Museum national d'histoire naturelle*, n°16 (1910), 145-154
- Pelliot P., *Carnets de Pékin : 1899-1901* (Paris: Imprimerie nationale, 1976)
- Pelliot P., *Carnets de route, 1906-1908* (Paris: Les Indes Savantes, 2008)
- Pinault G.-J., «Paul Pelliot et les langues d'Asie centrale», Drège J.-P., Zink M. (eds.), *Paul Pelliot : de l'histoire à la légende* (Paris: AIBL, 2013), 335-370
- Renou L., «Notice sur la vie et les travaux de M. Paul Pelliot, membre de l'Académie», *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres*, n°94/2 (1950), 130-144

- Самойлов Н. А., «Научные результаты Азиатской экспедиции Маннергейма 1906-1908 годов», *Ученые записки Петрозаводского государственного университета*, n°3/164 (2017), 7-13
- Sinor D., «Remembering Paul Pelliot, 1878-1945», Walravens H., *Paul Pelliot (1878-1945). His life and works- a bibliography* (Bloomington: Indiana University, 2001), XXV-XXXV
- Trombert E., «La mission archéologique de Paul Pelliot en Asie centrale (1906-1908)», Drège J.-P., Zink M. (eds.), *Paul Pelliot : de l'histoire à la légende* (Paris: AIBL, 2013), 45-82
- Циперович И., «Академики-востоковеды Эдуард Шаванн (1865—1918) и Поль Пеллио (1878—1945)», *Петербургское Востоковедение*, вып. 9 (1997), 448-475
- Vaillant L., «*Le Turkestan chinois*», *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 1/1 (1910), 8-17
- Vaillant L., «Quelques mots sur le Turkestan chinois (mission Pelliot)», *Mémoire de l'Académie des sciences, lettres et arts d'Arras*, t. 3 (1923), 7-23
- Vaillant L., «Rapport sur les travaux géographiques faits par la mission archéologique d'Asie centrale (mission Paul Pelliot 1906-1909)», *Bulletin de la section de géographie du Comité des travaux historiques et scientifiques*, t. 68 (1955), 77-164
- Walravens H., *Paul Pelliot (1878-1945). His life and works- a bibliography* (Bloomington: Indiana University, 2001)
- Zarcone T., «Une route de sainteté islamique entre l'Asie centrale et l'Inde: la voie Ush-Kashghar-Srinagar», *Cahiers d'Asie centrale*, n°1-2 (1996), 227-254

Гиме атындагы Азия искусствосунун улуттук музейи (Париж, Франция)

Гиме музейи Лиондук өндүрүшчү Эмил Гименин (1836–1918-жж.) чоң долбоорунун натыйжасында пайда болгон. Египетке, Грецияга көп жолу баруусу, 1876-жылы Жапония, Кытай жана Индияга көпкө токтоо менен бүткүл дүйнөнү айланган саякаты, анын көп сандагы маанилүү коллекцияларды чогултуусуна жана аларды 1879-жылы чоң көргөзмөгө коюусуна жол ачкан. Кийинчерээк ал коллекцияларын Египеттеги диндер музейине, Париждин Иена аянтына 1889-жылы өзү түзгөн Азиянын байыркы классикалар музейине койгон.

Ыраакы Чыгышка жасалган чоң саякаттардан соң жана Азиянын маданиятына кызыгуунун өскөндүгүнөн улам музей көп өтпөй азияттык «өңгө» ээ болгон. Луи Делапорт мырзанын (1842–1925-жж.) Сиамга жана Камбоджага жасаган саякаты Ангкордогу урандыларды ачканда кхмер искусствосу белгилүү болуп, андан чогултулган коллекциялар 1882-жылы Индокытай боюнча ачылган музей Трокадеронун негизин түзгөн. Он тогузунчу кылымдын аягында Лувр бир секциясын Азиянын, негизинен Кытай менен Жапониянын искусствосуна тиешелүү буюмзаттарга берет. Натыйжада ушул секция кийин өзүнчө департамент болуп бөлүнүп чыгат. Гиме музейинде байыркы диндер боюнча бөлүм акырындан артка сүрүлүп, анын бөлмөлөрү 1889-жылы Шарл Варат (1842–1893-жж.) тарабынан Кореядан алынып келинген буюмзаттарга берилет. Иконографияга тиешелүү бөлмөлөр 1912-жылы Жак Баконун (1877–1965-жж.) Тибеттен алып келген коллекцияларына берилет.

1927-жылы Франциянын музейлер башкармалыгына өткөрүлүп берилген Гиме музейи Трокадеро музейинин Индокытайга тиешелүү коллекцияларын алат. Ошондой эле Ооганстандагы Француз Археологиялык Делегациясы (DAFA) ага өзүнүн бай коллекциясын өткөрүп берген. Музейдин ошол кездеги директору Жозеф Хакин (1886–1941-жж.) Ооганстандагы казууларга катышкан. Ошентип Гиме музейи индиялашкан дүйнөдөн келген бай коллекцияларынын арты менен абдан белгилүү болуп чыга келген. 1945-жылы кеңири жүргүзүлгөн улуттук коллекцияларды кайра уюштуруу жараянынын алкагында Гиме музейи өзүндөгү Египетке тиешелүү коллекцияларын Луврга жөнөтүп, ордуна Азия искусствосуна тиешелүү экспонаттарды алган.

Гиме музейинде чоң экспедициялар Борбордук Азиядан жана Кытайдан алып келген баалуу коллекциялар сакталып турат. Музейге Борбордук Азияга тиешелүү бай коллекциялардын чогултулушунун башында үч француз экспедициясы турат: Жюль Дютрей де Рейн (1890–1895-жж.), Поль Пеллио (1906–1909-жж.), Жозеф Хакин (1931–1932-жж.). Булар ичинен экспонаттарга эң байы Поль Пеллионуку болуп саналат. Чогултулган экспонаттар буддачылык-

тын улуу борборлорунун кайталангыс искусствосун чагылдырат, алар Жибек Жолу менен чыгышка багыт алган кербендердин жол жүрүү баскычтары болуп саналышат.

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Гиме музейи Азия искусствосу боюнча дүйнөдөгү эң алгачкы музейлердин бири болуп калды. Ушул учурда музейге жетекчилик кылып жаткан Рене Груссенин (1885–1952-жж.) «*Империя степей: Аттила, Чингисхан, Тамерлан*» (Paris: Payot, 1939) аттуу белгилүү эмгеги анын Поль Пеллио менен кызматташтыгынын үзүрү болуп саналат. Ал эми музейди 1954-жылдан 1965-жылга чейин жетектеген, Камбоджа боюнча чоң адис Филипп Стерн (1895–1979-жж.) музейдин илимий ишмердигин, китепкананы жана фото коллекциялар фондун өнүктүргөн жетекчи адис болуп саналат.

Музейдин чок ортосундагы 1889-жылы курулган тарыхый китепкананын сахнасында укмуштуудай оюндар коюлган: буддачы кечилдер жана айтылуу бийчи-тыңчы Мата-Хари бүткүл Париж үчүн ойноп беришкен. Бүгүнкү күндө китепкананын иш жүргүзүүсү Азиянын байыркы искусствосу менен археологиясына багытталып, өзүнө чыгыш диндеринин маанилүү фондун камтып турат. Ушул эле жерде Александр Давид-Неэлдин (1868–1969-жж.) жана бир нече француз илимий экспедицияларынын китепканасы жана архиви сакталып турат.

1990-жылдардын экинчи жарымында башталган кеңири жүргүзүлгөн кайра оңдоп чыгуу программасы Гиме музейине Европанын жүрөгүндө туруп, алыскы Азия цивилизациялары тууралуу көптү айтып берген негизги борбор экенин далилдеп келет. Өзгөчө көңүл азыр музеологиядагы өнүгүүгө жана коллекцияларды көргөзүүгө жана сактоого бурулууда.

Музейдеги бир нече көргөзмө Борбордук Азияга арналды:

- «Азия талаалары, Александр Македонскийден Чыңгызханга чейин» (2001-ж.)
- «Казакстан: адамдар, жаныбарлар жана талаанын кудайлары» (2011-ж.)
- «Тажикстан. Алтын дарыялардын өлкөсүндө» (2021–2022-жж.).

Поль Пеллионун
Борбордук Азиядагы жол күндөлүгү
(15 июль–29 август, 1906-жыл)

6 Француз илимий экспедициясынын Оштон Эркеч-Тамга чейинки маршруту
© Tamiris Hallez

ЭСКЕРТҮҮ

Пеллио Ошко келгенге чейин эле өзбек тилин үйрөнгөндүктөн, ал тарабынан колдонулган терминдер өзбектешкен. Кыргыздардын ысымдарын Пеллио өзбек тилине ылайыкташтырып жазган, бирок китепке кыргыз тилинде берилди.

Пеллио ошол кезде Борбордук Азиянын отурукташкан мусулман журтун билдириш үчүн көп айтылган «сарт» терминин колдонгон. Бул текстте ал аталыш менен көбүнчө өзбектерге кайрылат.

Жер-суу аттары түпкү тексттеги кириллица транскрипциясы боюнча белгилөө менен берилди. Заманбап аталыштары биринчи жазылышында төрт чарчы кашага алынды.

Китепте курсив менен белгиленген «казак» термини Орусия империясынын улуту ар башка (славян, түрк, моңгол ж.б.) атчан полкторунун өзгөчө статуска ээ болгон жоокерлерине карата айтылат. Аларды түрк элдеринин болгон казактар деп ойлобоо керек, бирок эки терминдин түрк этимологиясы бирдей.

Бардык комментарийлер, автору айтылгандардан башкасы, Гзавье Аллез мырза тарабынан жазылган.

Пеллио тарабынан колдонулган кытай транскрипциясы Ыраакы Чыгыштагы Француз Институтуна тиешелүү (EFEO): «Notre transcription du chinois», *Bulletin de l'EFEO*, Tome 2 (1902), 178-184. Текстте ал Палладий система-сындагы кириллица менен жазылды.

Француз илимий экспедициясынын бүгүнкү Кыргызстандын түштүгүндөгү саякатынын этаптары

11-август	Оштон чыгуу жана Каратай-Лангардда өргүү
12-август	Кабылан-Көлдөгү кербен; Маннергейм менен Пеллио Чыйырчык ашуусунун ары жагындагы Курманжан датканын конушунда
13-август	Гүлчө
14-15-август	Жаңырык
16-август	Кортук-Ата
17-август	Көк-Булак – Талдык ашуусунун алды
18-20-август	Катынарт [Сары-Таш]
21-август	Тоңмурун
22-23-август	Эркеч-Там

Жол күндөлүгү³⁶

15-июль (1906-жыл)

Жүгүбүздөн кабар жок болсо да, биз Самаркандды көздөй жол тарттык. Негизи, бул он бир сааттык жол, бирок орустардын поезддери так жүрбөгөнүнөн, сапар адатынча 12 же 13 саатка чейин созулуп кетет. Эми эле жаңыдан киргизилген жайкы жадыбал бир түндүн ичинде жетип, кайра кайтып келгенге мүмкүнчүлүк берет, мындан эки күнгө жакын убакытты утууга болот. Жылдын азыркы кезинде түнкү он эки сааттык жол таң аткандан тартып күндүн алты сааттык нуруна ырахаттанып, эки жакты карап кеткенге шарт түзөт.

16-июль [1906-жыл]

Зеравшандан өтүп бара жатабыз, «Тамерландын көпүрөсү»³⁷ деп аталгандардын ичинен жалгыз сакталып келген, чоң кыштан курулган дубалында жаракасы бар арканын так эле жанынан өттүк. Демек, бир аздан кийин Самаркандга жетебиз.

Орусияда көп учурда жолуккандай, бекет шаардын ичинде эмес, анын жайгашканы ушунчалык алыс, келгенде шаар үчүн маанилүүлүгүнө шектенесиң. Самарканддын бекетинен орус шаар бөлүгүнө чейин 6 километрден кем эмес, ал эми жергиликтүү эл жашаган эски шаардын өзүнө чейин аралыгы андан дагы алыс. Бекеттин ушундай курулгандыгынын себеби, шаардын айланма жолунан качуу үчүн эмес, темир жол Самаркандды ийилген дого сыяктуу курчап тургандыгынан улам. Андай жайгашканынын негизги мааниси төмөндөгүдөй: шаардын башчылары инженерлерге «пара берип» жергиликтүү жашоо-

36 Поль Пеллионун жол күндөлүгүнүн бул китеп үчүн которулган барактары Гиме музейинин китепканасындагы Пеллио миссиясы фондунда эки күндөлүк менен бирге Pel Mi 1 и Pel Mi 2 шилтемелери астында топтоштурулуп, Pelliot P., *Carnets de route, 1906-1908, op. cit.*, 15-47. макаласында жарык көргөн.

37 Көпүрөнүн курулуусун Темерландын аты менен байланыштырып жүрүшөт. Бирок андай эмес, бул көпүрө өзбек ханы Шейбани тарабынан 1502-жылы курулган. Ал бир жолу Букарадан Самаркандга аскери менен келе жатып, Зеравшан дарыясындагы эски көпүрө иштен чыкканын көрөт. Кечмеликтен өтүү укмуштуудай кыйынчылык жараткандыктан, Шейбани бул жерге эң ишенимдүү көпүрө куруу буйругун берип, ага Самарканддын мыкты архитекторлору тартылат. Дарыянын энин эске алуу менен көпүрөнүн узундугу 200 метр болгонун болжолдоого болот, ал эми жалгыз аркасынын узундугун билип, ченей келгенде анын жети аркалуу болгону тастыкталат. 1841-1842-жылдары тоо инженери Ф. Богословский Самарканддан анча алыс эмес жерден байыркы көпүрөнүн калдыгын көргөнүн, анын үч гана аркасы калганын жазган. XIX кылымдын ортосунда көпүрөнүн эки гана аркасы калган, алардын бири 1898-жылкы катуу жер титирөөдө кулаганы белгилүү.

чулар үчүн ыңгайлуу тейлөө шартын түзүүгө ынандыргысы келген эмес. Бул жерде бир гана «извозчик» [арабакечтер] утушта, мындай айтканда фаэтондор.

Бир еврейдин «Варшавские Номера» деген мейманканасында жайгаштык, ал Ташкенттеги «Грань ОТЕЛЬДИН» еврей айым ээсинин бир тууганы экен. Ушуга чейин бул чоң шаар экендигинин эч кандай белгилерин көрө элекпиз. Мен Регистан аянты тууралуу маалымат алдым. Биз акырындан жылып чептен өтүп, эски шаарга кирдик; жалтырак фаянс менен же жергиликтүү инсандар айткандай «мозаика менен» кооздолгон үч чоң мечит көрдүк, алардын ортосунда Регистан аянты бар экен, анда базар жайгашыптыр. [...]

Мындан соң биз аянттагы үч медреседе – Улуг Бег, Шир-дор, Тилля-кариде, андан кийин жолдогу Шахи-Зинда күмбөзүндө болдук. Булардын ичинен Шахи-Зинда ансамбли жакшы сакталган экен. Андан соң Биби Ханумга кайтык. Менин көңүлүм бир аз чөктү, себеби мага айтышкан эстеликтерден кытай стилиндеги майда-чүйдө белгилерди көрбөдүм. Алардын сырткы жасалгаланышында башка эстеликтер сыяктуу кытайдын таасири даана көрүнбөйт. Биби Ханумга кире бериштеги арка мындан сегиз жылдай мурда болгон жер титирөөдө кулап түшкөн. Гур Эмирдеги мунара дагы эки жыл мурун ушундай зыян тарткан. Бул монументтердин баары, айрыкча Биби Ханум, келечекте урандыга айланчудай. (Кытай тексттери Тамерлан Кытай императорунун күйөө баласы болгонун маалымдайт. Караңыз: «Хань-си-ю-тоу-као» (6-бөлүм, 5-бет)³⁸, балким, «Минши»³⁹ деген шилтемеси).

Тамерландын мүрзөсүндөгү эстелик ташы күңүрт нефриттен жасалган, өзгөчө бүртүктүүсү кооз, тилекке каршы, ал экиге бөлүнгөн. Бирок эстелик чоңдугу боюнча, айрыкча бүртүктүүсү, Пекиндеги Юан-чэнде жайгашкан чоң нефриттен жасалган жуунмадан кем калбайт⁴⁰, бир жолу анын ичинде Полковник Маршан⁴¹ опсуз көп пунш жасаганча, алкогольдук суусундукту от менен жалындатууну кыялданган (жакында чыккан Эбер Бишоптун нефрит тууралуу көлөмдүү китебинде⁴²; Тамерландын эстелиги жөнүндө жазылган экен, ошол

38 Ли-Гуан-Тин, Хань-си-ю-тоу-као [Хань династиясы учурунда батыш жерлеринин географиялык карталарын изилдөө] 1870-жылы жарыкка чыгарылган.

39 «Минши» – Мин империясынын тарыхы жазылган жамааттык эмгек, ал 1368-жылдан 1644-жылга чейинки тарыхты камтыган 332 томдон турат.

40 «Бээжиндеги «ротонда» деп аталган туш-тарабы тосулган Юан-чэн аянтчасы 1900-жылы француз оккупациялык корпусуна «чеп» катары кызмат кылганын, андагы чоң нефрит вазасы (...) опсуз өлчөмү менен эң сейрек экспонат экенин билебиз», (Pelliot P., «Stephen W. Bushell: Chinese art», *Bulletin de l'EFEO*, n°5 (1905), 217).

41 Жан-Батист Маршан (1863–1934-жж.) – Франциянын улуттук партиясынын консервативдик канатынын лидерлеринин бири, Африканы багындырууда өзүн көргөзгөн француз колониалдык армиясынын офицери. 1900-жылы ал Кытайдагы француз экспедициясынын штабына жөнөтүлүп, мындан улам боксёрлор көтөрүлүшү учурунда ал жерде болуп, Пеллио менен таанышкан.

42 Bishop H., *The Bishop collection: Investigations and studies in jade* (New-York: The De Vinne Press, 1906).

Мен үчүн кызыксыз тыйындардан баш тартканымдан кийин Балхтан жаңы эле келген афган дарыгерине мени кезиктиришти. Ал киши бул тарапка келе жаткан учурда жолдон эски тыйындарды сатып алган экен. Бою узун, катаал жүздүү бул жаш жигит бир тууганы менен бир сарттын үйүнүн экинчи кабатында дарыгерилигин кылып жатыптыр. Бөлмөдө ооруп, көрүнүп келген адамдар толтура отуруптур. Алардын арасында баласын көтөргөн жаш орус аял да бар. Ортук биз бул жерге эмне үчүн келгенибизди түшүндүрдү. Бүткүл кыймыл-аракетибизден көзүн албаган афган тыйындарын биздин алдыбызга койду. Мен 13 коло, 10 күмүш, сонун сакталган бир алтын индо-скиф тыйынды тандадым, эми бааны макулдашуубуз гана калды. Дарыгер мени суроолуу карады. Демек, «*маслахат кылмак*», түшүнүктүүрөөк айтканда «*кеңешүү керек*». Эки бир тууган узагыраак сүйлөшүп, улуусу кайра келип, жездердин баасын 200 рубль, күмүштөрдүкүн – 200, жалгыз алтындыкын 400гө баалады. Французча бир нече сөз билген Ортук мага жалооруган түр менен: «*c'est très cher*» (бул өтө кымбат) деди. Чынында эле кымбат болчу, андыктан ордубуздан турдук да, дароо чыга жөнөдүк. Мындан соң Ортук бул жерде сейрек кезиккен, бир аз эскирип калган бир нече жапон көшөгөсүн көрсөттү, андан соң эски буюмдарды саткан эки армянга алып барды – аларда биз кызыгаарлык эч нерсе жок экен.

Эртең менен Афрасиабга барыш үчүн унаа жалдадык⁴³. Биз таяк менен чукулап кылымдардан бери жердин катмарында жана урандыда жаткан керамиканын сыныктарын чогулттук. Бул чын эле байыркы Маракандбы⁴⁴? Биз тапкандын бардыгы чындыгында орто кылымга тиешелүүдөй көрүнөт. Бартольд ушул жерде бир аз казууларды жүргүзгөн⁴⁵; чын эле бул Чыңгызхан жеңген Самаркандын дал өзү окшойт.

Бүгүн кечинде кетким келди. Ортук мага калууга кеңеш берип, антиквариат саткан кары афгандын жардамы аркылуу, дарыгер менен сүйлөшүп, бааны түшүрүп берүүгө үмүттөндүрдү. 800 рублдин ордуна мен акыркы баа катары 250 рубль төлөгөнгө даяр экенимди айттым. Сатуучудан башкасынын баары бул бааны туура көрүштү. (Бул жерде белгилей кетчү жагдай, сарт ар дайым сизди соодалашууга тартат, ал эми сатуучуну бааны төмөндөтүүгө мажбурлайт).

43 Афрасиаб – Самаркандын байыркы урандысы. XVII кылымда бул урандыларга уламыштагы падыша Туран Афрасиабдын өз аты кайтарылган.

44 Азыркы Самаркандын аймагындагы б.з.ч. 4-кылымдагы байыркы Согд өлкөсүнүн борборуна байыркы жазуучулар тарабынан берилген аталыш.

45 1904-жыл, Василий Бартольд (1869-1930 жж.) – белгилүү чыгыш таануучу, археологиялык экспедиция менен Самаркандга келген, бул жерде 1874-жылдан бери байыркы Афрасиаб шаарына казуу иштерин жүргүзгөн. (Бартольд В. «Отчёт о поездке в Самарканд летом 1904 года командированного Русским Комитетом проф. В. В. Бартольда», Известия Русского Комитета для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом, лингвистическом и этнографическом отношениях, n°4 (1904), 21-24).

Афгандан дагы эле жооп жок. Колунда антиквариаттары бар жана орусча көрнөктөрдү тарткан бир сүрөтчүгө бара жатабыз. Соода кылбай куру кол кетпейин деп, эч нерсеси менен өзгөчөлөнбөгөн кытайдын фарфор кумурасын жана кытай фарфоруна окшоштурулуп жасалган жергиликтүү чопо идишти сатып алдым. Бул идиштин үстүнө басылган кытайдын жасалма мөөрүнүн жанында кыскача түрк жазуусу бар экени аябай кызыктуу болду.

Улугбектин медресесинен алынган эки чопо плитканы мага алып келишти. 10 рублга баалаган бул буюмга мен 4 рубль сунуштап макулдаштык. Ал эми афган айткан баасынан кайтпады, ошентип бир баага келише албай, ар бирибиз өз жолубуз менен кеттик. Мен аябай өкүндүм. Балх, албетте, индо-грек археологиясынын куттуу жери эмеспи. Бир дагы орус ал жакка бара албайт, балким британиялыктардын кызматында жүргөн Стейн⁴⁶ биринчилерден болуп Бактрияда алгачкы казууларды ишке ашырар.

Кечки саат 10. Поездге кирип жатып перрондон афгандык дарыгерди көрдүм. Ал бизге буюмдарын сатканы келгенби? Каяктан, ал бизди карап да койгон жок. Бийлигинен кулатылып, бул жерде качкын болуп жүргөн, Черняевого үй-бүлөсү менен бара жаткан Афганистандын мурдагы эмири менен учурашканы келиптир⁴⁷. Жылына бул адам Орусия өкмөтүнөн 20 000 рубль алат. Капыстан туш болгон Самаркандык орус көпөс аны менен бара жатат. Балдарынын бири – 20 жаштагы сулуу жигит орус тилин түшүнөт экен. Көпөс аны менен теңата эле сүйлөшүп жатты: «Махмуд, мени менен бир чыны сыра ичкиң келеби?» Аңгыча ошол Махмуд менен өзүм баарлашып баштадым. Ал уруксаты жок болсо да, орус офицеринин бир топ эле кооз көрүнгөн кийимин кийип алыптыр. Ушул учурда кимдир бирөө: «Кандайсыз?» деп мага

46 Аурел Стейн (1862–1943-жж.) – Улуу Британиянын жарандыгын алган еврей тектүү венгр, ал Венада санскритти үйрөнгөн, андан соң окуусун Лондондо уланткан. 1887-жылы ал Индияга барып, байыркы кол жазмаларды изилдеген. Чыгыш Түркстандагы кол жазмалар тууралуу маалымат ага 1900–1901-жылдары Хотанга экспедиция уюштурууга түрткү берген. Пеллио менен Альберт фон Ле Коктун экспедициялары тууралуу билген ал 1906–1908-жылдары экспедиция даярдап, аны менен Дунхуанга Пеллиодон мурда барган. Мындан соң ал 1913–1915 жана 1930-жылдары Борбордук Азияга дагы экспедиция уюштура алган. Кашкарга жетиш үчүн ал орус карамагында турган Алай жолун пайдаланган эмес, бардык саякаттарына Кашмирден чыккан.

47 Сардар Мухаммад Исхак хан (1851–1909-жж.) – афган эмири Мухаммад Азам хандын уулу, Балхтын кудуреттүү губернатору болуп турганда 1880-жылы өзүнүн эки ата өтүшкөн тууганы Абдур Рахман ханга (1840–1901-жж.) Ооганстандын эмири болушу үчүн чоң колдоо көрсөткөн. Ооган элинин арасында абдан таасирлүү Исхак-хан Накчбандияларга тиешелүү болгон. Өзүнүн колдоосу менен Балхтын губернатору болгон эки ата өтүшкөн тууганынын борборлоштурулган саясатына каршы чыгып, 1888-жылы көтөрүлүш чыгарган. Жеңилүүгө учураган ал орус Түркстанында өмүрүнүн аягына чейин жашаган. Александр Моррисонго Ооганстандын сырдуу эмирин аныктоого жардам бергени үчүн жана ошол эле эмирдин сүрөтүн тартуулаган Олег Карповго ыраазычылыгымды билдирем.

9 Сардар Мухаммад Исхак хан (1851-1909). © «Туркстан архиви»

кайрылды. Бул Маннергейм экен – кошуна купеге жайгашыптыр. Ал мага генерал Палицындын⁴⁸ сый катын алып келди. Биз көпкө сүйлөшүп отурдук, Вайян жана Нуэт уктап калышты.

1906-жылы 8/21 июнда Палицындын Пеллиого жазган каты:

«Мен Сиздин Ташкентке түз жөнөп, ал жерде Кытайга жасай турган илимий экспедицияңызга акыркы даярдыктарды бүтүрүү үчүн Москвага келгениңизди барон Маннергеймден азыр гана билдим.

Санкт-Петербургдагы менде Сизди көрүү мүмкүнчүлүгү болбогондон кийин, Сиздин саякатыңызга кат жүзүндө ак жол каалоого уруксат бериңиз.

Акыркы жолу Петербургга келгениңиздеги маектешүүбүздө мага эң бир сылыктык менен берген убадаңызды унуткан жоксуз деген үмүттөмүн. Кытай провинцияларынын саясий жана ички абалына жеке өзүңүздүн байкоолоруңуздун жыйынтыгын бизге билдиргениңизде Сизге абдан ыраазы болобуз. Анан дагы мен Сиздин экспедицияңыздын жыйынтыгы чыгарылган басылманы колго алып, таанышууну абдан каалайм.

Эми мага келсек, жогоруда эске сала кеткен Сиздин убадаларыңыздын аткарылышына ылайык, мен сөзүмө айныксыз турарыма бекем ишенимде болуңуз. Тышкы иштер министрлиги саякатыңыз ийгиликтүү болушу үчүн Сиз сураган жардамдардын баарын көрсөтүү үчүн, тиешелүү жактарга тапшырмалар берилгенин Сизге билдирди.

Өзүм жактан, Сиз барон Маннергейм менен жакшы мамиледе болуш үчүн бардык аракетинизди жасайсыз деген үмүттөмүн, команданын аз санда экенин эске алганда, бул ынтымак узак убакыттык саякатыңыздар үчүн зарыл деп билем. Ошондой эле мен биздин жардамыбыз менен барон Маннергеймдин илимий саякаты кыйынчылыктар менен коштолбосуна, мындан улам берилген тапшырманы жакшы аткарына үмүттөнөм. Менин эң жогорку урмат-сыйымды кабыл алганыңызга чоң ыраазычылыгымды билдирем».

Papiers Pelliot, musée Guimet, Mi 25

48 Фёдор Палицын (1851–1923-жж.) – 1877–1878-жылдардагы орус-түрк согушунун катышуучусу, 1905-жылы кайрадан түзүлгөн Генералдык Штабдын Башкы башкармалыгынын башчылыгына дайындалган. Орус-жапон согушунан кийин Палицын саясий жана социалдык-экономикалык шарттар менен таанышып, элдин ар түрдүү топторун изилдеш үчүн Кытайдын чек ара алдындагы аймактарына чалгынчы экспедицияларды уюштурууга аракет кылган. Палицын бул милдетти Маннергеймге таккан: «Кытай реформалары Асман алдындагы өлкөнү күчтүн коркунучтуу факторуна айлантты... Густав Карлович, Сизге Ташкенттен Батыш Кытайдын Ганьсу, Шэньси провинцияларына бара турган эң бир жашыруун сапарга чыгууга туура келет».

19-июль, 1906-жыл, эртең менен

Мен жолдошторуна Маннергеймди тааныштырдым. Биринчи байланышыбыз жакшы, абдан жагымдуу өттү – бул өтө маанилүү. Нуэт биздин жаңы сапарлашыбызга абдан кубанычта болду.

Ташкентке келгенде бул жерде көтөрүлүш болгонун билдик, жети ай мурун соттолгон 6 жоокер жарандык түрмөдө козголоң чыгарган⁴⁹, абактын башчысы аларды которгонго жетишкен. Бирок кечинде кыштакка кете турган болгондуктан, күн жарыкта алардын колдоруна кишен салып, Ташкенттин темир жол бекетине алып келген. Бекеттен турган сапёрлор, толкундаган сезимдерине берилип, рельстерди бузуп, көпчүлүк менен камактагыларды чыгаруу талабын коюшкан. Бирок тартип сакчылары аларды пулемёт менен ата башташкан. Расмий кабарга караганда, бир киши өлүп, он жетиси жарадар болуптур, чындыгында ал жерде чыгым мындан кыйла эле көп болгон окшойт.

20-июль, 1906-жыл

Мен «Надеждага» барам: Самарканда жүргөндө жүгүбүз Коконго келиптир. Эми бул жерде кыла турган иштерибизди бүтүрүп кетишибиз керек. Менин дагы жасай турган иштерим көп жана Остроумов⁵⁰, Петровский⁵¹, Калмыков⁵² менен сүйлөшүүм керек. Баарын жыйынтыктаган соң гана, алга дейбиз!

49 1905-жылы ноябрда Ташкент чебинин жөө аскерлер батальонунда козголоң чыгып, ал бүткүл Россия боюнча жалпы кыймылды уланткан.

50 Николай Остроумов (1846–1930-жж.) – чыгыш таануучу, Казан диний академиясын аяктаган. Мындан соң, 1877-жылы билим берүү системасында иштеши үчүн Түркстанга жөнөтүлгөн. Ошондой эле ал 1883-жылдан 1917-жылга чейин «Туркестанская туземная газета» басылмасында редакторлук кылган. Бул маанилүү орун анын өзү негиздөөчүлөрүнүн бири болуп саналган археология сүйүүчүлөрдүн Түркстан кружогунда илимий ишмерлигин баштоого жол ачкан. Остроумов менен Пеллио 1906-жылы жайында Ташкентте көп жолу жолугушуп турушкан. Остроумовдун жардамы менен Пеллио өзүнө өзбек тилин үйрөткөн мугалимин тапкан.

51 Николай Петровский (1857–1908-жж.) – аскер кызматкери, «Земля и воля» революциялык тобуна жакын болгону үчүн бир жылдык абакка кесилген. Мындан соң мамлекеттик кызматта иштеп, 1877-жылы Түркстанга жөнөтүлгөн. Ал Борбордук Азия, Ооганстан жана Индиянын ортосундагы сооданы изилдеген. 1882-жылы ал Кашкардагы орус консулу болуп дайындалып, 1903-жылга чейин бул кызматта иштеген. Ал бардык саякатчыларга – орустарга, чет өлкөлүктөргө жакшы жардамын берип турган. Анын жардамы Аурел Стейнге Чыгыш Түркстанда чогулткан коллекцияларын Лондондогу Британ музейине жеткирүүгө жол ачкан. (Кузнецов В., «Первооткрыватель кашгарских древностей», Вестник. НГУ. Серия: История, филология. 2014. Т. 13, вып. 4: Востоковедение (2014), 87–92).

52 Андрей Калмыков (1870–1941-жж.) Санкт-Петербург университетинин чыгыш тилдери факультетин аяктаган жана Тышкы иштер министрлигинин азия бөлүмүнө кызматка өткөн. Персияда, Түштүк-Чыгыш Азияда жана Ашхабадда кызмат кылган. 1906-жылы Ташкенттеги генерал-губернатордун алдындагы чек ара маселелерин аткаруу боюнча саясий катчы болуп дайындалган. Мындан соң ал кызматын Европада уланткан. Чыгыш таануучу катары археология сүйүүчүлөрдүн Түркстан кружогунун мүчөсү болгон, ал бир нече баалуу макалаларды жарыкка чыгарган.

22-июль, 1906-жыл

Думанын таратылганын уктук. Мүмкүнчүлүк болушунча тез арада кетишибиз керек, негизинен макулдашылган күн бүрсүгүнкүгө – 24үнө туш келди..

24-июль, 1906-жыл

Жаңылыктар азырынча тынч эле. Думанын таратылышы дароо эле нааразычылык кыймылына алып келбейт. Биз ыңгайыбызга карап сапарыбызды эртеңки кечки маалга калтырдык.

25-июль, 1906-жыл

Кечки саат 11. Мюллер⁵³ жана Мэнжи менен бекетте коштоштук, алардын бири швейцариялык, экинчиси бельгиялык болсо да, бизге накта жердештей болуп калышты. Мэнжи бизге бир топ кызматын көрсөттү. Маннергейм Самаркандга 5 казакты издегени кетти, биз Кокон бажыканасынан жүктөрүбүздү ажыратып алабыз деген ниеттебиз.

26-июль, 1906-жыл

Коконго келдик. Жүктөрдүн баары бажыканада. Бирок, Александровдон бери желимдеп бекитилген ящиктерибизден эч дайын жок⁵⁴. Бажыкананын эки башчысы бир эле үйдө жашашат. Бажыкананын каражатынын эсебинен акчага ойногондугу үчүн алардын бири кызматтан четтетилип, иши тергөөдө экен. Экинчиси, бул ишке жаңы эле кирген, чечкинсиз, бирок толугу менен жакшы ниеттеги кызматкер экени көрүнүп турат (Бул иш кандай чечилгендиги тууралуу кененирээк маалыматты менин Алисага жазган №2 катымдан карагыла⁵⁵).

53 Эмиль Мюллер – түбү швейцариялык, Ташкент гимназиясында француз тилинен сабак берген, улгайып пенсияга чыккан соң ушул шаарда жашап калган. Ал 1878-жылдан бери Париж географиялык коомунун мүчөсү болгон, париждик кесиптештери менен дайыма кат жазышып турган. Пеллио менен мамилеси ал Ташкентке келгенге чейин эле болгон. Ал сапарга даярданып Москвада жүргөндө эле кеңештерин бере баштаган. Мюллер ага мындай деп жазган: «Санкт-Петербургдагы француз элчисинен Ташкент генерал-губернаторуна жолдомо кат суроо; курал алып жүрүүгө уруксат алуу; коопсуздукту текшерүү, улам ошол маалыматка байланыштуу сапардын багытын тандоо, тактап айтканда же Батуми-Баку темир жолу же Оренбург боюнча; Каспий деңизин кеме менен сүзүп өтүү (18 сааттык сапар); кожоюндарынын улуту француз отелдерди тандоо (оңой болот); бут кийим, шам сатып алуу (...)» (Drège J.-P., «La mission de Paul Pelliot au Turkestan chinois et en Chine (1906-1909) : les clefs d'un succès», op. cit., 281)

54 Москвадан түндүк-чыгышыраак жактагы темир жол түйүнү.

55 Алиса Пеллио (1880–1966-жж.) – Поль Пеллионун карындашы.

10 Поль Пеллио, Луи Вайян жана белгисиз өзбек Ташкентте

27-июль, 1906-жыл

Жөнөтмөлөрдү Анжияндан алыш үчүн Либавадан⁵⁶ келген 67 таңгак жүгүбүздү, андан сырткары, Александровдон бекитилген 6 кутуну Кокондо калтырдык. Анжиянда бизди 17си күтүп жатат, алардын жалпы саны 90 даана, салмагы 200 пудга⁵⁷ жетет – бул биздин эле жүгүбүз. Аларга Анжияндан жана Оштон сатып алына тургандар, андан сырткары, Маннергеймдин жүгү дагы кошулат. Биздин оокатыбыз баарыбызга абдан көп көрүнүп калды.

Жаңы эле Анжияндын «Номера Москва» мейманканасына келип, Сейид Гани деген ташкенттик өтө бай сарт менен тааныштым. Ал Сейид Каримдин бир тууганы Ариф Хаджи менен ага-ининин балдары болуп кетет экен⁵⁸.

Арабызда доктур жүргөнүн билгенден кийин, ал ага көрүнүүнү суранды. Ал башка учураган сарттардай эле орус доктурга ишене бербейт экен. Эр-теңкиге макулдаштык. Дал ушул адам жардамчылары менен керектүү нерселерди сатып алуу, экспедицияны даярдоо кызматын бизге сунуштады.

28-июль, 1906-жыл

Чапан, кургатылган мөмө-жемиш жана башкаларды сатып алуу үчүн Сейид Гани менен шаарга бардык. Баалары бизге мурда айтылганга караганда жогорураак болуп чыкты.

Кечки саат 6.30да станциядан Маннергеймди тосуп алдык. Казактар мурунку поезд менен келип, алар да бекетте күтүүдө. Эми баарыбыз чогулдук,

56 Латвиянын Лиепая портунун 1919-жылга чейинки аталышы.

57 16,3 килограммга тете оордук өлчөмү.

58 Сейид Азимбай Мухаммадбаев (1825-1881) – Сейид Карим менен Сейид Ганинин атасы, XIX кылымдын орто ченинде Ташкенттен Орусияга кербен менен каттаган чоң соодагер болгон. Орус тилин үйрөнүп, Европа тартиби менен идеяларына таасирленип, кулчулуктун чечкиндүү каршылашына айланган. Мындан улам Сейид Азимбай өз демилгеси менен кулдарына боштондук берген, аны көрүп Ташкенттин кээ бир соодагерлери да буга барышкан. Ал Ташкенттин өзүн-өзү башкаруу органы болуп 1866-жылдан бери иштеп келе жаткан, калктын ар түрдүү маселелерин жергиликтүү адат-салтка ылайыктап чечкен «махкамдын» төрагасы болгон. Ал фирманын иштерин балдарына өткөрүп берген. Уулу Сейид Гани (1866-?) Ташкенттеги зор көлөмдө иш кылган курулуш-подряддык фирмасын жетектеп, ушул шаарга курулган зор имарат Сергей Радонежский соборун курууга түздөн-түз катышкан. Ошондой эле, XX кылымдын башында Түркстандыктарга ажылыкка барууну уюштуруу иш-чараларында белгилүү ролун ойногон. Улуу баласы Сейид Карим (1862-1916) Ташкенттин шаардык Думасынын депутаты болгон. 1907-жылы ал соода иштерин жана ар түрдүү экономикалык жаңылыктарды чагылдырган өзбек тилиндеги «Туджар» («Көпөс») гезитин негиздеген. 1909-жылы Сейид Карим ооруканаларды, амбулаторияларды, жакырлар үчүн ашканаларды курган, карыларга, жетимдерге, студенттерге жардам берген «Помощь» коомунун башчысы болуп шайланган. Эки бир тууган археология сүйүүчүлөрдүн Түркстан кружогунун мүчөлөрү болушкан. Ариф Хаджи Азизходжинов абдан таасирдүү саясатчы жана соодагер болгон, анын карамагында тери жана бут кийим цехтери болгон, өзү кездеме сатып соода кылган. Шаардын чок ортосундагы жүз жыйырма метрлик соода имаратынын кожоюну болгон.

жүгүбүз келген, эртең Анжияндан Ошту көздөй жөнөйбүз. Шэнсиде⁵⁹ жыйырма айдан кийин көрүшкөнчө, кош бол, темир жол.

11 Анжиян. Француз экспедициясынын бажыдан өткөн жүктөрүн жүктөө.
Сүрөттүн ортосунда – Пеллио, Вайян жана Нуэт (© G. Mannerheim / Suomalais-Ugrilainen Seuran-Finnish Heritage Agency))

29-июль, 1906-жыл

Казактарды жүк жүктөлгөн сегиз араба менен жөнөттүк. Эки күн жол жүрүшөт (46 верст⁶⁰). Тогузунчу арабадагы жүргүнчүлөр – булар эки кытай Тин⁶¹ менен Лю⁶² жана ашпозчу сарт Мир Хаит. Өзүбүз бүгүн түштөн кийин ушул жолду почта каретасы менен 4-5 саатта өтөбүз. Таңга маал арабакечтер менен пикир келишпестик жаралган учурда ашпозчу мага абдан жагымсыз таасир калтырды, аны көпкө кармарыбыздан шек санайм, шайтан алгырдыкы десе, Ташкенттен жөнөрдүн алдында ага 50 рубль акчаны бергим келбесе да карызга берип койгон элем. Казактар сарттар менен эркин сүйлөшөт. Алардын экөөсү мыкты жи-

59 1906-07-жылдары Бяньлюо темир жол линиясы Бээжинден Шэньси аймагына чейин узартылган.

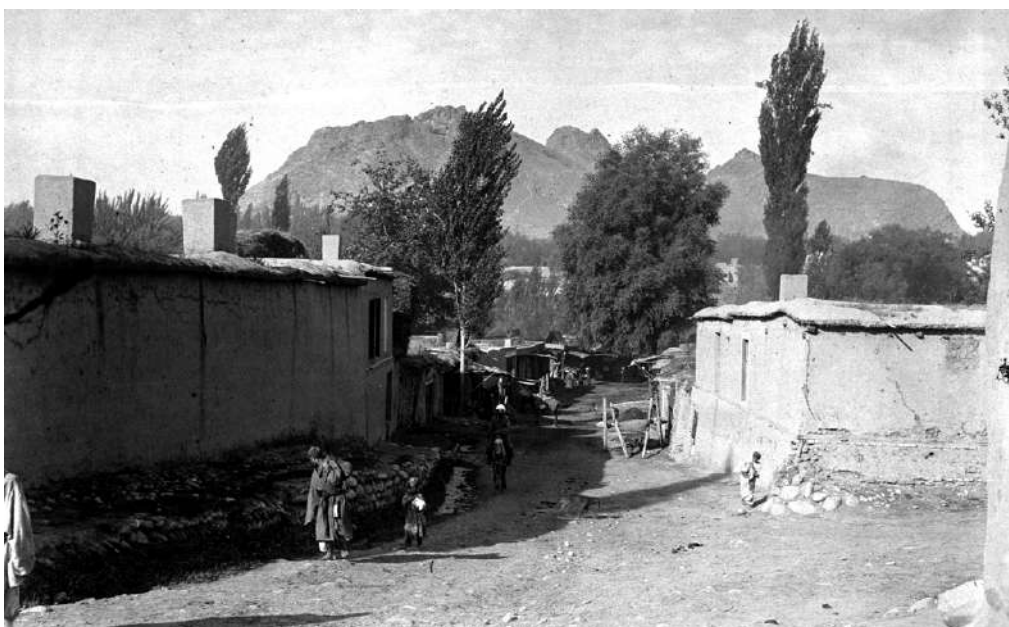
60 1 верст = 1,067 км.

61 1900-жылы Парижге келип ресторанда официант болуп иштеген Тин экспедиция учурунда Пеллионун кызматчысы болгон.

62 Маннергеймдин котормочусу.

гиттер экени байкалды. Үчүнчүсү жакшы пейилдүү адам сыяктанды. Төртүнчүсү тууралуу эмне деп айтышты билбейм, бешинчиси кичинекей неме экен – бул көп нерсесин билдирбейт окшойт. Жаңы таанышкан аларды сыноого алыш кыйын.

Кандай болгон күндө да, бул казактар бизге өз ыктыяры менен кошулушту. Полктун ичинен кырдан ашык каалоочулар болгон, аларга өзүнүн каражатына болсо да, бир офицер кошулгусу келген. Бекетке бүткүл офицердик корпус келип, аларды музыканын коштоосунда узатты. Эгер Түркстан генерал-губернатору менен салыштырсак, ушул гана полк биздин иш-чарабызга жакшы мамиле кылды. Анткени генерал-губернаторго экспедициябыз Санкт-Петербурздун Башкы штабынан түздөн-түз колдоо алганы көз көрүнөө таасир этти. Бул маселе боюнча ага эч ким кеңешүү үчүн кайрылган эмес.

12 Сулайман-Тоонун көрүнүшү

Маннергейм, Вайян, Нуэт жана мен 4 атка чегилген карета менен чыгып, болжол менен 5 сааттан кийин Ошко келдик. Кечки саат 9, аба ырайынын салкындыгы сырткы кийимдерди кийүүгө мажбурлады, мындай кечки суукка бир айдан ашык туш болгон эмеспиз, бир гана Ташкенттен Самарканга чыккан күнү салкын болгон.

Жергиликтүү шаардан үч версттик аралыктабыз. Бир атчан бизге кайрылды, бул Сейид Ганинин ишенимдүү кишиси [Казимча Хаджи] экен, өзүнүн кожоюнунун айтуусу менен биз үчүн тамак жасатып, жата турган жайды да даярдап коюптур. Жолго чыгардын алдыңкы күнү Сейид Гани бизге генерал-гу-

бернатордун дежур офицеринен Ош уездинин башчысына «бардык мүмкүнчүлүктөрдү түзүп берүү» тууралуу буйрук берген телеграммасы жөнөтүлгөнүн алдын ала эскертти. Муну ал кайдан билген? Бул маалымат алмашуунун жергиликтүү бир түрү. Жолдон уезддин башчысына жолуктук⁶³.

13 Казимча Хаджи Сейид Ганинин Оштогу ишенимдүү адамы

63 Алексей Алексеев (1866-?) – офицер, 1884-жылдан баштап Түркстанда аскер кызматында болгон. 1901-жылы Кокон уездинин башчысына орун басарлык кылган. Мындан соң 1906-жылдын башында Ош шаарына которулуп, уезд жетекчиси болуп дайындалган, кызматта 1916-жылга чейин иштеген. 1917-жылы Жети-Суунун убактылуу вице-губернатору болуп дайындалып, генерал чинин алган. Ал Алай тууралуу макаланын автору: Алексеев А., «Курбан Джан Датха», Ферганские областные ведомости, №123 (1907).

Биз берекелүү дасторкон боюнда отуруп, адегенде жергиликтүү даамдарды жедик, андан соң палоо менен тамактандык. Биздин кожоюн эки жолу Меккеге зыяратка барып келсе да, эч уялбастан арак жана сыра ичет экен. Колунан келишинче биз үчүн көп нерсени жасоого сөз берип, бирок акыркы жылдары баалар кескин кымбаттап кеткенин белгиледи.

30-июль, 1906-жыл

Эртең менен үйдүн кожоюну менен сүйлөшүп отурдук. Ал таңкы саат алтыга жетпей кербен башчысына жолугуп, Оштон Кашкарга чейин бир аттын ижарасына 12ден 13 рублга чейин төлөө баасын маалымдап келиптир. Уезддин жетекчиси да бизге ушул бааны айткан, бул ушул жерде орнотулган төлөм экен. Мамлекеттик тарифтер жергиликтүүлөрдүкүнө караганда кыйла жогору. Демек, биз арзан төлөгөнгө аракет кылабыз. Мен Грумм Гржимайло⁶⁴ эле эмес, Свен Хедин⁶⁵ дагы Оштон Кашкарга чейин 8 рубль төлөгөнүн билем.

Күн шашкеде бир кербен башчысынын котормочусу кожоюнунун кызматын сунуштап жаныбызга келди. Сөздү баалардан баштап, кожоюну сапарыбыз тууралуу маалыматты уезддин башчысынын канцеляриясынан алганын айтты, бирок мен буга ишенбедим. Мындан улам, үйдүн ээси бизге бүрсүгүнү Өзгөн жармаңкесине барып, эгер көңүлүбүз тартса, ал жактан мингич эле эмес, жүк артуучу аттарды сатып алсак болорун айтты. Өзгөн 40 верст алыс жайгашкан. Эгер эртең менен чыксак, кийинки күнү таңкы саат сегизде базардын ачылышына жетишип калабыз. Кербен башчынын өкүлүнө аттарды сатып алсак, анын кызматынын кереги жок болорун кыйыттык. Ал тыянак чыгарып, 12 күндүн ичинде кайрылып келиш керек деп туруп албасак эле, ижара акысы арзан болорун белгиледи. Баа жүктүн көлөмүнө жана аттардын санына такалат. Аттар көп жана жүк аз болгон учурда 7-8 рублге түшүрсө болот, бирок, тилекке каршы, бүгүн жүк аябай көп. Кербен башчынын өкүлү жолдо бир нече күн ашык жүрсөк да, бизге баары бир экенин байкап, 8 рублдан ашык төлөй албайбыз деген чечимибизди кожоюнуна айтканы кетти.

64 Григорий Грум-Гржимайло (1860–1936-жж.) – орус географы жана зоологу, 1884-жылдан 1887-жылга чейинки Борбордук Азияга жасалган экспедицияларга катышып турган. 1889-1890-жылдары ал Чыгыш Тянь-Шанга жасалган саякатка башчылык кылган.

65 Свен Хедин (1865–1952-жж.) – швед географы, 1892-жылдан 1935-жылга чейинки Борбордук Азияга жасалган көптөгөн экспедицияларды жетектеген. Мындан улам ал Чыгыш Түркстандагы байыркы буддачыларга тиешелүү шаарлардын урандыларын биринчилерден болуп ачкан.

14 Экспедициянын Оштогу лагери. Биринчи планда Нуэт жана Тин. Солдон оңго Вайян, Пеллио, Маннергейм

Саат эки болду. Коштоочулар келгенин кабарлашты. Кожоюн кербен сарайды көрсөттү [*ичи жык толо адам*], бардыгына ачык болгон үчүн бизге жаккан жок, бирок анын артындагы ички короодогу бакча бизге ыңгайлуу көрүндү. Биз аны күнүнө 1 рублдан төлөп ижарага алдык да, жүгүбүздү түшүрүп, лагерибизди орното баштап, буюмдарды чыгардык: керебеттер, пашакана [*чиркейге каршы чатыр*], чылапчындар, үстөл, отургучтар. Биздин жүгүбүз чындыгында эле абдан көп, бирок мунун баардыгы керек. Болгону, ушундай чоң фонограф алганыма өкүнөм⁶⁶.

31 июль, 1906-жыл

Таңкы саат алты, мен айылдай чоң конушубузда ойгондум. Маннергейм өз үкөктөрүнүн жанында. Нуэт менен Вайян жанымда уктап жатышат. Күндүн нуру бактардан өтүп, тие баштаган. Бизди айлана-чөйрөдөн бир гана чиркейге каршы чатырыбыз гана бөлүп турган бул түн суктанарлыктай жагымдуу өттү.

66 Экспедиция учурунда, Шарль Нуэттин сүрөттөрүндө көрүнүп тургандай, азиялыктар жана кытайлар менен чогуу өткөн ар кандай кечелерде Пеллио фонографтын жардамы менен музыканы дайыма коюп берчү экен.

15 Экспедиция мүчөлөрү менен Курманжан датканын балдарынын биринчи жолугушуусунда түшкөн сүрөт: (Луи Вайян, Густав Маннергейм (артта) жана Поль Пеллио) Асанбек – солдо жана Маамытбек – оңдо

Бизге жалданган жигиттердин эң жашын көрдүм. Акысына айына 20 рублдан төлөйбүз, андан сырткары, аттардын чөп-жемене кошумча каражат беребиз, минген аттарын өздөрү сатып алышат. Бүгүн келишимге кол коёбуз.

Эртең мененки саат 9:30. Маннергейм экөөбүз чүчүкулак тартып казактарды бөлүштүрүп алууга кириштик, тандоого [Симеон] Боков кирген жок – аны мурда эле өз тобума кошуп алгам, узун бойлуу сары казак да кирбеди [Игнатий Юнусов] – аны Маннергейм алдын ала тандап алган. Жыйынтыктаганда, мага өзүмө жакпаган эки казак туш келди. Өзгөчө Ильязов деген мусулман көңүлүмө туура келген жок. Өткөн түнү төшөгүмө жатып алганын көргөн Маннергейм аны катуу урушкан. Бул бала менен кийинчерээк башым оорубаса экен⁶⁷!

Кечки саат 8. Якуб деген жигит менен келишимге азыр эле кол коюштук. Экинчиси аялы ыйлап жибергендиктен, сапарга чыгуудан баш тартты.

16 1879-жылы Самарканда түзүлгөн 2-Урал полкунун экспедицияны коштогон казактары: (солдон оңго) Симеон Боков, Игнатий Юнусов, Шакир Рахимжанов, Ширван Ильязов жана Тахватуллин

⁶⁷ Пеллиого кызмат кылган үчүнчү казактын аты-жөнү Тахватуллин болгон, ал Чыгыш Түркстанга жеткенде экспедицияны калтырып кеткен. Шакир Рахимжанов Маннергеймге кызмат кылган экинчи казак болгон.

1-август, 1906-жыл

Лагерибиз улам барган сайын кеңейди. Бактарга керме катары жип тартылып, дасторкон, майлыктар жуулуп жайылды. Мыкка илинген револьверлер, канистрлер жана башкалар салаңдап турушат. Жамгыр жаап жибербесе экен!

Өзгөнгө барганга ат жалдадым: эки күнгө 4 рубль, жем-чөбү менин эсебимен – бул кымбат. Маннергейм, эки казак, дагы бир жигит жана мен болуп саат 3тө жолго чыктык. Сейид Ганинин ишенимдүү адамы бизди коштоп жүрмөкчү..

Ош, 6-август, 1906-жыл

Урматтуу мырза⁶⁸,

Сиз ойлогондой эле Контрексевильден 23-июлда бизге жазган катыңызды бул жерден алдык. Биздин ишибизге ийгилик каалаганыңыз үчүн Сизге чоң ыраазычылыгымды билдирем. Ушул иштин башталышына мүмкүндүк жаратууга жумшаган күч-аракетиңиздин баарын мен эч качан унутпайм. Сизге жазган акыркы катым, бир айдай убакыт бою Ташкентте жүрүп, ал жактан кетип жатканда жиберилген. Ал жерде, накта француздарга караганда «жарым-жартылай мекендештерибиз» бизди жылуу кабыл алып, чоң кызматтарын көрсөтүштү. Мында айрыкча эки адам көп жардам беришти: бельгиялык Мэнжи мырза, Ташкент трамвайынын жетекчиси («Эмпен» компаниясы⁶⁹) жана Мюллер мырза, ал мурда Ташкенттеги орто мектепте француз тили боюнча мугалим болуп иштеген. Акыркы айтып кеткен мырза тууралуу сизден бир өтүнүчүм бар. 25 жыл бою Ташкентке келип кеткен француздарга: Бонвало, Капю⁷⁰, Марсель Монье⁷¹, Мадам Массье⁷², Лаббэ⁷³, Бонэн⁷⁴, жакында эле

68 Эмил Сенар мырзага жазылган кат, жөнөтүлгөн эмес окшойт.

69 Бельгия компаниясы Emrain 1896-жылы Ташкентке трамвай линиясын курууга жана аны иштетүүгө укук алган. Биринчи линия 1901-жылы, экинчиси – 1903-жылы ачылган.

70 Гийом Капю (1857–1931-жж.) – изилдөөчү жана окумуштуу, 1882-жылы Габриэл Бонвалону коштоп жүргөн, андан соң 1887-жылы Индияга жөнөгөн.

71 Марсель Монье (1853–1918-жж.) – белгилүү журналист, 1894-жылы Ыраакы Чыгышка кетип, 1898-жылы гана орус Түркстаны аркылуу Францияга кайтып келген.

72 Изабель Массье (1844–1932-жж.) – изилдөөчү, 1896–1898-жылы бүткүл дүйнө жүзүн айланган саякатка чыккан, кайра келе жаткан жолунда орус Түркстанын кесип өткөн.

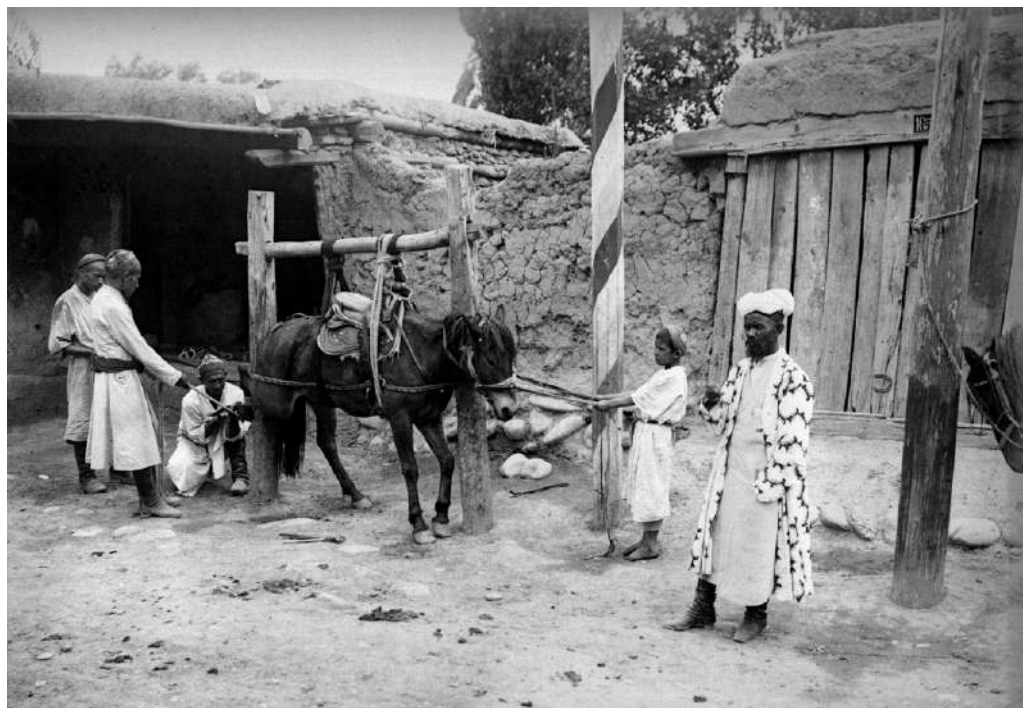
73 Поль Лаббе (1867–1943-жж.) – Орусиянын орус эмес элдерине адистешкен лингвист, 1897–1898-жылдары Сибирь менен Түркстандын ортосундагы аймактарга саякаттаган.

74 Шарль Бонен (1865–1929-жж.) – француз дипломаты, археолог жана изилдөөчү 1899–1900-жылдары Бээжинден чыгып, орус Түркстанына келип, миссия аткарып кеткен.

Буйан де Лакост⁷⁵ менен Ансельм, анан акырында бизге, Эмиль Мюллер өз камын ойлобостон, жан дили менен берилип жардамын көрсөтүп келе жатат. Саякатчыларга чын жүрөктөн көрсөткөн жардамы Мюллер мырзага «География» [La Géographie] журналын акысыз алып турууга мүмкүндүк берген. Ошентип бул жерде Парижде такыр эле аты-жыты белгисиз адам тууралуу сөз болуп жаткан жок. Барон Юло⁷⁶, эгер зарыл болсо, Географиялык коому аркылуу менин өтүнүчүмдү колдоорунан шек санабайм. Мюллер мырза академиянын офицери болсо бактылуу болмок. Профессор наамы тоскоол болот деп ойлобойм, ошол эле учурда бул сыйлыкка жайбаракат жүргөн ассистенттер татып жатат. Мюллер мырза Лиондо француз энеден, түбү швейцар атадан төрөлгөн. Ошондуктан ал швейцар жарандыгын тандаган. Бирок бир нече жыл мурда кабыл алынган мыйзам ага француз жарандыгын кабыл алууга талаптанууга жол ачат, бир же эки жылдан кийин Францияда пенсияга чыккандан соң дароо ушул жарандыкты алууга ниеттенип жүрөт. Француз саякатчыларга өз ыктыяры менен кызмат көрсөткөнү анын чет өлкөлүк деген жарандыгы алардын ыраазычылыгын толуктоого кошумча себеп боло алат. Мен отуз жылдан бери анын Түркстанда жашап жүрүп, абдан эңсеп келген тилегин канааттандыра алабыз деп үмүттөнөм.

75 Эмиль Буйан де Лакост (1867–1937-жж.) – жөө аскер офицери, Кытайга жөнөтүлгөн чалгындоо боюнча адис. Ал төмөндөгү китептин автору: «Autour de l’Afghanistan: aux frontières interdites» [Ооганстандын айланасында: тыюу салынган чек араларда] (Paris, Hachette, 1908-ж.). Пеллио Пекиндеги боксёрлор көтөрүлүшү жана Индокытай боюнча жакшы билген. Ипполит Ансельм (1872–1950-жж.), артиллерия офицери, Тонкинде кызмат кылган; ал 1899–1900-жылдары Буйан де Лакост мырзанын экспедициясын Маньчжурияга чейин коштоп барган. Мындан кийин ал «аскер күчтөрүнүн генералдык көзөмөлдөөчүсү болгон». 1906-жылы бул экөөнө Ооганстандын айланасындагы жерлерге байкоо жүргүзүү тапшырылган.

76 Этьен Юло (1857–1918-жж.) – географ, бир нече он жылдыктар бою географиялык коомдун катчысы болуп иштеген.

17 Казимча Хаджи Ошто устага ат такалатууда

18 Оштогу кол өнөрчүлөрдүн көчөсү

19 Ош. Ак-Бура дарыясы

20 Оштогу Алымбек датка негиздеген медресе. Кийин бул окуу жайды анын уулдары каржылап келген

21 Оштук балдар бийлеп жатышат

Маннергейм бизди Черняеводо калтырып, Самаркандда күтүп жаткан казактарга учураганы кетти; баарыбыз Анжияндан жолугабыз. Ошол учурда биз Кокондогу жүгүбүздү көрүп, бажыкана менен ишибизди бүтүрөлү дедик. Кандай ишке ашпаган кыял! Бажыкана менен эч качан бүтүрө албайсың. Колубуздагы каттар, биринчиси бирди туюндурса, экинчи такыр эле башканы айтып турат. Анын үстүнө, Кокон бажыканасы жеткиликтүү көрсөтмө албагандыктан, эки катты укуктук күчкө ээ эмеске чыгарды. Мындан сырткары: шашылыш түрүндө кошумчалай айткым келет, кыйынчылыктардын топтолгонунун бир себеби, бул бизге тоскоолдуктарды чечүүгө, күч-аракеттерди жумшоону көрсөтүүгө гана жаратылгандай. Кокондогу бажыкананага эки жетекчиси бар кезде келдик. Биринчиси кызматынан четтетилип, иши тергөөдө экен. Бирок ал, чын ниети менен эле, эгер чыгымды кайтарып берүүгө даяр болсоң, бажы жыйымынан түшкөн акчага ойносо болот дейт. Бул адамга караганда экинчиси кичине баладай эле көрүнөт. Аны кызматтан четтетилгени үйүнө киргизип алган. Бул эки мырза сарсанаага батып Орусиянын чегине чейин жүздөгөн верст кете турган транзиттик жөнөтмөлөрдү мөөр басылбаган түрүндө калтырууга болбой тургандыгын бир нече жолу айтышты. Андан сырткары, алар кербенибизди ушул бажыкананын кампаларынан дайындаганы эмне үчүн болбосун деп сурашат. Кийин жөнөтмөлөрдү желимдеп мөөр басабыз, чек арага чейин эч кандай терс окуяга туш келбестен жетесиңер, ал жерден эмне кылсаңар өзүңөр билесиңер дешти. Мен өз кезегинде жок, мындай болбойт, жолду карата мен көп жөнөтмөлөрдү ачышым керек, анын үстүнө, Кокондон Кашкарды көздөй эч качан кербен уюштурулган эместигин айтып, эгер кааласаңар желимдеп бекиткиле, бирок эскертип коёюн, зарылчылык болуп калса дароо аларды ачам дедим. Акыры Кытай менен жакын коңшулаш болгондук менен түшүндүрүлгөн чечимге келдик, акыбалы Ыраакы Чыгыштын чындыктарына ушунчалык окшош, ар ким «өзүнүн жүзүн сактап кала алат» – буюмдардын жарымын (бизге кереги тийбей тургандарын) желимдеп бекитип, Анжиянга жол тарттык.

Анжиян өзүнүн эстеликтери менен деле өзгөчөлөнбөйт, чоң мечити кечээ эле салынган. Кыштан тургузулган имараттар менен үйлөр, үч-төртөөнөн башкасы үч жыл мурда [16-декабрь, 1902] болгон катуу жер титирөөдөн кыйраган.

Токтогон мейманканада, же бул жерде айткандай «номерде», бир аздан кийин эле, Ташкентте туруктуу жашаган европалык кийим кийген сарт менен тааныштым. Ал өлкөдөгү өтө бай адамдардын бири. Анын үй-бүлөсү орус-тар менен эки же үч муун мурун мамиле курушкан. Анын бир тууганы Сейид Карим Ташкенттен чыккан Думадагы эки депутаттын бири болушу мүмкүн жана Ариф Хаджага, ташкенттик ири жер ээлөөчү миллионерге ага-ининин баласы болуп келет. Ариф Хаджа Кавказдык мусулман кызга үйлөнгөн, келинчегин паранжы кийбегени үчүн ташкенттик мусулмандардын арасында чоң

нааразычылыгын жараткан. Мен бул мусулман келин менен Ташкентте Ариф Хаджа ээлик кылып турган мейманканага жайгашканыбызда тааныштым. Бул таанышуу, бизге Анжиян аркылуу кетип бараткан ага-уни бир тууган Сейид Ганиге жакындашууга шарт түздү. Сейид Гани бизге шаарды көрсөтүп, бирде туура, бирде туура эмес, бирок бул чөлкөмдүн түпкү элинин жалпы пикирин чагылдырган ишеним менен орустарды жаманатты кылууну улантты. Биздин жаңы таанышкан жолдошубуздун Ошто ишенимдүү кишиси бар. Анын мусулмандык мал соё турган жайы бар, бизди тосуп алууга, түнөгөнгө жай даярдоо тууралуу телеграмма жиберди.

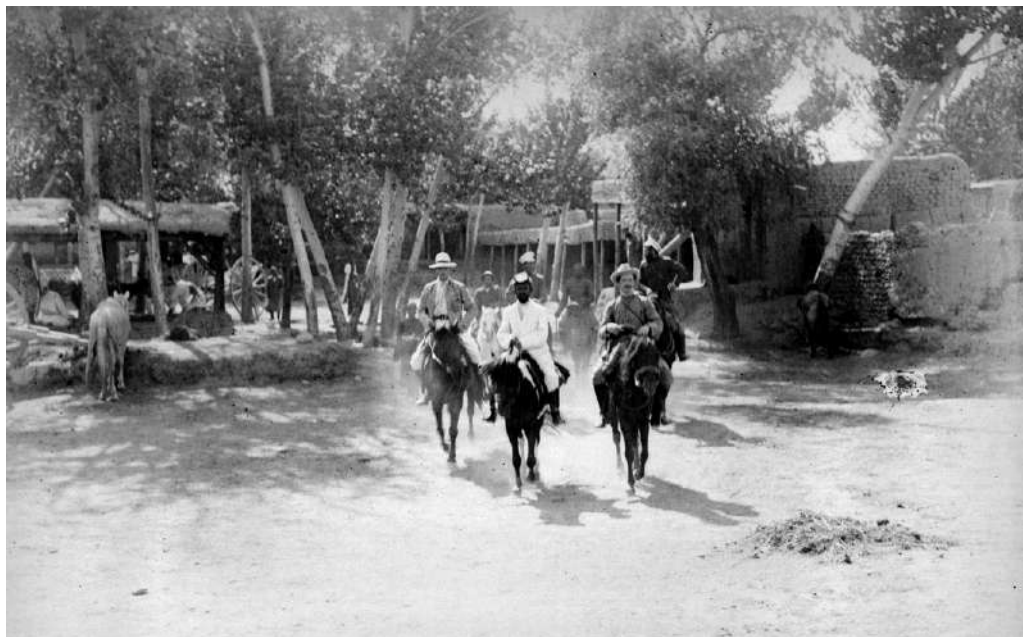
Анжияндан Ошко чейин жеткирүү үчүн дилижанс же өзүңүздө араба болсо почтанын аттары менен камсыз кылынат. Эгер туристтер салыштырмалуу ыңгайлуу шарттарда кеткиси келсе, почта башчысында ат экипаждары бар. Жолго төрт жарымдан беи саатка чейин убакыт кетет. Маннергейм казактар менен келер замат сапарга чыгууну чечтик. Жергиликтүү түрдөгү тогуз арабадан турган кербен эртең менен эле жөнөгөн; жүктөр сегиз арабаны ээлесе, тогузунчусунда мени менен жүргөн кытай Тин, менин ашпозчум Мир Хаит жана Маннергейм котормочу кылып алган Лю деген кытай отурушкан. Мага караштуу үч жана Маннергеймдин эки казагы көзөмөлдөп коштоп жүрүүдө. Бул колонна Ошко эртеси күнү гана жетишкен. Бирок биз төртөөбүз, бул аталышка эч кандай жооп бербеген «экипаж» жалдап, 29-июлда Анжияндан саат үч жарымда чыгып, эртең мененки саат сегизде Сейид Ганинин ишенимдүү өкүлүнө келдик.

Ошто мейманкана жок. Ошондуктан, биз Анжиянга келгенде орустун уезддик башчысына жата турган жайды камсыздап берүү өтүнүчү менен телеграмма жибердик. Ошол эле мезгилде бул аскердик кварталда бир-эки бөлмөдөн турган жай болорун жана анда жүктөрдү коюп, өзүбүздүн кербенибизди уюштуруу мүмкүн эместигин билгенбиз. Айтмакчы, Петровский мырзанын кеңеши боюнча, бүткүл эле Түркстандагыдай орус шаарынан бөлүнүп турган жергиликтүү шаарга конууну кааладык. Ошондуктан биз Сейид Ганинин сунушун канаттануу менен пайдаланып, анын көрсөтмөсү менен жайылган дасторкон, төшөгү салынган керебеттери бар жерге келдик. Адаттагыдай эле бизге адегенде дасторконго мөмө жемиш, таттуусу менен чай берип, андан соң жогоркулардан кем эмес салттуу палоону алдыбызга коюп тосушту. Атына караганда Меккеге барып келген Казимча Хаджи, мусулман экенине карабастан биз менен орус арагын жана бир нече кесе сыра ичти. Бул жагынан Ташкентке келгенде эле мусулмандардын анча деле бекем эместиги байкалган. Акыры уктаганы кеттик, өтө эле кеч болуп калган эле.

Сыпайылыкты көрсөтүү жана өзүнүн кожоюнуна жагуу үчүн Казимча Хаджи колунан келишинче бизди өз үйүндө узакка калтырууну каалоодо. Экинчи жагынан биз ага, ал бизге жолтоо болуп жатканы көрүнүп турат. Мындан сырткары, анын короосу биздин казактар жана жүктүү арабаларыбыз үчүн

өтө эле тардык кылат. Кол жете турган аралыкта кербен сарайы бар экен, короосу кенен, тигилген багы менен. Ал жерде бизге жагымдуу болот, анткени лагерибизди жайып өз үйүбүздөй жайгаша алабыз.

Эртең менен кербен сарайга жайгашуу үчүн келишимге кол беришип, биздин кошточуларыбыз күндүзгү саат бирлерде келгенде, ошол эле замат кутуларды таратабыз, лагерди жайыш үчүн чатырлар салынган ящиктер ачылат. Керебеттерибиз ачык асмандын алдына жайылып, айылдык жашообуз баиталат.

22 Казимча Хаджинин башчылыгында Оштон Өзгөндөгү ат базарга чыгып баратышкан Маннергейм жана Пелли

Оштун маанилүүлүгү Анжияндай эмес. Бирок ал тоолордон алыс эмес, табигый мазары жана мусулман ыйыгынын мүрзөсү бар бийик асканын этегинде жайгашкан. Оазисте жайдын аптаптуу айларында деле салыштырмалуу салкын, ал эми Каишкар менен соода жүргүзүү мамилелери бар үчүн аны маанилүү соода борбору кылып турат. Аттарды табуу – бул биринчи кезекте жасай турган ишибиз. Бул маселе боюнча алган жаңылыктар бизди канааттандыра турган эмес. Грумм-Гржимайло, Гренар⁷⁷, жакында эле Свен Хедин

77 Фернан Гренар (1866–1942-жж.) – саякатчы жана дипломат, 1891-1894-жылдары Дютрёй де Рендин Чыгыш Түркстанга жана Тибетке жасаган экспедициясына катышкан. Дютрёй де Рен Цинхайда нголоктордун тобу тарабынан өлүмгө учурап, Гренар качып кетүүгө үлгүргөн.

Оштон Кашкарга барууга жалдаган аттарына сегиз рублден төлөгөн. Бирок азыр кадимки же ошол эле расмий акы он экиден он үч рублге чейин жетет. Бул 50%га кымбат, эгер мындай болсо, эсептерибиз боюнча экспедицияга кете турган чыгымдарыбызды эске алсак, бизге анча туура келбейт. Кандай болгон күндө да, биз бул жерден бир нече унаа, жок дегенде өзүбүз мине турган аттарды сатып алууга үмүттөнөбүз. Бизде бир нече ат болгондон кийин, башкалардан ижарага алуу тууралуу жакшылап сүйлөшсөк болот. Дал ушул Оштон болжол менен 50 версттик алыста турган Өзгөндө экинчи августта чоң мал базары болот. Биз ал жакка жолубуздун болушун каалап, фортунабызда сынайбыз, тагыраак айтканда каражатыбыздан сарптаганга барабыз⁷⁸.

23 Өзгөндөгү аттардын жармаңкеси

(© G. Mannerheim / Suomalais-Ugrilainen Seuran-Finnish Heritage Agency)

Аңгыча Маннергейм экөөбүз казактарды тандап алуу үчүн чүчүкулак уюштурдук; менде үчөө, анда экөө болуш керек. Бирок бөлүштүрүүнү өзүбүзгө калтырдык. Мага бөлүнгөн үч адамдын экөөсү мусулман, кыргыз тилинде дурус эле сүйлөшөт. Бешөө тең окуганды, жазганды билишет. Менин адамдарымдын биринин аялы бар, үй-бүлөнүн атасы, мыкты унтер-офицер; менин издегеним

78 Француз тилинде «фортуна» деген сөздүн эки мааниси бар – ийгилик жана байлык.

дал ушул. Экинчиси, астрономиялык аспаптар тууралуу окууну ага үйрөтө турган Ваянга кызмат кылат. Үчүнчүсүнүн аткара турган тапшырмалары өтө көп эмес, бирок Нуэт аны даярдыктан өткөрүүнү өз мойнуна алат.

Бир аз сарсанаа болсок да, бул жерде кайра оңдоп жайгаштырыла турган ящиктерди ачууга кириштик. Биздин буюм-тайымдар жолдогу көптөгөн кайра жүктөөлөрдөн жана копол колдордон кийин кандай сакталды экен? Нуэттин фотопластинкалары жакшы сакталган, болгону фонардын кызыл жана сары айнектери сынган. Аларды телеграмма аркылуу Ташкенттен жеткирүүнү суранабыз. Дарылардын сандыгынын кейпи кеткен; ичи чачылган жана кичинекей бөтөлкөлөр нымдуу порошокко аралашып иретсиз абалда. Абдан жакшылап көңүл буруп карасак, бактыга жараша, дары-дармектердин көпчүлүгү бузулбаптыр, алардын аман калгандары бузулгандардын ордун азырынча толуктай алат. Жабыркаган планишетти эки ичке тактайча менен убактылуу бекемдеп кагып койсо, ал Пекинге жеткенге чейин чыдап кызмат кылып бергидей. Астрономиялык аспаптар болсо абдан сонун абалда сакталыптыр.

Кечээтен, 31-июлдан баштап чабарман-атчы болуучу жигитти жалдадым. Ал нотариустун алдында берилген келишим боюнча мен тапшырган бардык жумуштарды аткаруу милдетин алат. Бул Ташкенттик тың жаши сарт жигит алгачкы күндөн тартып эле ат үстүндө жакшы жүрөрүн көрсөткөн. Бирок аны бул жерде өзгөчөлөнүп турат деп айтууга болбойт. Бул жердеги бардык эле адамдар, эркек же аял болгонуна карабастан, бешиктен чыккандан тартып эле атка минишет. Бирок күндөлүк турмушта ислам дини сарт аялдарынын бекинип, жамынып жүрүүсүн шарттайт. Ошондуктан алар көбүнчө алды-арты жагын көшөгө менен чоочун көздөрдөн жаап турган жергиликтүү арабаларда жүрүшөт. Ал эми жалдаган жигитибиз бүгүнкү күндөн баштап мени Өзгөнгө коштоп барат, ал жерге Маннергейм экөөбүз бирден казак алып бара турган болдук. Сейид Ганинин ишенимдүү өкүлү телеграф аркылуу бизди коштоп жүрүүнү суранып уруксат алды. Биз аптаптуу катуу ысыктан кийин күндүзгү саат төрткө жакын жолго чыктык.

Мен акы төлөп минип бараткан ат начар, казактар жакшы үйрөтпөй минген аттар менен түз эле Өзгөнгө баруу акылсыздык болот. Биринчи күнү 35 километр басып өткөндөн кийин дем алып, эртеси базарга үлгүрүш үчүн таңкы саат төрттө жолго чыгабыз. Ош оазисинен чыгыш үчүн дээрлик бир сааттай убакыт кетет. Андан бери жолдо бак-дарак эле эмес, бадал сейрек кезигет. Ал жерден азыр эле артта калтырган көк-жашил талааларды суктануу менен карайбыз. Алыста түбөлүккө ак кар баскан Памирдин чокулары турат. Чын-чынына келгенде бул жерлер иштетилген эмес деп айтууга болбойт, күнгө күйгөн сейрек өсүмдүктөр сербейет, ушул тапта өз малдарын багып тоодо жүргөн кыргыздардын арпа айдалган жерлери. Азыркы мезгилде кыштактан бир да жанды көрбөйсүң. Жерди айдоо, үрөн себүү канчалык эң жөнөкөй болсо да, мындай начар түшүм дыйкандын убакытын жана жумшаган эмгегин актайбы деп таң каласың.

Оштон жыйырма километрдей узагандан кийин жердин көрүнүшү сезилээрлик өзгөрө баштайт. Түздүктүн ордуна биз эми биринин артынан бири уланган адырларга туш келдик. Бул жерден түнөгөнгө токтой турган өрөөнгө чейин жетиш үчүн он экиден кем эмес бийик кумдуу дөңдөрдү басып өтүшүбүз керек.

2-августта таңкы саат үчтө мындай жерде кезиге турган канталанын талаганынан улам уйкубуз начар болуп турдук. Дагы бир нече кумдуу дөңдөрдү басып өтүп Өзгөн өрөөнүнө келдик. Өзгөн бир бөлүгү кургап калган адырлуу жерде Кара-Дарыянын үстүндө көтөрүлүп турат. Бирок анын биринин артынан экичисин басып өтө турган эңкейиштери 500 метрге чейинки аралыкты түзөт. Асканын башына чыгуу үчүн шагыл жолго салган жокпуз, мен эч качан суунун үстүнөн 45° жантаймада өрдөп чыга турган мындай жолду көргөн эмесмин. Аттын үстүндө кала бердим, бирок менин жаныбарым кокустан катуу мүдүрүлгөндө, тезинен аттан түштүм да аны жетелеп алдым. Артта келе жаткан жолдошторум да ушундай кылышты.

24 Каратай

Базар жаңы эле ачылып жаткан кезде келип калдык. Жүздөгөн жылкылар ичке тилкеде, араң эле кыймылга келгендей абалда тыгылышып турат. Бул жерде аттарды жалпылап көз жүгүртүү менен сатып алышат, бирок андай адамдар каныгып бүткөндүктөн, сатыктагы аттарды сырткы кебетеси боюнча баалоодо чанда гана жаңылышат. Казагым Боков жана жигитим Якуб мындай учурда абдан баалуу жардамчылар. Эки сааттын ичинде мен беи мингич, он бир жүк арта турган ат сатып алдым. Акыркыларынын ичинен сегизи жаңы эле Семиречьеде

[Жети-Суудан] алынып келинген экен. Беш мингич ат дүңүнөн бааланып, ар бири 68 рублдан же 180 франктан сатылып алынды, эки жүк артуучу атка 34 рублдан, дагы бирине 40 рубль төлөндү. Семиречьеде алынып келинген сегиз аттын ар бири мен үчүн 30 рублдан түштү, бул болжол менен 80 франк. Маннергейм өз кезегинде сегизин сатып алды. Минип келген атты өзүмдүн атыма алмаштырдым, үйүрүбүздү эртең кечинде Оштогу биз турган сарайда чогултабыз.

11-август, 1906-жыл

Оштон чыгып жатабыз. «Каракештин» [Караванщик] кечиккенине байланыштуу Лангарга жете баруу жөнүндө кыялданган деле жокпуз. Кербен чак түштө жөнөйт. Ал эми биз болсо түнкү саат экинин тегерегинде жолго чыктык. Оштон чыгып кеткиче Сейид Ганинин ишенимдүү өкүлү бизди коштоп жүрдү. Кандайдыр бир мааниси бар жалгыз жайгашкан Мады деген айылдан өттүк. Лагерибизди Каратайга жайгаштырдык. Лангарга жетүү жөнүндө кыялданбай эле турабыз, ал эми кербен башчысы Каратайдан Гүлчөгө чейин жолду бир өтүп барабыз деп айткан сөзү туура-луу дагы ойлобой эле коюш керек. Лангарга чейин Караванколдон [«кербен колу»] өтөбүз, андан кийин Лангардын өзүнөн, эки версттик аралыктан кийин Кавлан-Куль [Кабылан-Көл] («Жолборс көлү») деген жерде токтоп лагерибизди жайгаштырабыз. Бул маалыматты бир тажрыйбалуу «каракеш» кабарлады. Ал 14 жылдык тыныгуудан кийин Оштон Кашкарга чейинки кызмат көрсөтүүсүн жаңы эле кайра улантууга киришкен. Чындыгында 9 жыл Сахалинге сүргүнгө айдалып, акыры 9 жылы 13 жылга созулуп өз мекенинде болгон эмес. Анын үч баласы бар эле, алардын экөө жакшы тарбия көрбөй чоңойгон. 18 жаштагы экинчи баласын жакында эле акчасын уурдаганы үчүн кубалап жиберген. Балдардын апасы каза болуп калып үй чарбасында көп түйшүктөрдү калтырган. Мындай кырдаал аны жол кезип жүргөн жашоого кайрадан өтүү чечимин кабыл алууга түрткөн. Эгер зарылчылык болсо өзүнүн колунда болгон төрт атын алып, мени менен Кытайга барууга даяр экенин кербен башы айтты. Ушул кайраттуу адам менен, орус тилин анча жакшы билбесе да, өз оюн дааналап түшүндүрө алганы үчүн жакшы мамиледе баарлаштым.

Каратайда шамал катуу согуп, абанын температурасы кыйла эле суук болуп калды. Аксакалдын айтканына караганда шамал бул жерде тынымсыз согуп турат.

Абдан көп аракет жумшап чече турган бир кыйынчылык бар, керектүү нерсени табуу, так айтканда сөз эт жөнүндө. Менин кишилерим бүгүн жакшы тамактанышкан деле жок, ал эми азыр саат кечки он болуп жатат. Элүү башчысына⁷⁹ Оштун уезддик башкаруучусу Алексеев мырза берген түрк тилиндеги каттымды көрсөткөндө, ал Якуб аркылуу мага бериле турган койдун этинин дагы деле дайыны жок экенин айтты. Саякатыбыздын алгачкы күнү алыскы жолго үйрөтүлбөгөн аттарыбыз менен татаал өттү. Эки «Аршинар» кресломдун бири,

⁷⁹ Аскердик наам.

ошондой эле Нуэт жаңы эле жасап бүткөн бүктөлмө үстөлүм сынды. Вайяндын микроскобунун даярдоочу айнектеринин жарымы бычырады.

Ашпозчу мусулмандарга койду түнү сойгонго болбой турганын айтты. Бактыга жараша, жоокерлер биздин жаныбызда, мусулман Илиязовдун айтканына караганда кызмат өтөп жүргөн учурда койду сойсо болбойт деген мусулман мыйзамы деле жок экен. Мир Хаиттин динге шылтап сарсанаага батышы, бул иш анын колунан келбегендигине байланыштуу экенин бир аздан кийин түшүндүк. Менин уйкум деле келген жок. Бирок эс алыш керек, өткөн түнү саат 2де жатып 5.30да тургам.

12-август, 1906-жыл

Таңкы саат 5.30да турдук. Түн жакшы өттү, бирок койдун дагы эле дайыны жок. Аз гана сүт бар. Тамак-аш тартыш болгон бул түнөктү өкүнбөстөн таштап кетип жатабыз. Дагы бир жагымсыз нерсе, Оштогу караван-башынын айтканына карабастан бүгүн Гүлчөгө чейин жетип бара албайбыз. Оштон биз менен бир эле күнү жолго чыккан Кашкардагы шведиялык миссионер Тёрнквист⁸⁰ мырза жубайы менен алдыга узап кеткен, аны кууп жетүү – бизге ишке ашпаган кур кыял.

Жол суунун жээги менен, кээде түз эле нугу бою менен кетет. Бийик жээктери – бул, улам суунун агымы жеп кеткен эски нуктар. Алыстан абдан кооз көрүнгөн кар баскан тоолор көрүнөт. Жердин бетинин баарын ак гүлкайыр, жапайы кийик сыя гүлдөрдүн бир түрү килемчедей жайылып баскан⁸¹.

Лангарга түш ченде келдик. Бул почта бекети. Почтанын башчысы бизди бул жерде конуп калышыбызга кызыкдар болуп, Кавлан-Куль (Каплан) көздөй алдыга жиберилген Боков менен Мир Хаитти, ал жактан эчтеке таппайсыңар деп ынандыргандан улам, алар ушул жерге токтошкон. Чындыгында бул жерден эт алып, Кавлан-Куль тарапта шорпо бышырганы жеңил болмок. Кербен келери менен мен аларды Кавлан-Куль жолун улантууну буюрдум. Бул мезгилдин ичинде биз жоокерлер менен бирге эки саатка токтолдук.

80 Джон Тёрнквист (1876–1937-жж.) – 1904-жылы сентябрда Чыгыш Түркстанга келген Швед миссионердик коомунун маанилүү мүчөлөрүнүн бири болгон. Ал кытай тилинде сүйлөй алган, андыктан кытайлардын арасында эркин жүргөн көп эмес миссионерлердин бири болгон. Ошол жактан ал бул аймакка 1903-жылы келген швед миссиясынын медайымы Эллен Свенссон (1876–1963-жж.) менен таанышкан. Алар жаңы миссионер айымды тосуп алып, аны Кашкарга чейин коштоп барыш үчүн 1906-жылы Ташкентке келишкен. Ушундан пайдаланып баш кошкон аларга немис пастору нике кыйган. Эллен Тёрнквист Швецияга 1922-жылы келсе да, анын күйөөсү Чыгыш Түркстанда өмүрүнүн акырына чейин калган. (Hultvall John, *Mission and revolution in Central Asia : The MCCS mission work in Eastern Turkestan 1892-1938* (Stockholm: Gummessons, 1981)).

81 Пеллио бул жерде жергиликтүү аталышы «ит сийдик» болуп саналган чөп – коён томукту (лат. *Perovskia atriplicifolia*) сүрөттөп жатат окшойт.

Француз географы Эдуард Блан⁸² 1894-жылы Лангарды мындай сүрөттөгөн: «Лангар – Борбордук Азияда кеңири таралган аталыш. Ал эки жолдун же эки суунун айрылышын билдирет. Лангар кыштак эмес: бул жөн гана саякатчылар үчүн орустар тарабынан кургактап дубал көтөрүү ыкмасы колдонулуп курулган турак-жай». (Blanc E., «Journal de route en Asie centrale : du Ferghanah en Kachgarie (première partie)», *Revue des Deux Mondes*, vol. 149/1 (1898), 197).

Лангар (парсы жана грекчеден орусчага которгондо «якорь», кыргызча «кеме казык») X кылымда Ооганстанда негизделген суфий тарикаты Чистиядан келип чыгат. Бул термин башында бекер тамак тартуучу жана жакырлар үчүн баш калка болуучу мекемени билдирген. Лангарлар мусулман миссионерлери үчүн «ыйык жай» болуп саналган. Кийин алар жолоочулар үчүн баш калкалоочу туракты билдирип калган. Лангар аталышынын географиялык таралышын Борбордук Азия менен Түштүк Азиядан табууга болот. Бүгүнкүгө чейин бири-бирине уланышкансыган Лангар географиялык аталышы Өзбекстандын, Тажикстандын, Ооганстандын, Кыргызстандын, Пакистандын, Индиянын аймактарында элдүү айыл-кыштактарга тиешелүү түрдө сакталып калган. (Thierry Zarcone, «Une route de sainteté islamique entre l'Asie centrale et l'Inde: la voie Ush-Kashghar-Srinagar, Inde-Asie centrale: routes du commerce et des idées», *Cahiers d'Asie centrale*, n°1-2 (1996)).

Лангар термини сикхтерде касталык, жыныстык, диний тиешелүүлүктө жана социалдык макамына көз карандысыз түрдөгү теңдик үчүн күрөштө чоң мааниге ээ болгон, анын натыйжасында гурдварларда (сикх сыйынуучу жайлары), сикх храмдарында биргелешкен тамак ичүүлөр уюштурулган (Д. Скибанын белгилөөсү).

Биз тамактанып жатканда зауряд-прапорщик башкарып турган Гүлчө тарабынан бир нече казак (Оренбург казачествосу) келип калды. Анын айтымында «Алай ханышасынын» конушу Лангардан Гүлчөгө кеткен негизги жолдо жайгашкан, Гүлчөдөн аралыгы он беш версттей чыгат. Кавлан-Кулду көздөй бараткан жолдо аны кыйгап өтөрүбүздү айтты. Бирок, Ошто болгонубузда,

82 Эдуард Блан (1858-1923), француз инженери жана географы. Африкада байланыш жолдору жана суу маселелери боюнча иштеген. Париж географиялык коомунун мүчөсү, 1890-1892-жылдары фотограф Поль Надар менен бирге орус жана кытай Түркстанына илимий экспедицияны жетектеп, Бухара эмирлигинде жана Россия Түркстанында чогултулган 200гө жакын кол жазманы Францияга алып келген (Blanc E., «Présentation de deux manuscrits provenant de l'Asie centrale», *Bulletin du Muséum d'histoire naturelle*, n°4 (1896), 119-127). Африка, Борбордук Азия жана Сибирь боюнча көптөгөн эмгектерди жарыялаган. Анын жоруктары Жюль Верндин «Клавдий Бомбарнак. Улуу Транс-Азия магистралынын (Россиядан Пекинге чейин) ачылышы жөнүндө кабарчынын блокноту» романынын негизин түзгөн (1892)..

подполковник Куропаткин⁸³ (министрдин бир тууганы) ханышанын баласы Асанбек [Хасанбек] бизди кабыл алганга даярданып жатканы тууралуу маалымат берген. Нуэт менен Вайян Кавлан-Куль тарапка жол тарта берсин деген чечимге келдик. Ал эми Маннергейм экөөбүз айланып чоң жол менен «Алай ханышасына» барабыз. Вайян саатты иштетиш үчүн кербенден артта калды. Айтмакчы, Футтерер⁸⁴ чынында эле Кавлан-Куль аркылуу өткөн, жолго кар түшкөндүктөн эч нерсени көрө албаган.

26 Польша Пеллионун башчылыгы алдындагы кербен Лангардан чыгып бара жатат

Эдуард Блан Кабылан-Көл жолу аркылуу сапар алган: «Биз Лангардан чыктык (...) Биринчи ашууга жеттик, Така ашуусунун алдына келдик. (...) Тездик менен түшүп, жогору жактан караганыбызда абдан кооз көрүнгөн суу агып чыкпаган көлдүн жээгине келдик. Бул анча чоң эмес, тегерегинен келген, каралжын тунук суусу бар көл мен тараптан зооло-

83 Павел Куропаткин (1861–1938-жж.) – офицер, Түркстанга 1881-жылы келип, полковниктик наамга чейин көтөрүлгөн. Ал кичи мекенине 1912-жылы кайтып барган.

84 Карл Футтерер (1866–1906-жж.) – немис геологу, 1896–1899-жыдары чыгыш Түркстанга, Тибетке жана Кытайга экспедиция жасаган.

.....
гиялык жана ботаникалык ар түрдүү изилдөөлөргө татыктуу. Жээгинде анча чоң эмес мечит бар экен». (Blanc E., « Journal de route en Asie centrale : du Ferghanah en Kachgarie (deuxième partie) », *Revue des Deux Mondes*, vol. 149/3 (1898), 631-632).

Маннергейм экөөбүз жолго чыктык. Жол бизди акырындык менен жакшы иштетилген жерге алып келе баштады. Адырлардын боорлорунда же тоолордун башында аракеттенип жаткан жерлерде отурукташкан кыргыздар бир гана эгин айдагандын ордуна өрөөндүн түз жерлеринде сулу, буудай, арпа өстүрүшөт. Ал жакта көптөгөн кооз канаттуулар, ар кандай ак чардактар, көк жана жашыл каргалар, боору кызыл чымчыктар, сары тамактуу таранчылар бар. Менин куралым жанымда эместигине өкүнөм! Аны Кавлан-Куль көздөй бараткан жигит ала кеткен.

Биз Чигирчик Даван [Чыйырчык ашуусу] аркылуу өтүшүбүз керек, кыргыз конушу ошонун эле ары жагында. Күн бир топ эле ылдыйлап калган, болжол менен Лангардан 20 километрдей алыста, бизге айткан «русское село» [орус кыштагына] деген жерге келдик. Кыштак бир там жана көмөкчү курулуштардан турат. Ал жерде сонун «простокваши» бар экен. Дыйкандын «Алай ханышасы» тууралуу эч кандай кабары жок болуп чыкты. Ошого карабастан ал бизди алкоолорун айтуу менен узатты. Бул эски адаттарды карманган орус дыйканынын өз мекени – Киев. Бул жакка көчүп келип, өрөөндө үй-бүлөсү менен обочолонуп жашайт.

«Русское село» кыштагын артта калтырып, өйдөнү көздөй тик өрдөп отурдук, жол араба өткөнгө да жарактуу экен. Акыры деңиз деңгээлинен 2400 мерт бийиктиктеги Чигирчик ашуусунун кырына келип жеттик. Кызыл күүгүм киргенде биздин көз алдыбызга кар баскан бийик тоолор ачылат, ал эми биздин бутубуздун алдында гүлдүү сымал өрөөн жайылат, мен мурда эч качан көрбөгөн абдан кооз панорама тартылды.

Ылдый түшүп бара жатканда күн толугу менен батып караңгы кирди. Акыры бизди тоскон кыргыздын коштоосунда саат 8.30дан кийин «Алай ханышасынын» өргөөлөрүнө келдик. Жабуусу абдан жакшы, ичи-тышы кооздолгон боз үйгө бизди киргизди. Түндүгүнөн жылдыздуу асман көрүнүп, салынган кийиздердин алдынан чыгып турган чөп чындыгында абдан кооз көрүнөт. Суук болгону үчүн түндүктү жаап коюуну сурандык.

Ханышанын баласы Асанбек жок экен, кайсы жол менен келэрибизди билбей бизди күтүп тосуп алуу үчүн Гүлчөгө кетиптир. 96 жаштагы чоң энесинин атынан салам айтып, «Алай ханышасынын» небереси, Асанбектин баласы, бизди тосуп алды. Алдыбызга дасторкон салып, мисте, бадам, ашкабак, катык коюп чай берилди. Кеч болуп калгандыктан, азыр кой союп, кечки тамакка этти бышырууга үлгүрбөстүктөрүнө гана кыжаалат болушту.

13-август, 1906-жыл

Биз абдан жакшы уктап ойгондук. Гүлчөдөн өз кишилерибизди табуу үчүн бүгүн эртең менен жолго чыгууну чечтик. Алдын ала биздин урматтоо-бузду улгайган ханышага билдирүүнү сурандык жана Маннергейм аны сүрөткө тартмай болду. Сунушубуз кабыл алынды. Улгайган байбиче азыркыдан мурдагы губернатор белек кылган кооз чапанын кийип келип калды. Ал бизге тагынакай тилектерин айтып батасын берди. Анын көзүнөн бир аз жаш агып турганы менен жакшы угат жана даана көрөт, бүкүрөйүп таягына таянса да, бутудагы эле ийкемдүү, анча кыйналбай эле отурду.

26 (солдон оңго) Поль Пеллио, Курманжан датка, Мамадалибек [Мухамед Алибек] (Асанбектин уулу) [Пеллионун жол күндөлүгү боюнча сүрөттөгү жигит Курманжан датканын небереси экени аныкталды], Густав Маннергейм (© G. Mannerheim / Suomalais-Ugrilainen Seuran-Finnish Heritage Agency)

Биринчи сүрөт боз үйдүн ичинен, андан соң экинчиси ханыша атка минген түрүндө тартылды. Жол өтө алыс болгондуктан 96 жашка келген бул байбиче Алайга барбай калган. Бирок кышкысын баласы Маамытбек менен Ошто, ал эми жайкысын бул жерде Асан менен болот. Ал ушу күнгө чейин күнүнө

ат үстүндө 40 верстке чейин жүрөт, араба менен жүргөндө башы айланарын айтат. Субботич⁸⁵ жакында Ошко барганда, аны утурлай аты менен бастырып чыкканын айтат. Мурда ал дал ушинтип Куропаткин менен жолугуш үчүн ат үстүндө Анжиянга барган. Сүрөткө түшкөндөн кийин кайра боз үйгө кирдик. Небереси бизге чапан алып келип жапты, мен Бухарадан тигилген чапандын баалуулугун айтып мактадым. Кийин неберенин коштоосунда Гүлчөнү карай жолго чыктык.

Эртең менен бизге кечиндеги дасторконду кайра жайганын айтууну эстен чыгарып коюптурмун. Бирок бул жолу койдун эти тартылды. Бир тамагы эт менен, башкасында ичке тилинген куйрук-боор менен бөйрөк. Койдун куйругу бизге өз беделинен төмөндөй сезилди.

Жолдон ханышанын небересинен үй-бүлөсү тууралуу маалымат сурадык. Анын айтканына караганда Кудаяр хан кетип Кокон хандыгы кулагандан кийин, көптөгөн өз алдынча хандыктар (Ташкент ж.б.) түзүлгөн. Гүлчөдө да өз алдынча чакан хандык түзүлүп, анын башында «Алай ханышасынын» күйөөсү турган. Күйөөсүнүн аты Алымбек экен, Кудаяр хан берген курга караганда бул адам учурунда бийик даражалуу инсан болгон. Атасынан калган ушул эле кемерди Асанбек уулу тагынып жүргөнүн көрдүм. Ошентип, бул хандык мындан 40 жылдай мурда түзүлгөн. Алымбек өлгөндөн кийин орустар менен мамиле-

85 Деан Субботич (1852–1920-жж.) – серб тегиндеги офицер, Кавказда, Ыраакы Чыгышта жана Түркстанда кызмат өтөгөн. 1905-жылдын аягында ал Түркстандын генерал-губернатору болуп дайындалган, бирок бир жылдан соң либерализм менен күнөөлөнүп кызматын таштоого аргасыз болгон.

де кыйынчылыктар жаралган. Скобелев – «Айры сакал Гунрал», «эки сакалдуу генерал» (эки учу бар узун сакалына карата аталган) Алайга баргысы келген. Алымбектин улуу баласы Абдылдабек [Абдуллабек] орустарды өткөргүсү келбей, аларга каршы согушкан. Орустар анча көп эмес эле. Скобелев Алымбектин жесирине, улгайып калган Курманжанга кат жазып, эгер орустарга жол берсе «Алай ханышасы» катары тааный тургандыгын билдирген. Ал макулдук берип, бул тууралуу баласына жазган. Абдылдабек энесинин сөзүнө макул болуп,

27-28 1893-жылдын айланасында курулган Гүлчө көпүрөсүнүн эки көрүнүшү: көпүрөлөр ийне жалбырактар тукумундагы эң бышык жана тыгыз, сууда турса да оңою менен чирибеген дарак арчадан куурулчу

бирок баш ийип берүүнү каалабай Афганистанга качып кетип, ошол жактан каза болгон. Алымбектин кийинки эки баласы Маамытбек жана Асанбек жаш болушкан, демек аларды энеси кечирээк төрөгөн. Ошто алар менен жолукканда, экөө тең Борбордук Азияны да, Сибирди да билбей турганын айтышкан. Бирок Маамытбек Семиречьеге барган экен.

Болжол менен саат 11де ханышанын небереси менен Гүлчөгө келип, ал жерден Асанбекти таптык. Бул жерде бир нече айдан бери жүргөн казак офицерине бардык, ал көпчүлүгү бул жакта кызмат өтөгөн Оренбургдук казак жүздүгүн башкарат экен. Калган кошумча бөлүгү (24 киши) Иркештамда [Эркеч-Там]. Комендант өзү менен кошо бул жерде үч офицер болуш керек эле, иш жүзүндө анын жанында биз мурда Лангардан көргөн зауряд-прапорщик гана жүрөт. Офицердин бул жерге келгенине аз эле убакыт болгондуктан өлкө

жөнүндө бизге көп деле маалымат бере албады. Бирок ал «Алай ханышасынын» үй-бүлөсү тууралуу сүйлөп, анын бир баласы дарга асылган болушу керек (эгер Абдылдабек болбосо, анда анын баласы) деп болжолдоду. Маамыт чындыгында орус кароолчусунун өлтүрүлгөндүгүнө байланыштуу Сибирде сүргүндө болгон. Мүмкүн мында анын күнөөсү болгон эмес.

«Алай ханышасыныкынан» Гүлчөгө келе жаткан жолдо небереси бизге Тилек бубанын⁸⁶ мүрзөсүн көрсөттү. Ал киши кыргыздан чыккан баатыр экен, бул жерде жүз жылдан мурда жашап, калмактар менен болгон согушта курман болгонун айткан небереде маалымат жетишсиз экен.

Ушул эле небере Оштун Араван болуштугунда Хазрат Алиге коюлган эстелик барын айтты. Али бул жакка өз аты менен келген. Каза болгондон кийин аты жинге айланган. Анын сүрөтү кой, эчки жана башкалар менен бирге тартылган. Мен бул жерде сөз аскадагы, үңкүрлөрдөгү чиймелер же оюлуп жасалган таштар жөнүндө болуп жатабы, айта албайм. Ошто жүргөндө бул жөнүндөгү маалыматтарды уктаганыма абдан өкүнөм⁸⁷.

Түш маалында Вайян менен Нуэт бизге кошулду, андан кийин кербен келди. Кавлан-Куль бүгүн соолуп, камыш баскан сазга айланган. Өнөрүн көрсөтүп көп километрдей качкан эки атты кармап жүк артыш үчүн артынан кууп, далай убакыт кеткендиктен кербен бир аз кечигип келди. Вайян өз кезегинде карга басылып жаткандыктан Футтерер сүрөттөп берүүгө мүмкүнчүлүгү жетпеген ташка айланган байыркы нерселерди тапты.

Түштөн кийин Нуэт, Вайян жана мен Гүлчө суунун аркы жээгине кайра өтүп аңчылык кылдык. Бир нече кушту атып алдык. Алардын арасындагы «кукскенд» аталган коозунан келген көк карганы Вайян кечинде бышырат. Иштеп жаткан учурда, жакын жайгашкан жайкы лагерде казактардын ырдаганы бизге угулууда, ушундай ырды мен бир жолу 1900-жылдын августунда Пекиндеги [Бээжин] ата-бабалар сарайында [Таймiao] укканмын.

Офицер бизге кайра иш сапары менен жолукту. Байкуш, бул жерде европалык аялы менен жалгыз жашайт экен.

86 Тилеке баатыр (XVII кылым) – Алай кыргыздарынын бийи. «Бува», «баба» менен туура келишет, түштүк варианты «ата».

87 Бул эстелик Араван айылынын четиндеги ушул эле аталыштагы дарыянын оң жээгиндеги Дулдул-Ата мазары. Аскалуу жарда «асмандагы аттар» деп аталган аттардын абдан чоң сүрөттөрүн көрүүгө болот, ал эми жакын жерде тартылган жаанын, бугулардын, текелердин жана мергенчилердин кичинекей сүрөттөрү бар. Мухаммед пайгамбардын качыры Дулдул, Мухаммед өлгөндөн кийин ага өткөн Зулфикар аттуу кылыч сыяктуу Азирети Алинин сыпаттарынын бирине айланган. Дулдул – элдик уламыштардын айтуусунда бир нече жолу Алинин өмүрүн сактап калган, ал кең дарыяларды жана тоо туңгуюктарынан бир секирик менен өтүп кеткен легендарлуу аттын аты. Баткен облусунун Кадамжай районунда жылаңач аска-зоолордо терең оюктарды чаап бара жатып таштан учкунга урунган Дулдулдун туяк издери катары аздектеп келишет. Дулдул-Ата мазары дагы эле күмбөздүн, балакананын жана булактын айланасында зыярат кылуучу маанилүү жер болуп саналат. (Aitpaeva G. (ed.), *Sacred sites of the Southern Kyrgyzstan: Nature, Manas and Islam* (Bishkek: Aigine Cultural Research Center, 2013), 61-63).

29 Француз экспедициясынын Гүлчөдөгү лагери. Вайян отурат

«Кызыл-Курган – Гүлчөнүн кичирейтилген көчүрмөсүндөй чеп болгон. Анын аталышы мурдагы Фергана хандары курдурган, азыр ураган дубалдарынын кызыл өңүнөн улам берилген. Ал соода кербендеринен салык алган зекетчилерге (бажычылар) кеңсе-турак жайы катары кызмат кылган чеби жана барантачыларды (жылкы тийген ууруларды) кармап турганга милдеттүү болушкан. (Mannerheim C.G., op. cit., 280-281).

«[1827-жылы] кытайлардын жакын келип калганынан корккон Кокондун башкаруучусу Мадали-хан Анжияндын акими Иса-Даткага Кашкардан Ош шаарына кеткен жолдун боюна эки бекинүүчү жайды – Суфи-курган менен Кызыл-Курган чептерин курууга буйрук берген жана бул жерге аскердик бекем жайлар, тагыраак айтканда кароол посттору тург зулган. Алардын азыр урандылары гана калган». (Куропаткин А., «Исторический очерк Кашгарии», Военный сборник, 11 (1877), 307-308)

14-август, 1906-жыл

Ашпозчу менен Боковду алдыга жибердим. Алар Кызыл-Кургандан [Кызыл-Коргон] кой сатып алып, токой турган конушубуз Янырыкка [Жаңырык] барып тамак жасашы керек, ал жерде эки чатырды тигип лагерибизди жайып токойбуз, бул максатты аткарыш үчүн Гүлчөнүн «старшийи» [старшина] бир жигитти жөнөттү. Кербен 8:30да жөнөйт. Биздин колубузда мылтыгыбыз болуп, мен бир нече куш атып алдым. Рельефтин баары дээрлик окшош: көбүнчө сланец таштардын катмарлары үстөмдүк кылат. Анткени менен Кызыл-Курганда мрамор бар экен, Вайян ал жерден байыркы айбандардын ташка айланган калдыктарына окшош катуу нерселерди, айрыкча Кауфмани үлүлдөрүн чогултуп жатат⁸⁸.

30 Жаңырыктын жанындагы калмак-коргону

Кызыл-Кургандан 4-5 верст өткөндөн кийин Янырыкка жеттик. Мында үйгө окшош эч нерсе жок, бирок бул жер иштетилчү – ал эски суу өтүүчү арыктардан байкалып турат, андан тышкары жакын жерде дагы эле арпа талаалары айдалат. Биздин лагердин жанында эски коргон турат. «Каракеш» абышка топурактан курулган сепилдин калдыгы мындан 400-500 жылга чейинки мез-

88 Кебетеси рак сымал остракода *Cypris kaufmani*.

гилге таандык болушу мүмкүн дейт. Асанбектин пикири боюнча бул калмактар дооруна тиешелүү, анын аталышы Калмук-Курган [Калмак-Коргон]. Жолдун оң жагында дагы бир сепилдин калдыгы бар. Ал дагы төрт бурчтук түрүндө болуп Түрт-куль-Курган [Төрт-Көл Коргон] деп аталат. Бул эстеликтин тарыхы белгисиз. Асанбек калмактар дүйнө акыр заман болгонго чейин дагы бир жолу Алайды жана бүткүл өлкөнү басып алат деп ойлойт. Мында ал кытайлардын басып алууларын калмактардыкы менен адаштырып жатат окшойт. Анын пикири боюнча тоолук кытайлар – бул калмактар, шаардыктар – кытайлардын өздөрү сыяктанат.

Биз бул жерден ашпозчуну да, Боковду да таба албадык. Алар адашып, башка жолго түшүп алып, Янырыктын ордуна Янги-Курганга [Жаңы-Коргонго] кетип калышыптыр, кечке маал таап келишти. Янырык деген сөздүн түзмө-түз мааниси бул аска-зоо же аска-зоолуу капчыгай дегенди түшүндүрөт.

«Жаңырык» аскалар ортосундагы кууш капчыгайга тиешелүү аталыш. Бул ат андагы «жаңырып» кайталана чыгып турган үндөн улам берилген. 2000-жылдары жол кеңейтилгенден кийин жаңырык үн жоголгон, анткени аскалардын бир бөлүгүн кесүү талап кылынган. Ошондогу курулуш аянтын курууга жооп берген инженер 1893-жылы бул капчыгайды мындай сүрөттөгөн: «23-версттеги Янгрык капчыгайы (Ялги-арык деп да коюшат) өзгөчө көрүнүшкө ээ, ал грузин-аскер жолундагы айтылуу Дарьяль капчыгайын эске салат. Мында бууракандаган тоо суусу улам бир шаркыратмадан кулана көбүктөнө агып, көп кылымдык агымы менен катуу граниттерге терең нук сала ылдый карай түшүп келет. Жол мурда аска кырлары менен кетчү, азыр зоонун боорун кесип-оюп салынган нук менен кетет. Бул жолдо басып көнбөгөн адамдын башы айланышы мүмкүн: жогору жактагы аска кырларынан асмандын бир тилими гана көгөрөт, ал эми ылдый жакка 10 саржандык бийиктиктеги аска салаңдап, түбүндө ийрелендеген суу бууракандайт». (Буровский В., «Проведение дороги через Алайский хребет», Военный сборник, 1 (1895), 224).

Бул жерде токой көгүчкөндөрү аябай көп. Бирөөсүн, андан кийин эки сары боор таранчы аттым, алардын жергиликтүү аталышы «сары айрык» экен.

Эртең 24-25 версттик жолду басып Куртук-Атага [Куртук-Ата] жетишибиз керек.

Асанбек бизге бардыгын чын пейили менен түшүндүрүп келе жатат, ал эмнегедир Вайяндын геологиялык изилдөө иштеринин максаты алтын издөө деп ойлоду. Анын сөзүнө караганда шаркырап аккан суу алтынды жууп чыгарып коёт экен.

Калмук-Кургандын капталынын узундугу 64 метр.

Сапардын аягына чейин жамгыр жаай турганы айтылды. Күндүзү бир аз себелеп өтү, күн бүркөлүп келгени менен булуттар бат эле сүрүлүп кетип, түнкүсүн асман ачык болду.

40 версттик орус картасында бир топ кемчиликтер бар. Биздин «каракештерге» (айрыкча абышкасына) жана Асанбекке, жалпы эле Алайга жана биздин маршрутубузга туура келген 10 версттик картадагы аталыштарды окуп бердим. Алардын баары туура экен, жалпысынан так көрсөтүлгөн. Бирок майда-чүйдө кемчиликтер кезигет.

Кечке маал Илиязов өзүн жаман сезип отурду, эрте менен дене табы жогору болгонунан хинин сураган, андан кийин конвойду коштоп, аны менен Кызыл-Кургандан бизди кубалап өткөн. Ал Янырыкка чейин үч чакырым аралыкта жолдун жээгинде, башы айланганынан шалдырап уктап жатканын келип көрдүк. Ага лагерге жеткенге жардам берип, колдоп келдик. Дене табы 39°C ашып кеткен.

15-август, 1906-жыл

Бүгүн апамдын туулган күнү⁸⁹. Телеграф линиясынын жанында болсок дагы телеграмма жибергендей почта бекети жок. Илиязов дагы эле жакшы боло элек. Башы айланып, кускусу келет, мурдунан кан агат. Бүгүн биз бул жерде калууну чечтик. Нуэт, Маннергейм жана мен тоо кекилик атканы чыктык. Биз алардын тобун бир гана жолу көрдүк, натыйжа жок, аракетибиздин баарынын жыйынтыгы – мен кичинекей үкү атып ала келдик.

Түштөн кийин үкүнүн кебин жасаш үчүн анын терисинин ичин кургак нерселер менен толтурганымда, бул менин эң алгачкы аракетим экенинен улам, үкүнүн терисинде өтө көп тешиктер пайда болгондон кийин, жараксыз болуп калган терини ыргыттым.

Кечинде Асанбек болуп бирге тамактандык. Кечки тамактан кийин кыргыз жана орус тилдерин аралаштырып сүйлөшүп отурдук, Маннергейм өз чатырына кеткен. Асанбек болсо бир нерсе билүүгө кызыккан, оор басырыктуу адам. Ал мага адамзат тууралуу өзүнүн концепциясын түшүндүрдү. Адамдардын үч түрү бар: биринчи экөөсү Хазрат Адамдан тараган, бирок мусулмандар бардык Пайгамбарларды, анын ичинде Мухаммедди тааныса, Фарангилер⁹⁰ Исаны акыркы пайгамбар деп эсептешет, ошондуктан биз «динден карындаш» эмеспиз. Адамдардын үчүнчү түрү – бул Адамдан эмес, китептерде жазылгандай Бали Юлджудан тараган кытайлар. Жапондуктар кытайларга бир тууган. Кайсы бир күнү фарангилердин баары кытай менен жапондорго каршы биригип чыкканда, мусулмандар бул күрөшкө көрарман болуп калышат.

89 Мари Рено (1848-1923).

90 Бул контекстте христиандар жөнүндө сөз болуп жатат; дагы жалпылаганда мусулман өлкөлөрүндөгү жана Түштүк жана Түштүк-Чыгыш Азиядагы европалыктар тууралуу айтылууда.

Вайян кыргызга өзүнүн кичинекей чөнтөк атласынан ар кайсы өл-көлөрдүн жайгашкан жерлерин көрсөттү. Асанбек: «Доктур Мырза» – бүткүл дүйнөнү чөнтөгүнө салганына караганда, өттө кудуреттүү го, – деди. Ал мындай күчтүү болсо, мага Фергананы, андан тышкары эски Кокон хандыгына караштуу Улугчат менен Алматыны⁹¹ кошо берсин. Мен ага жыл сайын салык төлөп турам, мага 100 замбирек, 50 000 мылтык керек дейт. Ал, устаттан [Пеллиодон] кийинки эле ааламдагы эң жакшы киши доктур деп кошумчалады, устат (друла) кат менен көркөм өнөрдүн сырларына ээ болсо, ал эми адамдардын баары ооруган учурда доктурга кайрылат. Асанбек Вайянга жарымы орус жарымы парсы тилинен түзүлгөн лакап ысымын ойлоп табат – «Больнойкар»⁹² деп атап коёт.

Эдуард Бландын Асанбектин иниси тууралуу айтканы:

«Менде тигил Мырза-пайас [Абдылдабектин уулдарынын бири] тууралуу жакшы ой пайда болду. Бул пикир бир окуядан улам жаралды. Түркстанга биринчи жолу келип, Маверанахрды Кашкардан бөлүп турган тоолордон аша турган сапарыма даярданып жаткан элем. Бир күнү ал орус чиновнигин издеп келиптир. Мени менен жакшы мамилеси бар, азыр дагы ошол мамилебиз сакталып калган бул киши менен ал жигиттин ошондогу сүйлөшүүсүнө күбө болуп, бул элеттик энөө жигиттин чечкиндүүлүгүнө таңгалгам.

– Эгер империялык өкмөт уруксат берсе, мен Кашкарга барып келейин дедим эле, – деп жөн-жай гана сурады ал.

– Жакшы болот. Бул үчүн Оштогу полковник Дайбнерден паспорт алышың керек. Ал Силерге эч кандай кыйынчылыксыз жасап берет, – деп жооп берди чиновник.

– Бул андай эмес, – деди кыргыздын бул чоң тери тончон башкаруучусу.

– Кандайча? Сен орус букарасы эмессиңби? Кытай менен түзүлгөн макулдашууда мындай деп так жазылып турат: «Соодагерлер, чиновниктер, бардык эле жергиликтүү да, европалык да орус жарандары жанында чек ара округунун башчысы тарабынан берилген паспорт бар учурда Кашкарияга кирүүгө жана анда эркин жүрүүгө укуктуу».

– Мен Кашкарга андай ойдо баргым келген жок. Бул сунуш соодагерлер үчүн гана жакшы.

– Андай болсо, сенин каалаганың эмне?

91 Асанбек Алматы жөнүндө айтуу менен эмнени көздөп жатканын тактабайт. Азыркы Алматы шаары анда деле ушул атында болгону менен, Асанбектин экинчи эскерүүсүндө Алматы жайгашкан аймакты кыргыз тегиндеги уруу *Отуз Уул* (бул уруу Кашкардын да айланасында бар) менен байланыштырат. Андыктан анын ушул сөзүнөн пайда болгон суроо жоопсуз калган.

92 Парсы сөз куроочу мүчөсү *-kar* кесипти белгилөөдө колдонулат.

– Мен Кашкар шаарын чаап алгым келет... албетте, ак Падышанын жол берүүсү менен... Менин жигиттерим бук болуп кетишти. Ар бир жылы алар жортуулга чыгыш үчүн курал-жарактарын, азык-түлүгүн даярдашат. Бул эскиден калган адат. Жигиттерим он жылдан бери аларды чогултушту, андан башка эч нерсе кылышкан жок. Толтура азыктары бузула баштады. Алар көптөн бери согуша элекпиз деп арызданып атышат. Биз эми эски адатыбыз боюнча Фергананы чаап, талап-тоной албай калдык. Мага жок дегенде элимди чыгыш талааларына баштап барып, ал жактарды чапканга болбойбу? Биздин кытайларды жайына койгонубузга көп болуп кетти. Алар азыр камсыз жатышса керек, ал эми биздин аттар болсо табында турат.

Чиновник бул жапайынын баёолугуна жылмайып:

– Азырынча буга уруксат жок, – деп чиновник орус дипломатиясына мүнөздүү катаал болсо да, кандайдыр жагымдуулугу бар жообун берди.

Ал эми мага келсек, мени ушул эр жүрөк кыпчактын ой жүгүртүүсү кызыктырды, Бейбарс-жаачынын тууганы жана алыстан болсо дагы ага окшош, ошол эле улуттагы дагы бир жалданма – ал Египеттин султаны болуп Азиянын бир бөлүгүн басып алып, чыгыш дүйнөсүнө окшош принциптер менен үстөмдүк кылган, бирок бул башка заманда болгон окуя». (Blanc E., «Journal de route en Asie centrale : du Ferghanah en Kachgarie (deuxième partie)», *Revue des Deux Mondes*, vol. 149/3 (1898), 635-636).

Асанбек Ошто турган агасыныкында кытай жарлыгы (же жазуу түрүндөгү «фирман»⁹³) же кытайлар айткандай «пишик» же «пешик» барын айтат. Жарлыкка 200 же 300 жыл болуп, ага Кытай императору Исан-хан өзү кол койгон. Бул тарых терең артка кетет, анткени муундардын саны анчалык артка барбайт.

Асанбек Алымбектин уулу, Асан бийдин баласы [Хасан бий], Шахмырзанын баласы [Шахмирза], Жетибай хандын баласы [Жети бай], Ажыбектин баласы [Хаджибек], Тилеке бубанын (же Тилек-хандын) баласы, акыркы атасынын мүрзөсүн Чыйырчыктан Гүлчөгө бараткан жолдо көрдүк, ал калмактардын колунан каза тапкан бабасы. Тилеке өлгөндө анын сегиз баласы тыргоот калмактардын колуна түшүп, ал жакта жети-сегиз жыл туткундукта жүрүшкөн. Жетибайдын кичүү инилеринин биринин аты Алтыбай.

Ал мезгилде Жетибай Алайды башкарып турган, Гүлчөдө кыштап, жайкы мезгилди Алайда өткөргөн. Жетибай Пекинге белек менен барып, улам бир белгисиз себептерден Кытай падышасы аны Кумбулда 12 жыл туткунда кар-

93 Өкүмдардын көрсөтмөсү.

мап турган (Комул же Хами деген аталыштардын кызык деформациясы)⁹⁴. Дал ошол Жетибай жарлыкты Кытай императорунан алган. Анда туруктуу тартуулана турган жана ала турган белектер жазылып көрсөтүлгөн. Кытай дагы ага «бочту» тапшырган, башкача айтканда, Кытайдан Ферганага Алай аркылуу өткөн бардык нерсенин кырктан бир бөлүгүн алуу укугуна ээ кылган.

Асанбек мага өз уруусун кытайлар бурут деп атаганын маалымдады. Өз кезегинде ал «чан-тэу»⁹⁵ деген аталышты билет жана кытайлык Люнун сөзүн ырастайт – Ошто «чан-тэу» деген – бул сарттар.

Асанбектин пикиринде парсыларды – Шия, Кызыл-Баш деп аташат. Калмактар жалпысынан мусулман эмес, алар ламаизм ишениминде. Кытай императорунун титулу «Хэ-хань-цын». Асанбектин кытай кулу бар, аны жаш кезинде Кытайдан сатып алган, андан кээ бир кытай сөздөрдү үйрөнгөн: «хао ди хын» – «абдан жакшы», «хэ-хан» – «эң жакшы», – деп түшүндүрөт; мында жарлыкта басылып калтырылган («хэ-хан»), каган деген сөздүн салттуу транскрипциясыбы?

16-август, 1906-жыл

Ойгонгондо салкындык сезилип турду (түнү 14 градус болгон), бирок шамал жок, Илиязов жакшы болуп калды. Жолго чыксак болот. Мен эки күндүн ичинде сатып алган эки койдун, бул жерде абдан тартыш болгон отундун жана эки «юртабыздын» акысын төлөп жолго чыктык (кыргыздар «юрта» деп айтпайт экен, башка сөздөр менен колдонушат, «таш үйдөн» айырмалаш үчүн «боз үй» дешет).

Лагерибиз жайгашкан өрөөндөн түз чыга турган жерде [Жаңырык] капчыгай бар. Ал жерде Скобелев башкарган орус аскерлери кыргыздар менен согушкан. Азыркы турган көпүрөнүн жанында Асанбек Скобелевдин атынын бутуна ок тийип, андан соң чабендести артынан сүйрөп кулап түшкөн жерди көрсөттү. Саны 4000дин тегерегиндеги кишиден турган кыргыздарды Асанбектин бир тууган агасы «лашка-р-башы» (аскер башчысы) Абдылдабек башкарган. Кыргыздар Алайга чегинип, алардын артынан орустар түшкөн. Асанбек мага түшүндүргөндөй, курал-жарагы бирдей болгондо жүз кыргыз 500 оруска тең келмек, бирок орустар замбирек, мылтыктар менен куралданса, кыргыздардын куралдары жок деп айтууга туура келет.

94 Биздин доорго чейинки биринчи миң жылдыкта негизделген калаа. Комул аталышы аймакты уйгурлар басып алган учурда берилген, Мин династиясы учурунда бул шаардын аты Хами деп жазылган.

95 Мин династиясы доорунда мусулмандарды кытайлар атаган сөздү түз которгондо «селде чалынып жүргөн киши» дегенди билдирген. (Pelliot P., «Le Hoja et le Sayyid Husain de l'Histoire des Ming», T'oung Pao, Vol. 38, 2/5 (1948), 131-132).

«Орусия Жапония менен согушпаганда, ал Индияны эң кыска мөөнөттө басып алмак», – деп Асанбек мага жолдо бара жатып түшүндүрөт; Ферганада, айрыкча Анжиян жана Ош багытында 12000 жылкы, 3000-4000ге чейин төө, ушунча көп бука реквизицияланган.

Вайянын изилдөөсү Асанбекти кызыктырды, бизди алтын издеп жүрөт деп ойлойт. Ал мен каалаган жерде «машкламак» кыла аламбы, башкача айтканда, көнүгүү жасай аламбы деп сурайт, бул жерде эмне катылганын так билүү үчүн төлгө ачуунун кандайдыр бир ыкмасына кайрыламбы? Ушул эле заматта Сухараттын [Сократтын] окуучусунун байыркы мугалим Аплатундун (Платон) китептери эмнени үйрөткөндүгүн айтып берет, ал мугалиминен дагы ашып залкар инсан болгон, андан тышкары Аплатундун башка окуучусунун китептерин кошуп кетет – сөз Арастуй [Аристотель] жөнүндө. Арастуй Сухараттай доктур, бирок жөнөкөй эле окурман болгон. Алардын баары Искендер Зулкарнайдын доорунда жашашкан. Ошол замандагы доктурлар («хакимдер») атактуу болушкан, Пукхарат (Гиппократ) менен Ялиус (Гален?). Керек болсо, Ялиус 40 жылдык даярдоодон кийин бир дары жасаган, адамдын сапары чукул абалында турганда оозуна тийгизгенде, Алланын колдоосу менен, өмүрүн сактап калат эле, бүгүнкү күнгө анын сыры деле жок болду. Аплатундун жана башкалардын китептери, заманбап илимдердин ачылган сыр жазуулары менен, «Аплатундун үйүндө», «гызранын» (чөлдүн) арасында сакталышкан; ошол китептер Фарангилерге жеткиликтүү болгондуктан, алар бүгүнкү күндөгү үстөмдүк кылган абалга жетишкен.

900 жыл бою кыргыздар эки топко бөлүнүшкөн:

1. Отуз уул (30 эркек уулдар) Кашкар менен Алматыда жашашат;
2. Ичкили [Ичкилик] («искили» деп айтылат), Самаркандда, Ферганада жана Алайда турушат.

Тоолордун ортосундагы өрөөндөрдүн «ичинде» жайгашкан үчүн, Ичкили деп аталып калышкан. Аларды Он Уул деп дагы аташат. Ошентип Асанбек Ичкили болот, анын үй-бүлөсү Алайдагы Көк-Суудан болсо керек. Бул чоң үй-бүлө Тилек-хан баатырына барып такалат, анткени Тилек хандын сегиз уулунан 1500дөн кем эмес «үй» тараган.

Луи Вайян макалаларынын биринде Асанбекти мындай сүрөттөйт: «Биз бул жактагы кыргыздардын ханышасы болуп саналган байбиченин уулу Асанбек [Ассам] менен Алай тоолорун аралап көпкө жүрдүк. Бул элеттик бек кат-сабаттуу мусулман болчу. Ал Меккеге зыяратка Стамбул аркылуу барып келгендиктен темир жол, кеме, фонограф, электр жарыгы ж.б. тууралуу билет экен. Бир жолку өргүү алганыбызда ал ушул техникалык өнүгүүлөр тууралуу айтып келип, биздин материалдык цивилизациябыз менен өзүлөрүнүн жашоо образын эмне

31 Жаңырыктагы лагерь: Тин (турат), Вайян (отурат)

32 Жаңырыктагы лагерь: оң жактагы боз үйдүн алдында отурган – Вайян

айырмалаарын салыштырып, акырында бизге өз байкоолорун мындай деп корутундулабаспы: «Эгер силер – христиандар биздин мусулмандардан Платондун китептерин уурдап кетпегениңерде жанагы ачылыштарды биз жасамакпыз. Ошентсе да, грек цивилизациясынын мусулмандар урматтаган улуу адамдарын жакын санаганыбыз кандай жагымдуу жана кызык. Анткени арап илими грек илиминин жолун жолдоочусу экенин жакшы билебиз». (Vaillant L., «Quelques mots sur le Turkestan chinois (mission Pelliot)», *Mémoire de l'Académie des sciences, lettres et arts d'Arras*, t. 3 (1923), 18-19.

Янырыктан он беш верст өткөндөн кийин Асанбек мага өрөөндөгү Курук-Таушкан деген аталышка ээ болгон чоң жерди көрсөттү («таушхан» – жаныбардын аталышы, «курук» – кургак, себеби бул жерде суу жок, же бул жерге чейин булактуу Таушкан деген жай болгон үчүнбү). Курук-Таушкан калмак көрүстөнгө толгон. Илгери кыргыздардын башчысы Беш-Бури калмактардын жерине кол салгандан кийин, эки калктын ортосунда согуш башталат. Өз кезегинде калмактар кыргыздардын өлкөсүнө басып киришкен. Бир күнү Беш-Бури аңчылыкка кеткенде, Курук-Таушкандагы журтун жалгыз калтырганда, калмактар ушул учурда баарын – чатырларды, аялдарды, малды – алып кетишет. Узакка созулган кармаштын себеби ушундан. Илгертен бери калмактар, бир нече жүз жыл мурда, негизинен Калтатай жана Чигатайга бөлүнүшкөн. Алар азыр бул жерде жок, бирок Чигатай (Джагатай) Ферганада калган имиш (бул түшүнүк бир топ кызык). Мындан тышкары, ар кандай калмак уруулары (торгуттар ж.б.) жана алардын хронологиялык мамилелери жөнүндөгү маселени тактай албай жатам.

Кечээ жана мурда күнү жолдон бир топ кыргыздарды көрдүк, аялдары атчан – аттардын жабдыктары абдан көрктүү, өздөрү кызыл сызыкчалары менен чепкендерди кийшкен, баштарында бийик ак парда салынышкандары Авалокитешвара⁹⁶ өзүнүн будданын дхьянисин жашыргандай, өз маңдайларында балдарын бешикке бөлөп учкаштырып алышкан. Ал эми бүгүн, тескерисинче, адамдар көптөгөн эмес, бирок биз жолуккандар кечээкиден кем эмес Асанбекке таазим кылууга ашыгышат.

96 Авалокитешвара («Жандарга мээримдүү караган өкүмдар»), буддачылыкта махаяндар Будда Амитабханын үй-бүлөсүнө тиешелүү. Агарууга жетишип эңсегенин берген ал нирванага кетпейт, буддага да айланбайт, бул жердеги жашоочуларга азаптардан кутулууга карай кеткен жолдо жардам берет. Авалокитешваранын биринчи сүрөттөрүндө дхьяни-будда (Беш Будда баштапкы Будданын беш өңүттөгү Улуу Кеменгерлигин символдоштурат) Амитабха баш кийимдин төбөсүндө пайда болот. (Kasai Y., «The Avalokitesvara cult in Turfan and Dunhuang in the pre-mongolian period», Kasai Y., Sorensen H. (eds.), *Buddhism in Central Asia II: Practices and rituals, visual and material transfer* (Leiden: Brill, 2022), 244-269)

33 Атчан бараткан аялдар жана балдар

34 Куртук-Атанын жолунда бараткан атчан аялдар

Түшкө жакын Терек-Даван жолу Талдык жолунан бөлүнгөн жерге келдик. 10 версттик картада кесилишкен жер – Суфи-Курган [Сопу-Коргон], бирок Асанбектин жана биздин абышка «каракешибиздин» айткандарына караганда, Суфи-Курган бир нече версттик аралыкта башка Терек жолунда жайгашкан, аны биз сол жагыбызда калтырдык. Эки кесилишкен жолдордун ортосунда турган үй – Суфи-Курган эмес. Суунун жээгинде теректер жыш болгон окшойт, азыр деле жээктен бир азы көрүнүп турушат, суунун нугунда куурап калгандары дагы бар. Иш жүзүндө бул аймактагы бак-дарагы толугу менен кыйылган. Эки жолдун кесилишинен кийин кызыл карагайлар жана теректин өзгөчө түрү аралаш жыш өсөт, илгери алар да көп болчу, бирок дээрлик жок болуп кетишти, 40 жылдын ичинде эле деп Асанбек кабарлайт; анда бул жакында эле жок болгондой.

Сопу-Коргондун аталышы менен эки уламыш байланышкан: биринде суфий зыяратчысы мындагы азыркыга чейин бар үңкүргө жамгырдан коргологону айтылат. Айылдын аксакалы Атантай аке 2021-жылы айтып берген экинчисинде Сопу аттуу кыргыз мергенчиси бүткүл аймакты кыдырып келип, акыры жолдордун кесилиши болуп саналган дал ушул жерге «коргон» курганы буга себеп болуптур.

Куртук-Атада түнөйбүз, жердин аталышы суунун ары жак жээгинде мазардын аты менен аталган⁹⁷ токтой турган жайга келерден бир аз мурда топоздорду («кутас» [Алай өрөөнүндөгү диалект]) көрдүк, дал ошол топоздорго биздин аттарыбызга керектүү чөп-жемин жүктөп, лагерибизге алып келишти.

Дарыя, натыйжасында, түбүндө сланец тектүү агындыларды жайып, өз нугундагы таштуу жээктерди жууп пайда болгон, ал эми биздин лагерибизде тик чопо аскалардан агып өтөт. Жарлардан, кар эригенде, майда суулар чоң сууларга куюлуп сайга айланышат. Бир ийри-буйру болгон жардан өтүп бара жатабыз, бийиктиги 15-20 метр болгон эки чопо дубалдын ортосунан бир адам өткөнгө ылайык кууш жерлери көп, галерея жана тешилген тоо болуп ал 250 метрге чейин созулат.

Кечинде асманда булуттар чогула баштады. Жамгыр бүгүн кечинде же эртеңки маалда жаашы мүмкүн; буга чейин баскан жолубузга караганда илбээсин көп жерге келгендейбиз. Абдан өкүнүчтүү – жаанда аңчылык татаал бо-

97 Куртук-Ата пайгамбарлык касиетке ээ болгондуктан ыйык катары саналган. Ал Самуил Абрамзон эске салган Кыргызстандын түштүгүндөгү жети ыйык бир туугандын бири болуп саналат. Анын мүрзөсү мазарга айланган, ага ушул убакка чейин адамдар зыярат кылып турушат. (Орозбекова Ж., «Места погребений как объект поклонения кыргызов в Алайской долине Кыргызстана (на примере мазара Куртук-Ата)», Вестник Новосиб. гос. ун-та. Сер.: История, филология. Т. 12, вып. 3: Археология и этнография, (2013), 285-291).

лот. Асанбектин айтымында, илгери бул жерде эл жашап келген, айланасында бак-дарактар, жаныбарлар көп болчу. Бүгүнкү күнгө карата жолборс, кыргоол ж.б. баары дээрлик жок болду. Мен бир көгүчкөн жана түктүү кичинекей кемирүүчүнү атып алдым.

Эртеңки жолубуз Талдыктын этегине чейин алып барат. Аны биз бүрсүгүнү ашып өтөбүз.

Асанбек өлкө жана анын тарыхы боюнча жакшы кабардар, ар бир майда-чүйдөсүнө чейин билет. Маннергейм экөөбүз орус-кытай чек арасы тууралуу сүйлөшүп жаткан учурда, маек француз тилинде жүргөнүнө карабастан сөз эмне жөнүндө болуп жатканын түшүнгөн. Анын айтуусунда эски Кокон хандыгына чындыгында эле Иркештам, Улугчат жана Кызыл-Уяга чейин ээликтер киришкен. Андан улам Якуб-бек жерлерди Иркештамга чейин каратып алган, Орусия ушул акыркы өтмө-посттон тышкары басып алган жерлерин ага калтырган.

Эркеч-Там чек ара тосоту катары бир нече миң жылдардан бери белгилүү – Чжан Цзянь б.з.ч. 128-жылдын айланасында император Хань-удинин тапшырмасы менен дипломатиялык милдет аркалап ушул чек араны кесип өтүп, хундарга каршы туруучу тилектештерди издегени белгилүү. Ушул эле император Кашкарга барчу жолду ачуу менен Дуньхуан округун негиздеген, мындан соң Алай аркылуу Фергана өрөөнүнө сапар алган. Натыйжада бул жол Кытай менен Борбордук Азияны, Түштүк Азияны, Батыш Азияны жана Европаны байланыштырган негизги жолдордун бири болуп калган. Ал батыш жерлерин жердеген алыстагы «цивилизациялуу» элдерге өзгөчө кызыккан. Могао үңкүрлөрүнөн анын таш беттерине түшүрүлгөн келбеттери менен кол жазмалары көп табылган. 1885-жылы орус бийлиги бул аймакты багындыргандан кийин ал жерге чеп курулган.

17-август, 1906-жыл

Бүгүн Талдыктын этегине, Көк-Булакка жетебиз. Ильязов жакшы болуп калды. Кечээки Куртуг-Атадагы лагерибиз он версттик картада Куртгата деп көрсөтүлгөн. Жолубуз Кичик Караколдон бир аз өйдө жактагы дарыяны (аны бул жерде Талдык деп аташат) кесип өтөт. Бара жаткан жолдо жээктин оң жагында кезиккен калмак коргондору жөнүндө Асанбек айтып бергенине карап, кербенди алдыга коё берип, ошол багытка жолду салабыз.

Адатынча «Кичига» (же желке) деп аталган үч тоону айланып өтүп бара жатабыз. Картада алар Үч-Тюбе (кыргызча Үч-Тепе [Үч-Дөбө]) деп аталат. «Бул, – дейт Асанбек, – эски аталыш картада бир аз ары, солдо, Ак-Таш дарыясынын ары жагына жайгашкан». Ошол Ак-Таш деген аталыш Асанбекке белгисиз дарыяны Кичига деп атайт. Мен × (кайчылаш) менен белгилеп койгон жерде, не-

гизги өзөн менен Ак-Таш дарыянын суулары кошулган. Ал аймакта калмактардын байыркы коргону же чеби бар, анын эки тарабын суу жууп кеткен. Мындан 20 жыл мурун жар ураганда ал жерден калмактарга тиешелүү эки жез казан табылган. Алар бирине-бири кийишип турган.

Ошол эле жээкти бойлой жолду улантып (п жери Ак-Таш менен Калта Караколдун ортосунан бир аз өтө бергенде жайгашкан), бир топ маанилүү байыркы шаарды чагылдырган калмак үйлөрдүн урандыларына келебиз. Бул жер Газыр Кичига деп аталат. Ал жерде, башкалардын арасында, башчысынын резиденциясы экенин так көрсөткөн бир чоң курулуш бар. Сыртында чуңкур аң жана үйүлгөн топурактан аянтчасы бар. Чопо аянтчада бийиктиги үч метрге жакын, калыңдыгы бир метрден ашкан топурак дубалдар курулган. Чыгыш тарабындагы чоң оюк, кыязы, эшиктин жайгашкан жерине туура келет. Түндүк тарабында кыргыздар чоң тегерек оюк казышкан, сыягы бир нерсе издешкен. Асанбек мага бул коргондордон адатта чопо кумаралар, кумгандар табыларын айтты. Чындыгында эле биз анын сыныктарын Янырыктагы калмак коргонунан тапканбыз. Кыргыздарда бул чөлкөмдө эч качан мындай отурукташкан кыштак болбосо керек. Асанбектин айтканына караганда мурда бул калмак шаары болгон. Бүгүн ал согандардын (суурлардын) шаарына айланган.

Калта Караколдон кийин дароо суунун аркы жээгине чыгып, Кызыл-Белеске багыт алдык. Жолдун оң жагында, эмалданган чопо идиши, жарым-жартылай талкаланган күмбөзү бар бир топ эле чоң көлөмдөгү мусулман мүрзөсүн көрдүк. Бул жерде 80 жылдан ашык мурда Джихангир Ходжанын⁹⁸ доорунда кытайлар менен согушта курман болгон кыргыздардын сөөгү жатат. Алардын ичинде аскер башчысы Саки баатыр да бар.

Калмактардын мүрзөлөрү мусулмандыкынан айырмаланышат, калмактар маркумдарды табытка салып көмүшкөн, мүрзөлөрүнөн кумгандар, алтын, күмүш, темир буюмдары табылат, ушундай маалыматты ал атасынан уккандыгын айтты, өзү, Асанбек эч качан бул мүрзөлөрдү казып ачкан эмес. Азыркы учурда кыргыздардын арасында сатып ала турган буюмдар табылабы, – деп сурасам, ал кыргыздар мындай буюмдарды тапса эле эритет, – деп жооп берди. Алайга жеткенде, акыркы учурларда табылган буюмдар тууралуу сурап көрөбүз.

Изилдөөлөрүбүзгө Асанбек аябай кызыкты, биздин кенч издеп жүргөнүбүзгө ишенет го. Биринчи көргөн коргондо, айланасына караганда азыраак күңүрт үн жаңырып, ылдыйда бир нерсе бар экенинен кабар берип турган «кум, кум» [«дың, дың»] деген үн чыгып жатканына Асанбек көңүлүмдү бурду.

Жол бою согандарды же башкача айтымында күрөң суурларды көрдүк; ал эми эртең, алар мындан да көп болот дешет.

98 Джахангир-ходжа (1788–1828-жж.) – Чыгыш-Түркстанда эң таасирдүү болуп саналган Афаки-кожо кланынын мүчөсү. Кашкарды 1820-жылдары Цин империясынан тартып алып бир нече жыл башкарган, бирок акыры жеңилүүгө учурап, өлүм жазасына тартылган. Анын аскерлеринин катарында кыргыздар да болгон.

Лагерибиз Көк-Булакка жайгашты. Флорасы бийик тоолуу гүлдөргө таандык: чеге гүлдөр, ворсянкалар, сыя гүлдөр, кыска кээде жапыз сабактуу өсүмдүктөр, лютиктөр. Франциядагыдай эле бул жерде каакымдын уруктарын бүт күчүң менен үйлөп учура аласың. Аба ырайы абдан салкын.

18-август, 1906-жыл

Түнкү аба ырайы абдан эле суук болду – цельсия боюнча 5 градус. Бүгүн биз Катынартка жетebиз.

Көк-Булак он версттик картада аты менен эмес, биздин лагердин так жанында жайгашкан телеграф станциясы менен белгиленген. Көк-Булак – бул аталыш көк булакты түшүндүрөт – бул айылдын аты эмес, оң жээгиндеги Талдыкка бир аз өйдө карай агып кеткен суу; бул учурда Талдык өзү агым болуп турат. Кыргыздар ашуудан агып турган сууну Талдык деп атап коюшкан, кийин орустар аны картада Гүлчө суусу деп белгилешкен. Талдык деген аталыштын өзү кеңири таралган (орус карталарында Талдык дарыясы Каратайдан бир аз өткөндөн кийин Чыйырчык ашуусуна чейин көрсөтүлгөн), ал жайнап өскөн «тал» деген дарактан улам келип чыккан аталыш. Бул түрк аталыштарынын ар бири өз алдынча мааниге ээ жана ушуга байланыштуу Кашкариянын ономастикасынын Фергана ономастикасына абдан окшоштугу кызык. Байкашымча, Орусиянын он версттик картасында Ош шаарынан бир аз түндүк-чыгыш тарапта Кашкар⁹⁹ шаары деп белгиленген жер бар. Он версттик картанын ономастикасы жаман эмес, бирок белгилей кетүү зарыл – бирдиктүү жазуулары жок. Ошол эле Талдыкка жакын жерди «Кой джүлү» (кой-жолу) деп кыргызча жана «Атм-юлу» (ат жолу) деп сартча айтылышы көрсөтүлгөн.

Лингвисттик өңүттөн алып караганда кыргыз тилинде бардык учурда сарт тилиндеги «й» тамгасынын ордуна башында «ж» тамгасы айтылат. Бирок алардын кайсынысы эң алгачкы варианты? Мүмкүн кытай жана түрк тилдеринде белгилүү даражадагы окшоштуктар бар: «йил» – кыргызчасы «жыл», балким 年 («ньен»), «йок», «жок» 无 («у») тууралуу байланыштуу. Акырындагы «тоң» деген суроо жардамчы сөздүн таандыктыгын аныктоо кызык. Кыргыз тили кытай сөздөрүн кабыл алган. Ошентип – «тоң» – бул «муздакты» туюндуруп, андан Алай жана Кашкар кыргыздарынын тилиндеги «тоңламак» этиши, сарттардагы «суук» деген сөзгө барабар, кытайдын «доң» – тоңутуу деген сөзү деле ушуну туюндурат окшойт. Асанбек биздикине окшогон мүштөктү «ганза» деп атап, кытай тилиндеги сөздү колдонот. Биринчи бөлүгү чындыгында «ень» [кытайча тамеки; «ень-гуандзы» тамеки тартуу үчүн түтүкчө] болушу керек. Кыргыздардагы кызыктуу башка нерсе, сарттардагы «б» тамгасы кыргыздарда «м» болуп айтылат: «бурун» кыргыздарда «мурун». Дагы көңүл бура турган жаг-

99 Чынында эле жердин аталышы анда кашкарлыктар отурукташканын факты катары көрсөтүп турат.

дай, сарттарда жана кыргыздарда туруктуу болгон «ф»-нын ордуна «н»-дин айтылышы. Бул эки тилде «в» тамгасы «б» болуп айтылат: «арова» сөздүн айтылышы «араба». Акылга сыйбагандай көрүнгөн башка нерсе, кыргыз тилинде айтылган «сиздики, биздики» – сарт тилинде «сизники, бизники» деп айтылат.

35 Талдык ашуусуна чыгуу: Маннергейм сүрөткө тартып жатат, жанында Поль Пеллио турат; артында атчандар Асанбек менен Маамытбек (?)

Көк-Булактан бир аз өткөндөн кийин Талдыктын өзүнө көтөрүлүп, чындыгын айтканда, анча чукул эмес бурулуштар менен кырга чыктык. Алайдан, Талдык суусу аккан өрөөндөн катуу шамал согуп турганын сездик. Бийиктен көрүнгөн панорама абдан кооз. Чоюндан жасалган жазууда Талдык «өтө турган жол» 1893-жылы Түркстан генерал-губернатору барон Вревскийдин¹⁰⁰ буйругу менен подполковник Громбчевский¹⁰¹ (азыркы Астрахань губернатору) жетекчи-

100 Александр Вревский (1834–1910-жж.) 1889–1898-жылдары Түркстан генерал-губернатору болгон.

101 Бронислав Громбчевский (1855–1926-жж.) – поляк тегиндеги офицер, 1876-жылы Алай жүрүшүнө жана 1891–1892-жылдары Памир жүрүшүнө катышкан. Ал 1888-жылы Түркстан крайынын аскер-административдик жетекчилигине кызматка өтүп, 1893-жылдан 1895-жылга чейин Фергана облусунун Ош уездинин башчысы болгон. Түркстандагы 1896-жылга чейинки кызматы анын Фергана өрөөнүндө жашаган элдердин тарыхына жана этнографиясына кызыгуусун арттырган. Ал кыргыз тилин жакшы үйрөнүп, жергиликтүүлөрдүн адат-салтын өздөштүрө алган.

лиги менен курулганын эскерет. Жогору тарапта, Жедалъж¹⁰² мырзанын эң со-
нун мүштөгү менен тамеки чегип турганда, Вайян гипсометриялык байкоолорду
жүргүзөт. Орус карталарында Талдыктын бийиктиги 11600 же башкача айтканда
болжол менен 3880 метр деп белгиленген, бирок биздин байкоолор, эгер катаны
эске албаганда, 3600 гана бийиктикти көрсөтүп турат; 3880 бийиктикте, ал учур-
да деңиз деңгээлинде өтө күчтүү басым болгон деп болжолдоо керек, болжол
менен 780 миллиметр – бул тууралуу маалыматты кийинчерээк биле алабыз.

Андан кийин Катынарт ашуусунан өтүп, Памир менен Иркештам [Эр-
кеч-Там] жолдорунун кесилишинен бир аз өткөндөн кийин дээрлик Алай
өрөөнүнө чейин жолду улантабыз. Катынарттын жол боюндагы атчандар Асанбек
менен учурашып, урмат-сыйларын билдиришип бизге тынымсыз келип турушат.
Биз келгенден кийин жарым сааттан кийин лагерибизде элүүдөн ашык адам чо-
гулуп калган. Эртең балбандар менен «томаша» болот жана «байга»; бүрсүгүнү
– мергенчилик.

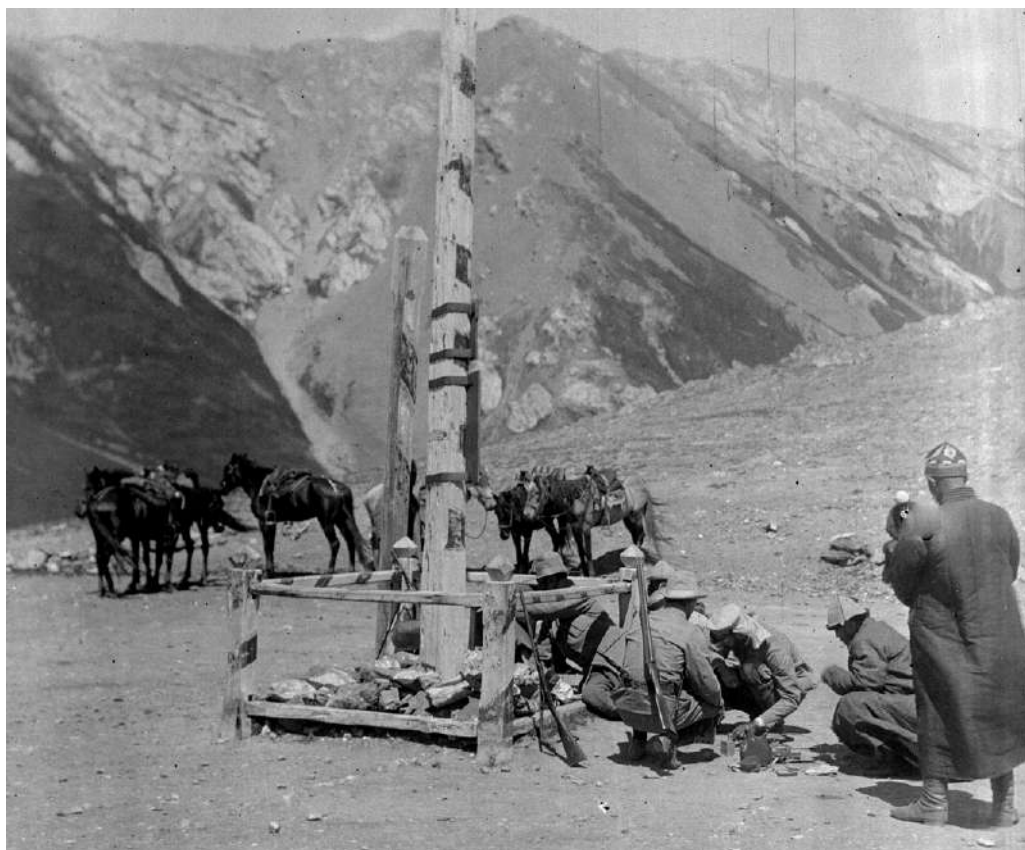

102 Андре Жедалъж (1856–1926-жж.) – француз композитору, Париж консерваториясынын про-
фессору, фуги искусствосунун окутуучусу. Анын шакирттеринин бири Морис Равель болгон.
Алиса Пеллио – Полдун карындашы контрапункт боюнча ассистенти катары анын ыкмасы
боюнча сабак берүүсүн уланткан.

Геологиялык өнүттөн алып караганда жолдо ката эч кандай деле өзгөчөлөнгөн нерсе жок: асты акиташ, үстүн сланец баскан өткөөл жерлер. Биздин лагерде жайнап өскөн мамыры, маңдайыбызда Музбаг же Актаг тоо кыры заңкайып турат. Эгер биз кар баскан тоолордун маңдайынан көз чаптырсак, Тоңмурун сол жакта көрүнбөй далдаланып турат, оң жагынан алар Кызыл-Арт жана Кауфман чокусу деген Памирдин эки гигантына алып барат.

Биздин жайган лагерибизге жакын жердеги суунун аты Катынарт, ал агып түшкөн ашуунун атынан аталган. Бул сууда кызыл темгилдүү сонун форель бар – кечинде өзүбүздүн курсактарыбызды сыйлайбыз. Тилекке каршы бизде Талдык суусунда сүзүп жүргөн өзгөчө балыктын үлгүсү калган жок. Алайдан анын дагы бир жаңы түрүн тапса болот деп айтышты.

Өткөн түнү температура 5 градус болду; бүгүн кечинде дагы суук болот окшойт, себеби күн тийген жерден деле калтырап үшүп жатабыз. Күн батканда бул учу-кыйыры жок ак булут кетпечүдөй туюлду.

36-37 Талдык ашуусунун жогорку бөлүгүнө Вайян менен Маннергейм тарабынан жасалган топографиялык тартуулар жүргүзүүдө

Биз токтоп жайгашкандан бир сааттан кийин бир орус офицер келди, ал эки километрдей алыстыктагы жайгашкан эки боз үйдө жашаган аскерлердин постун башкарат. Ал бир жаранды эрчитип алган, коштоочусунун аты Березовский. Алгач көргөндө, бул киши орнитолог болуш керек деп ойлодум. Бирок иш жүзүндө ал, тигинин бир тууганы, архитектор болуп чыкты¹⁰³. Ал дагы Кучадан келген. Бизге орус жана немец экспедициясы тууралуу маалымат берди. Жүгү кечигип жаткандыктан бул жерде токтогонго мажбур болгон. Бирок козголоң чыгышынан чочулап, Петербургга тезирээк жетүүгө ашыгып турган экен.

Грюнведель¹⁰⁴ жана [Михаил] Березовский Кучадан, жапондордун экспедициясы иштегенине карабастан, күтүлбөгөндөрдөн көп нерселерди табышат. Алар өзүлөрү көргөндүн баарын сүрөткө тартышкан. Кол жазмалар анча көп эмес; бирок ошондой болсо да, Грюнвелдин колунда жалпысынан брахми тилиндеги онго жакын китептер жана монгол дооруна таандык тыйындар бар. Илгери фрескалар калың алтын менен жалатылган, ошого эмне үчүн мынчалык зыянга учураганын түшүндүрөт. Бир-эки жерден тышкары Кучадагы ыйык жерлерге кытайлар сыйынууга келишпейт. Ошондуктан бул жакта ээн-эркин иштесе болот. Березовскийдин сөзүнө караганда Фон ле Кок¹⁰⁵ мактоого татыктуу. Грюнведель ага караганда эмгекчил эмес. Фон ле Кок бүгүн кайтып келди, бирок Грюнведель Корла жана Карашарды [Яньци] көздөй ылдамдык менен жолун уланткан. Ал азыр Турфандан алыс эмес жерде болуш керек. Березовский дагы бир жыл же андан ашыгыраак убакытка Кучада калат. Грюнведель Стейндин Кучага барарына ишенген, Колоколов¹⁰⁶ мырзада дагы ошондой маалымат болгон. Англичандардын жана Стейндин нааразычылыгын жаратпаш үчүн, эгер Стейн түндүккө барбаса, бизге Лоб-Нордун түштүк жагына барууга тыюу салынган. Мунун бардыгы биз ал жакта эмнени жасайбыз, эмне алып келе алабыз – так айтууга анча мүмкүндүк берген жок.

103 Николай Березовский (1879–1941-жж.) – өзү архитектор, орнитолог жана археолог Михаил Березовскийдин (1848–1912-ж.ж.) бир тууганы, ал агасынын 1905–1908-жылдардагы экспедициясына катышкан. Куча жана Кумтөр боюнча чиймелери, сүрөттөрү негизинен ал тарабынан аткарылган. 1909-жылы Николай Березовский Гавриил Барановский менен биргелешкен авторлукта 1915-жылы Петербургда расмий түрдө ыйык деп таанылган жана ачылган будда кечилканасы Дацандын архитектуралык долбоорун түзгөн.

104 Альберт Грюнведель (1856–1935-жж.) – немис тибетологу, археолог жана будда искусствосу боюнча адис. Ал Турпанга жасалган биринчи (1902–1903-жж.) жана үчүнчү (1905–1907-жж.) немис экспедицияларына жетекчилик кылган.

105 Альберт фон Ле Кок (1860–1930-жж.) Грюнвелдин Берлиндеги этнологиялык музейиндеги жардамчысы болгон. Ал ооруп калган Грюнвелдин ордуна, Чыгыш Түркстанга жасалган экинчи немис экспедициясын жетектеген. Ал 1904–1905-жылдары Турпанда Бартус менен бирге иштеген. Үчүнчү экспедиция Кашкарга Грюнвелдин жетекчилиги астында 1905-жылы декабрь айында келген. Эки экспедиция биргелешип иш жүргүзүп, миссиясын 1907-жылы июнь айында аякташкан. 1906-жылы Фон Ле Кок оорусунан улам үйгө кайтып келүүгө аргасыз болгон.

106 Сергей Колоколов (1868–1921-жж.) Санкт-Петербург университетинин чыгыш тилдер факультетин аяктаган соң Тышкы иштер министрлигине жумушка кирген. Ал 1904-жылдан 1909-жылга чейин Кашкарда генералдык консулдун милдетин аткарган.

39 Азыркы Сары-Таш айылы жайгашкан жерден Алай өрөөнүнүн көрүнүшү

10 версттик картадагы так эмес аталыштардын ичинде Талдыкка бара жаткан жолдогу Арчат-Ташу көңүлдү бурат. Бизге Арчат-Ашу керек [Арчат-да-ван, Талдык ашуусунан бир нече километр чыгышта] (айтмакчы, мындан сырткары анын маңдайына Арчат-Булак жайгашкан, ал эми картада аталыштын экинчи бөлүгүнө байланыштуу башка дагы ашуулар бар).

19-август, 1906-жыл

Өткөн түнү термометр -1 градусту көрсөттү. Саат 10дун тегерегинде бизди «томашага» чакырып кетишти. Бул сөздүн мааниси сейилдөө, көңүл ачуу дегенди түшүндүрөт. Ташкенттин шаардык гүлбакчасында «гуляние» деген окуяга күбө болдук – оюн коштолгон «сейилдөө», аны сарттар «томаша» деп аташкан. Азыр уюштурулуп жаткан «томаша» – бул европалыктар көп айтып келген «байга», ат минип башы кесилген улакты тартышуу. Мындай поло оюнду ойногондо жыгылуулар көп болот, бирок мен бир дагы кырсыктаган учурду көрө элекмин. Аттар жана адамдар жыгылса кайра туруп алып оюнга аралашып кете беришет. Сылыктык көрсөтүп менин алдыма эки жолу улакты ташташты, мен аны Асанбектин алдына ыргыттым. Жөнөкөй адамдарга 10 тыйындан тийсе, мен болсо эки жолу тең «тура» (төрө) катары бир рублдан алдым.

Майрамдар биздин өргүү менен коштолду, бирок алар биздин урматыбызга уюштурулган эмес: чындыгында аларды бир бай кыргыз кызын узатуу тоюна арнап берип жатат. Аттарыбызды катуу чаап, абдан чоң ылдамдыкта Алай суусун кечип өтүп, кезектеги тартыштан кийин, майрамдын уюштуруучусуна туш келдик. Андан соң Нуэт бир иретке тизилген аялдарды сүрөткө тартып, биз бул жерде «байга» (же «пайга») деген эмне экенин көрүүгө жөнөдүк, сөз ат чабыш жөнүндө.

40 Жаңы келген келинди ортого алган, майрамдык кийимдерин кийип жасанган аялдар; булар Нуэттин өтүнүчү менен чогулушкан (102-103 б.)

39 Сары-Ташта үйлөнүү тою өткөрүлүп жаткан жаш колукту

Он бир ат үч версттик аралыкты чаап өтүүгө жөнөшөт, чабендестер – 11 жаштан 13 жашка чейинки балдар. Бул аттардын бардыгын, бизде короого алып келгендей эле, капюшондору менен жетелеп келе жатышат. Башталыш белгиси берилип, марага 500 метрден 1 верстке чейин аралык калганда саяпкерлери эс алып калган аттары менен күлүктөрдү чылбырдан алып, күчүнүн келишинче сүйрөйт. Биринчи байге катары мен чепкен тартууладым, бул ат чабыштардын кичинекей түрү; андан сырткары кечтен таңга чейин 60 версттик аралыкка алыскы жарыштар да бар, ал жерде байге 600 рубль. Күлүк аттардын мындан башка кызматы жок, Борбордук Азияда, Аска Тоолорун Памирден бөлүп турган өрөөндө, күлүк аттарды бага турган сарайларды көрүү бизге абдан таң калыштуу болду. Бул күлүктөр бир топ убакыт, кээде 15 жылга чейин кызматта иштетилишет.

Ат чабыштан кийин («пайга») «томаша» кайра уланды, бирок бул иретте торпок менен. Торпокту тоонун бийик жерине алып барган улакчыга сыйлыкка чапан берем. Айтмакчы, аны капысынан жергиликтүү болуш утуп алды. Бул кыязы, «томаша» үчүн атайын түзүлгөн альянстардан улам болушу мүмкүн, андан кийин бир нече атчан улакты кармаган чабендеске жардам беришет.

«Томаша» бул жерде «улок тартмок» [улак тартыш] деген аталышка ээ. Торпок менен ойнолгон тамашанын ортосундагы тыныгууларда балдар ат үстүндө тартыш ойношот. Ошондой эле, чоң кишилердин күрөшү уюштурулду. Жеңүүчү деп табылган балбан биздин ортобузда көпкө чейин атаандашын күтүп отурду. Эч ким чыкпагандан кийин ага жеңүүчү катары байге чапаны берилди.

41-43 «Томаши» же «улок тартмок»: көкбөрү

44-45 «Томаша» же «улок тартмок»: байге (ат чабыш)

46–49 «Томаша» же «улок тартмок»: балдар арасында өткөрүлгөн эңиш мелдеш

Кечинде Березовский жана офицер биздин чатырыбызга кирип келишти. Березовский эртең кетет. Андан маалыматтарды сураштырып жатам, мага бул жерде орустар менен немистер абдан жаман уюм түзүп жатканын түшүнүүнүн кыйынчылыгы жок. Березовскийдин айтымында, орусиялык жана германиялык комитеттер макул болгон: Турфанды – немистерге, Кучаны – орустарга берген (Березовский бул чечимди Эл аралык Ассоциация [Борбордук Азиянын жана Ыраакы Чыгыштын тарыхый, археологиялык, лингвистикалык жана этнографиялык изилдөөлөрүнүн эл аралык ассоциациясы] кабыл алганын айтат – ал маалымат чындыкка туура келбестигин билдирдим). Анда Грюденвель жеке тарап катары Петербургда өзүнүн Куча аркылуу өтүү жөнүндөгү ниетин билдирген. Анын миссиянын башчысы экенин эч ким билген эмес

(курамына Фон ле Кок, фотограф катары Бартус¹⁰⁷ мырза, кытай таануучу адиси Порт¹⁰⁸ мырза киришкен).

Орус комитети Грюденвелдин сунушуна каршы чыккан эмес, анын илимий тажрыйбасы аябай чоң. Жыйынтыгында, төрт немис Кучага келишкен. Фон Ле Кок Турфандан Кашкарга башчысына жолукканга келген. Андан соң ал жерге орустар келип, немистерге жолдоштук жана меймандостук касиеттерин көрсөткөн, ал эми акыркылар, тескерисинче, олку-солку болбостон туруп орустардан бут алдыдагы баардык жерлерин тартып алганга аракеттенишкен.

Эки Березовский тең, негизинен, пландарды чийип, сүрөттөрдү кол жана фото аппарат менен тартышкан, бирок, башка казууларды жүргүзүшкөн эмес. Казуу жүргүзүлгөн же изилденген жайларга көптөгөн «тешиктерди» калтырган бойдон дайыма алдыны көздөй ашыгышкан немистер өздөрүн кудум «сарттардай» көрсөтүшүп, илим үчүн иштебестен өз музейлерине буюм издешкен. Ошентип айкелдердин баштарын алыш үчүн, аларды сындырышкан. Немистер жана орустар жолугушкан, бири-биринин иштерин көргөн, бирок чогуу иштешкен эмес. Немистер, айрыкча Фон ле Коктун аракети менен бай түшүм жыйнашты, эми алар абдан жакшы табылгалары менен кайтса болот. Аларда акча каражаттары абдан көп. Кучада жумушчунун акысы 16 тыйын болсо, алар беш эсе көп төлөгөн, албетте улам жумушчулар ого бетер көп төлөгөндү сурашат. Германиянын рейхстагы тарабынан бекитилген сумма биринчи жылга ылайык болсо керек, себеби, немистер Кучадан Турфанга кетерде эле акчасын алышкан. Фон ле Кок Кучадан Индия аркылуу кеткен. Грюнведель дагы Турфандан ушундай маршрут менен түшсөмбү деп ойлойт. [Михаил] Березовский Кучада дагы бир жыл туруп, мүмкүн андан кийин Үрүмчүгө барат, ал дагы Индия аркылуу кайтканды каалайт.

Кучадагы эстеликтердин мүнөздүү жактарынын бири – алтын менен капталгандарынын көптүгү, бул сарттардын тоноолоруна алып келген.

Жаш Березовский немистер жыйноодогу эмгегин канчалык илимий эмес деп бааласа, алардан мурда иштеген эки жапондун ишин ошончолук

107 Теодор Бартус ((1858–1941-жж.) – немис морягы, техник жана музей консерватору кесиптерин өздөштүргөн, Чыгыш Түркстанга болгон 4 жолку немис экспедициясынын катышуучусу. Ал аска-таштардан жана урандылардан жазууларды, Искусство чыгармаларын зыян келтирбестен кагазга түшүрүп алуу ыкмасын жана ошондой эле аларды консервациялоо жана сактоо жолдорун ойлоп тапкан.

108 Германн Порт (1877–1950-жж.) – юрист, дипломатиялык миссия учурунда кытай тилин үйрөнгөн. Ал Берлиндин этнологиялык музейинде ыктыярчы болуп, Грюнведель Германиянын Борбордук Азияга үчүнчү экспедициясына жардамчы болуп жалданган. 1905-жылы Грюнведель менен Турфанга барып, котормочу болуп иштеген. Ал экспедиция учурунда көптөгөн сүрөттөрдү тарткан. Биринчи дүйнөлүк согушта ал учкуч болуп кызмат кылган жана Геринг менен жакшы ымалада болгон. Нацисттик режимдин тушунда бул мамиле ага түбү жөөттөрдөн чыккан аялы Маргону сактап калууга мүмкүндүк берген. (Ayigezeer Y., Prusya ilimler akademisi Turfan ekspedisyoneri (19002-1914), T.C. Trakya Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü Tarih anabilim dali yüksek lisans tezi (Edirne, 2019), 65).

жогору баалайт¹⁰⁹. Жапондор издеген жерде, алар эч нерсе таба албасына көзү жеткенде да, илимий принциптердин негизинде бардыгын тазалашкан. Березовскийдин айтканына караганда абдан жемиштүү казуулардын бири, Кучанын түндүк жагынан аккан суунун жээгиндеги чоң ыйык кечилкана болушу керек, бирок үстүртөн жайгашкан нерселеринин баары алынып кеткендиктен, азыр толук тазалоо талап кылынат, бул үчүн 20 000 рубль керек. Ал биздин каражатыбызды өтө көп деп ойлобойт, алардын өзүлөрүн алсак, Петербургдун убада кылган акчаны өз убагында жөнөтпөй үн катпаганы жолтоо болгон.

Березовскийлердин кичүүсү Бауэр¹¹⁰ жана Литльдельдин¹¹¹ аттарын билген эмес. Ал мага Тумшуктун жанында, Маралбашыдан 2 станция жана Аксудан 5 станция аралыкта, эч ким изилдей элек, кызыгуу жараткан бир чоң монастырдын урандысы бар экендигин айтты.

Березовский Кашкар чөлкөмүнүн урандыларынан «үч терезени» гана билет, ал аймакка немистер барып мусулман жазууларын табышкан¹¹². Березовский бул тууралуу жазган Петровскийдин макаласы жөнүндө кабары жок¹¹³. Ал Нагарачалдынын урандылары жөнүндө уккан эмес. Анын үстүнө, бир гана Куча чөлкөмүндө укмуштуудай сандагы эстеликтер бар окшойт, алардын айрымдары бүгүнкү күндө кум менен капталган, изилдөө үчүн абдан бай матери-

109 Граф Кодзуи Отани (1876–1948-жж.) – башатын Чыгыш Түркстандан алган Дзёдо-синсю устаты (жапон буддачылыгынын мектеби, которгондо «таза жер» дегенди билдирет). Ал Борбордук Азияга 1902–1908 жана 1910–жылдары үч экспедиция уюштурган. Ал Аурела Стейндин биринчи ачылыштарынан шыктанган. Пеллио тарабынан эскерилген Хори Кэнью жана Ванатабе Тэссин аттуу жапон кечилдери Отанинин 1902-жылдагы биринчи экспедициясына катышып, Такла-Макан чөлүн изилдөөгө жөнөтүлүшкөн. Алар маанилүү жерлерде казуу жүргүзүшкөн, анын ичинен Кызылда жана Кучада иштешкен, бирок жер титирөөнүн айынан бүткүл кол жазмалары менен фото сүрөттөрүн жоготуп алышкан. Грюнведель жана фон Ле Кок алардан кийин ошол жактарга барышып, бул эстеликтердин биринчи ачуучуларынан болуп калышкан. (Galambos I., Kitsudō K., «Japanese exploration of Central Asia: the Otani expeditions and their british connections», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 75/1 (2012), 113–134).

110 Гамильтон Бауэр (1858–1940-жж.) – Британия армиясынын Индиядагы чалгынчы офицери, 1889–1890-жылдары шотландиялык соодагерди өлтүргөн кишини табуу үчүн Чыгыш Түркстанга миссияга жөнөтүлгөн. Бауэрдин аты өзү алып келип жарыялаган баарыга белгилүү санскрит кол жазмасы аркылуу таанымал.

111 Георг Литльдель (1851–1931-жж.) – англис изилдөөчүсү жана аңчысы, ал аялы Тереза менен бирге Азия боюнча жасаган саякаттары менен аты чыккан. 1890-жылы алар Оштон Катынарт аркылуу Кызыл-Артка барышкан. Ал көптөгөн музейлер үчүн дүйнөнүн төрт бурчунан үлгүлөрдү чогултуп, бардык убактагы эң чоң аңчылардын бири болуп эсептелет. (Clinch E., Clinch N., *Through a Land of Extremes: the Littledales of Central Asia* (Stroud: The History Press, 2008).

112 «Үч терезе» – аскадагы үч үңкүр, Кашкардан Нарынга багытталган жолдон 15 км. түндүк жагында. Немис экспедициясындагы Бартус 1905-жылы аларга барган; көп өтпөй үңкүрлөргө Пеллио, Вайян жана Нуэт көтөрүлүшкөн. (Pelliot P., «Notes sur l'Asie centrale», *Bulletin de l'EFEO*, n°6 (1906), 255–269).

113 Петровский Н., «Буддийский памятник близ Кашгара», *Зап. Вост. отд-ния Имп. Рус. археол. об-ва*, Т. VII (1892), 298–301; Петровский Н., «Заметки о древностях Кашгара. Вып. 1. Хан-Уй», *Зап. Вост. отд-ния Имп. Рус. археол. об-ва*, Т. IX, вып. 1–4 (1896), 147–155.

алдарды убада кылышат. Биз ал жакка ашыгып, демек Кашкардан Аксуга араба жолуна салышыбыз керекпи? Же биз тоо этеги менен кеткен жолду тандайбызбы? Мен дагы эле күмөн санап турам.

20-август, 1906-жыл

Бул түнү абанын температурасы 4 градуска чейин түштү. Эртең менен-тен бери жамгыр жаап жаткандыктан, мурда барабыз деген аңчылыкка чыгууга батынбай турабыз. Акыры биздин каттарды алып кетип жаткан Березовский менен коштошуп, кайра келгенде аба ырайы бир аз ачылганынан Маннергейм экөөбүз, Асанбек жана бир нече кыргыздын коштоосунда аңчылыкка чыгууну чечтик. Аңчылыкты «такка»¹¹⁴ (же сөз «кийик»¹¹⁵ жөнүндө), тагыраак айтууда – «серна»¹¹⁶ тууралуу кылабыз. Биз 10 версттик аралыкты басып өтүп дагы эле ат минип тоого өрдөп баратабыз. Европада мындай жерлерди жөө басуудан башкасын ойлобойт элек. Кыргыз аттары бийикке жана ылдыйга өтө жакшы жүрөт экен. Маннергеймдин жана менин аттарыбыз ошондой эле жүрүшөт, бирок жакшы машыкпагандыктан абдан чарчап калып жатышты. Акыры биз кырга чыктык, бирок эч кандай «серна» көрө албадык. Кышкы күнгө караганда бул мезгилде алар сейрек кезигет. Кур кол кайтып келе жатып, кыргыз чатыр үйүнөн каймак даамдадык. Тагыраак айтканда бышырылган сүт ичип, «кутас-тын» (топоз) каймагын жедик. Ал кычкылдык даражасы менин ашказаныма туура келбеген кымызга караганда алда канча жакшы. Кайтып келе жатып, мурдагы күнү биздин соганды (суурду) ит жеп кеткендиктен, музей үчүн башка тери ала кетүү керек деп биздин винчестерди даярдап, мыкты үлгүдөгүсүн атып алдым.

Эртең Асанбектин коштоосунда Тоңмурунга барабыз. Биз өргүүгө токтогондо аябай кубандым. Жүк арткан аттарыбыз эс алып, биз кыргыздардын турмуш-тиричилигин кичине болсо да көрдүк. Мен үчүн кийинчерээк олуттуу болушу ыктымал бир гана түйшүк калды: бизге айткан сөздөргө карабастан бул жерден боз үй сатып ала албадык. Березовскийдин айтканына караганда Кытайдын бардык жерлеринен байырлай турган имараттарды тапса болот, бирок ал Лобдон Лукчунга чейинки чөлдү эске алган жок.

Болжол менен саат төрт жарым менен бештин ортосунда башталган катуу жаан саат ондордо дагы эле жаап жатат, ал эртең токтосо жакшы болот эле; кечки саат 6.30, болгону 4 градус.

114 Кыр. Эчки-теке – үй жаныбары.

115 Кыр. Кийик – жапайы эчки-теке.

116 Серна (*Rupicapra*) Кыргызстанда жолукпайт. Ал балким аскалуу тоолордо жашачу зообөкөндү айтышы мүмкүн (горал) (*Naemorhedus goral*).

Термометр 0 эмес 0°5 градусту көрсөтсө да абдан суук. Кечээ Маннергейм кыргыз кооздуктарын жана өрмөк сатып алган. Буюмдарды өткөн түнү алып келип беришпегендиктен, ал өзүнүн нааразычылыгын Асанбекке өтө катуу сөздөр менен билдирди. Бүгүн эртең менен буюмдар алып келинген учурда Маннергейм казактардын офицери менен коштошкону кеткен. Ал кайра келгенде кыргыздарга салам берип учурашпастан түз өттү да, алып келген буюмдардан баш тартып, каарданганын улантты. Бактыга жараша мындай мамилени биз кылбайбыз, Асанбек биз менен бирге жүргөн сапарлашыбызды актабаганыбызды даана сезип көрүп турат. Кытайга барганда кандай болот? Мен кытай жергесинде жергиликтүү элге Маннергеймдин биз жасагандан башкача мамиле кылышына жол бербейм.

Бүткүл жол бою Маннергейм обочолонуп бастырса, Асанбек мени менен катар жүрдү. Маннергейм бул жерде да, Орус империясынын аймактарынын биринде болсо дагы, анын орус тилин билүү деңгээли мага салыштырмалуу көп маалымат алууга мүмкүндүк бербесин түшүнөт. Анын үстүнө Кытайда деле ушул болот. Ошондуктан ал Вайянга өзүнүн кооптонуулары тууралуу айткан: ал мен тарабыман жергиликтүү эл жөнүндө аз маалымат бергенимен чочулайт, бирок анын бүгүнкү кылган мамилеси кырдаалды оң жолго салбайт. Ал биз менен пансиондо болгондо гана, өзүн бизден толук көз каранды эместигин сезет. Ошондой болсо да, ал өзү бардык учурда көптөгөн адаттагы нерселерден чоң пайда көрөт, бирок өзүнөн эч нерсе кайтпайт да чыкпайт дагы. Ал «пайге» менен «тамашаны» көрдү, бирок чапан берген жалгыз мен гана болдум.

Ат чабыштар боюнча кошумча маалымат белгилүү: бир жыл мурун Памирдеги Уусоздон («Уу» – бул мал жесе өлө турган чөп; Уусоз Талдык менен Катын-Арттын ортосунда жайгашкан) Кызыл-Артка чейин 40 версттик аралыкка ат чабыш уюштурулган. Чабылган отуздай аттын ичинен экөөсү өлгөн, анын биринин баасы 450 рубль турган. Биринчи байгеге 150 рубль, экинчисине 80 рубль коюлган.

Үч жыл мурда дагы бир ат чабыш Талдыктан башталып, Аксай менен Айламанын ортосундагы жолдо чыгып турган жашыл тоо Шайтандыга чейин уланган. Биринчи байге 300 рубль, ал эми экинчи келгенге 150 рубль байге коюлган. Үч ат өлгөн.

Той берип жаткан бай кыргыздар үй-бүлөлүк мааракесине арнап ат чабыш мелдештерди уюштурганча байгелерди дагы коюшат.

Ак-Кындыкка бир аз жетпей жол экинчи жолу Суркх Абды (кызыл ротанг) кесип өткөн жерде Кичил Кук-Булок [Кичи Көк Булак] менен Катта Кук-Булокты [Чоң Көк Булак] сол жагыбызда калтырдык. Дагы бир Кук-Булок деген жер Шейтандынын сол жагында бар.

Болжол Айламанын оозунда – оң жакта, төрт бурчтуу коргон артыбызда калды, бирок бурчтары калмак коргондоруна караганда бир топ тегеректелген

экен. Бул Джихангирге каршы күрөштөн кийинки, Кокон хандыгы менен болгон согушта кытай «сакал амбол» (башкача айтканда биринчи «амбан»¹¹⁷) Хан Дариндин («Дачень» [маньчжурдук «амбан» деген түшүнүктүн кытай тилинен котормосу]) лагери жайгашкан жерлердин бири. Кайсы жерге гана токтобосун (Асанбек айткандай уктаган жерге дагы) ал ушундай топурак менен кырдалган курулуштун бирин курган. Бул «купган таш» деп аталган «обо»¹¹⁸ катары үйүлгөн ташка жакын жайгашкан. Мындан бир аз өткөндөн кийин «кара бейит» (мүрзөнүн үстүндөгү эстелик кара таштан коюлган) деген мүрзө бар. Асанбектин айтуусунда Хан Дарин кытайлардын көрүнүктүү «лашкарбашчыларынан» болгон. Ошол доордогу кытай айылы азыркы кезге чейин Асанбектин апасынын эсинде жакшы сакталган. (Лингвистикалык жактан кыргыздар этиштин терс формасында көбүнчө – «ма» дебестен – «ба» деп колдонушат: кыргызча «курбадым», сартча «курмадым» болуп айткандарын белгилеп кетейин).

Катынарттан ары жол улам өйдө кетет, жана бир аз ылдый түшкөндүктөн, Тоңмурунга келгенибизди сезбей калгандай деле болдук. Тоңмурундун бийиктиги анча деле чоң таасир калтырбайт. Ары жак бетинин эңкейиши өтө тик. Бул Түркстан менен Кытайды бөлүп турган чек, табигый чек ара дал ушул жерден кетиши керек.

Кашкардын азыркы учурдагы «даотайы» – Хан Дарин – мурда Улугчаттын башчысы болгон¹¹⁹, Маамытбектин жана Асанбектин досу, ага салам айтып барууну менден суранды.

Асанбек Кашкариянын тарыхын жакшы билет. Кашкарды басып алып, Якуб-бек тарабынан кулатылып, жазаланганга чейин башкарган кыпчак Сыдыкбек¹²⁰ жөнүндө айтып берди..

Асанбектин үй-бүлөсү Якуб-бектин окуясына тикелей катышкан. Аркым Бай Датка ага-ининин балдарынан тараган бир тууганы – Якуб-бектин жардамчысы болгон. Эгер анын бир туугандарына келсек, бул жерде алар ким болгондугун түшүндүргөн тизме төмөндө¹²¹:

117 Манжур императорунун өзүнө баш ийген жердеги өкүлү.

118 «Обо» же «ово», бул адамдар үйгөн таш дөбөнү билдирет – моңгол калкы жергиликтүү арбактарга табынган жай..

119 «Даотай» (Кытайдын райондук деңгээлдеги башкаруу администрациясынын башчысы) – ал учурда Кашкардын башкаруучусу Хуан Хун Жу болгон. Кашкарда француз экспедициясынын мүчөлөрүн жана Маннергеймди кабыл алган. Аны Маннергейм менен Нуэт тарткан сүрөттөр далилдеп турат.

120 1864-жылы Кашкар бийлигин кыргыз-кыпчак тукумундагы Сыдыкбек Кокон хандыгынын, кыргыз уруу башчыларынын жана Чыгыш Түркстандыктардын колдоосу менен басып алат. Кашкардын жаңы башкаруучусун жандап жүргөндөрдүн арасында Чыгыш Түркстан менен Жунгар жергесин келечекте, тагыраак айтканда 1867-жылдан 1878-жылга чейин башкаруучу Якуб-бек да болгон.

121 Ошондой эле караңыз: Жетимишов С., Баргылар. Санжыра (Бишкек: Полиграфбумресурс, 2023), 146-151 б.

1° Абдылдабек. Кашкарда болгон эмес. Скобелевге каршы күрөшкөн жана Афганистанда өлгөн дал ушул;

2° Акимбек [Хакимбек]. Үч жыл Якуб-бектин «паңсаты» (перстердин аскер титулу), кийин Үч-Турпандын башкаруучусу болгон. Кытай Түркстанын бүт кыдырып, Лобго чейин барган. Ал жактагы жашоочулары Кокон өлкөсүнөн келдик деп айтышкан. Ал 13 жыл бою Кашкарда жашап, Якуб-бектин бийликтен кулашы менен Алайга кайтып келген жана өз үйүндө каза болгон.

3° Батырбек. Якуб-бекте «жасоол башчы» болгон. Ал дагы Кашкарда 13 жыл болуп, кийин үйүнөн каза болгон.

4° Маамытбек. 13 жыл бою Якуб-бектин жанында өлкө кыдырып жүргөн, бирок белгилүү бир титулу болгон эмес. Аны биз Оштон Асанбек менен бирге көргөнбүз.

5° Асанбек. Бизге жол көрсөткөн коштоочубуз. Якуб-бектин акыркы жылдарында Улугчатта кызматта турган.

6° Камчыбек. Губернатор Чайковскийдин¹²² башкаруу маалында козголоң чыгарганы үчүн, орустар тарабынан өлүм жазасына тартылган.

7° Кылычбек (башка энеден).

Асанбектин 3 аялынан 5 баласы бар. Улуусу бүт мал-мүлккө кам көрөт. Экинчиси Мамадалибек [Мухамед Алибек] буту майтаң, чоң энеси менен турат – ушул баланы лагерден көргөнбүз, ал Оштогу сарт-орус мектепте орус тилин үйрөнгөн.

Асанбек Кумбулада Кашкардан келген кыргыз таанышы Тузы Зарипбек Мусака уулу бар экенин айтты. Кумбулада (Хами) Жихангирдин небереси да бар – ал «тура» [төрө] Ван Хожа.

Асанбекте анын «чейктери»¹²³ жашаган көптөгөн жерлери бар. Анын көпчүлүгү кашкарлыктар. Бүгүн жолдо келе жатып эки кашкарлыкка жолуктук. Алар Асанбектин өзү менен сүйлөшүп жатышканын билбей, кайда баратасыңар деген суроосуна, Ошко жакын жерде жашаган кожоюнубуз Асанбекке бара жатабыз деп жооп беришкен.

122 Андрей Чайковский (1841–1920-жж.) – офицер, 1860-жылдардан баштап Түркстанда кызмат кылган. 1897-жылдан 1901-жылга чейин Фергана облусунун аскер губернатору болгон.

123 Туура сөз «чек» болушу мүмкүн, чек араны/чекти, ошондой эле жерди билдирет. Фергана өрөөнүндө жалдануунун эки формасы – мардикер жана чайрыкер кеңири өнүккөн. Көбүнчө мардикерлер жалданма жумушчулар же алар кетмен-күрөк менен иштөө үчүн жалданган жерсиз дыйкандар болгон. Төлөм акысы макулдашуу менен аткарылган. Чайрыкер көбүнчө үй-бүлөсүн өз жерине таштап, түшүмдүн 1/4 бөлүгүнө бирөөнүн жерин иштетип, 7-8 ай иштеп берген үлүшчү.

22-август, 1906-жыл

Өткөн түнү суук 2 градуска жетип шамал менен коштолду. Бир аздан соң карды шамал үйлөп айдай баштады. Биздин аттарыбыздын бешөө жайыттан качып кетип, үч саат издеп жүрүп экөөсүн араң таптык. Мен кербенди кетирип коюп, биз Тоңмурундун этегинде боз үйдө эмне кыларыбызды билбей калдык.

50 Тоңмурундагы лагерь

Акыры, саат үчтө биздин аттарыбыз табылды. Кербен жана Маннергейм эртең менен кетишкен. Мен Асанбек менен коштошуп, ага чапан тартууладым. Ваян чак түштө белгиленген убакытта саатты жүргүзүү үчүн жолго чыкты. Нуэт экөөбүз – Боков, Илиязов жана Тиндин коштоосунда Тоңмурунду таштап жолго чыктык. Тахватуллин жеңил жүктөрүбүз артылган аттарыбыз менен бара жатат. Жер тез эле өзгөрө баштады. Согандар улам сейрек кезигет. Оюлган жерлер жайнаган талаадан өтүп бара жатабыз. Мындай килейген чуңкурлар суунун таасири менен желип отуруп, пайда болгону шексиз. Акырындан ылдыйлап барганда үпүптөрдү, көк чымчыктарды, башкача айтканда Янырыктан бери жолукпаган орто бийиктикте жашаган канаттуулардын түрлөрүн көрдүк. Анын үстүнө аба-ырайы байкоо жүргүзүүгө ыңгайлуу эмес эле, анткени токтобостон жаан жаап жаткан. Болжол менен Иркештамга жарым жолдо биздин саякатыбызда биринчи жолу эки жапайы коёнду жолуктурдук – бирөөсү чоң, экинчиси кичинекей.

Кызылсудан [Кызыл-Суу] өткөндөн кийин түн кирди. Жол боюнда баш калкалай турган эч кандай жай жок болгондуктан, токтоого мүмкүн эмес болду. Жолубузду уланттык. Эки жолу суудан өтүүгө туура келип, чоң таштар жаткан кечүүдөн жол таап мүдүрүлбөй, жыгылбай өткөнүбүзгө сүйүндүк. Иркештамга кечки 8.30да жеткенде, бизди күткөн эч ким жок эле. Биз кечиккенибизден улам Маннергейм Вайянга айтыптыр: «Пеллио бул жолду билген коштоочу албай акылга сыйбаган иш кылды». Бул сөздү Маннергейм бир жолу күн чакчайып тийип турганда адашып калгандыгы үчүн айтты. Биздин эч кимибиздин жолду билбегенибиз чындык. Бирок эчтекеге карабастан биздин коопсуздугубуз сакталды. Тахватуллин жана анын жүк артылган аттары артта калган. Алардын катип бизге кубалап жетип кошулушун элестете албай турам. Жок дегенде жолдо ката жаандан бекинген жай таап, эс алышса жакшы болот эле.

Иркештамдагы казактарды башкарган капитан бизди мейманга чакырды. Бул башибузуктун¹²⁴ мурутун коюп алган мусулман, башчынын орун басары, 27 жылдан бери кызматтагы Бекчурин деген киши. Бул жерде аялы (ал дагы мусулман) жана төрт кичине баласы менен турат. Ал 80 рубль маяна жана тейлөөгө кеткен чыгымдары үчүн 30 рубль алат, бүтүндөй бир байлык! Үч жылдык өтөгөн кызматын бүтүрүп жатат, кийин бардык казак офицерлериндей эле үч жыл эркин тартипте (жеңилдик алуу менен) кызматын өтөйт, айына жалпысынан 65 рубль алууга мүмкүн болот. Каражаты ушундай чектелүү болгонуна карабастан, бизге меймандостук кылганын абдан жогору баалаш керек. Бекчурин айым бизге чай менен жегенге таттууларды бышырып берди, кечки тамакта ачка болгон ашказаныбыз тартуулаган жаш топоз котлеттеринен укмуш ырахат алды. Буга чейин топоздун бышырылган жана чийки сүтүн ичкем, каймагын жеп көргөм, бүгүн болсо этин даамдадым. Топоз унаа каражаты катары канча маанилүү болсо, тамак-аш үчүн да ошончо эле баалуу экендиги анык.

Тоңмурундан өтүп баратып, Асанбек экөөбүз кытай коргонун аралап, биринчи жолу кезиккен кытай жазуусун көрбөй кеткенимди белгилегенди унутуп калыптырмын. Вайян менен Нуэт аны көрүшүптүр, Тин бир жак бетиндеги кайсы жыл экенин көрсөткөн жазууну окуптур. Бул кытайлыктар балдарынын, неберелеринин келечегине болгон каалоолору орундалсын деген асыл тилектерине байланыштуу былтыркы жылдагы жазуу экен, ал эми экинчи бетинде – «А ми та фу»¹²⁵ деген сөз будда чакырыгы болуп саналат. Позил аттуу мени коштоп жүргөн

124 Осмон империясынын дайыма кызматта турбаган аскер топторунун аталышы. «Башибозук» түркчөдөн сөзмө-сөз которгондо «башсыз» дегенди билдирет. Өтмө маанисин издеп көргөндө ал «баш кесер» деген сөздүн синоними болуп саналат.

125 Амиабха (Бүтпөс Жарык) – Будда Махаяна менен Ваджрая багытында «Батыштын таза жеринин жыргалы» деген маанини билдирет. Амиабханын атын кайталоодо Таза Жер мектебинин «Намо Эмиго фо» деген ант түрүндөгү руханий деми берилгендиктен, бул анын коргоочу күчкө эгедерликке жеткен башкы иши болуп саналат.

жигит, мурда бул жерден өтүптүр, андыктан Тамгаташ деп аталышты билет экен. Асанбектин мындагы жазуу тууралуу кабары жок болуп чыкты.

23-август, 1906-жыл

Тахватуллиндин кербени түндө бизге жетип келе алган жок. Биз аларды тосуп алуу үчүн адамдарды жөнөтүп жаткан учурда өздөрү келип калышты. Жигиттер 24 саат тамак ичкен эмес, ошондуктан корголой турган эч нерсеси жок жерге эле токтогонго мажбурланышкан, анын үстүнө аттар ылайга тайгаланып жыгылып кыйналышкан. Түндү аттарды качырып жибербейли деген ой-санаа менен өткөрүшкөн, ага кошумча, кечигип келгенибиз үчүн урушат деп менден коркушкан. Мен аларды дароо эле жубатканга аракет кылганымды айта кеткеним ашык болбос.

Асанбектин сөзүнө караганда Иркештам чындыгында Эричкитам – эчкилердин [эчки-теке] дубалы дегенди туюндурат. Бул качандыр бир кезде ушул жол менен айдалган малдардын ээлери үчүн бир кыргыз курган короо деген маанини берет. Мындай этимология анча ынанымдуу эместей көрүнөт.

Орусиянын чек ара өтмөсү бажыкана менен телеграфтын жанында, шамалдан далдоо эмес жерде жайгашкан, бул жерде кар жатпайт, жаары менен токтобой ээрип кетет. Францияга телеграмма жиберейин дегем, бирок телеграф орус тилинде жана Орусия үчүн гана иштейт экен. Бажыканада жасалуучу формалдуу иш-чаралар тез эле бүткөрүлүп, кербенди Нагарачалдыга жөнөтүм. Өзүм Вайян менен орус почтанын жанындагы аска-таштагы жазууларды караганы чыктым; түштөн кийин Маннергейм, Вайян, жана Нуэтти калтырып, өзүм Нагарачалдыга жөнөйм, алар менен эртең ошол жактан жолугабыз.

Капитан Бекчурин бизге жакында эле бул жерден өткөн адамдар жөнүндө маалымат берди. Ансельм менен кайрадан жолукпай өткөрүп жибериптирбиз. Ансельм төрт-беш күн мурда Памирден де Лакост менен бирге өтүп келген, бул жерден Индия аркылуу кете турган аны узаткан соң, Терек-Даван аркылуу өткөн.

Ушул эле жол менен жакында Кашкар менен Хотанга Борбордук Азияны изилдөө үчүн Орус комитетинин тапшырмасы менен бара жаткан Райков деген киши өткөн. Анын теги бурят экен, Петербург университетинин Чыгыш таануу факультетинде окуптур, парсы жана кыргыз тилдерин билет дешет¹²⁶.

Тамак ичип жатканда капитан Бекчуриндин жанында бир дарыгер офицер отурду. Бул көптөн бери Таш-Курган [Таш-Коргон] менен Кашкарда мил-

126 Михаил Райков (1868–1930-жж.) – хакас, бурят эмес, Красноярск мугалимдер семинариясын аяктаган. 1894-жылдан 1898-жылга чейин ал Санкт-Петербург университетинин чыгыш тилдери факультетинин арап-парсы-түрк-татар бөлүмүндө окуган. Ал Орус географиялык коомунун мүчөсү болгондуктан экспедицияларга катышкан. Буга катарлаш эле юристтик курстарда окугандыктан адвокаттык кесипке да ээ болгон. Ал Самаркандда иштеген, андан соң Минусинскиге которулган. 1920-жылдары түзүлгөн хакас алфавитинин авторлорунун бири болуп калган.

детин өтөп жүргөн «фельдшер» Ангизитов экен. Ал мага Таш-Курган тууралуу маалымат берип, Кашкардан ошол жакка 7 күндүн ичинде жетсе боло турганын (эгер ал жакка Памир аркылуу кеткен жолго салбаса) жана ал жерде орустардын анча чоң эмес гарнизону барын айтты.

Таш-Курган бул таштан курулган дубал дегенди туюндурат¹²⁷, бирок Ангизитов бул жөнүндө билбейт. Мындан кырк эле верст түштүктө жайгашкан чоң ылайдан тургузулган дубал «кырк кыз» деп аталарын айтты. Мен бул жерде кыргыз атынын салттуу этимологиясына байланыштуу чаташтыруулар болуп жатат деп ойлойм.

Кашкар менен Таш-Кургандын жолунда жайгашкан Тагарма аймагынан, болжол менен 12 верст калган жерден камей асыл ташы табылды. Азыркы учурда ал ошол жердеги фельдшер Арзамасов мырзанын колунда. Анын ушундай таштардан топтолгон коллекциясы бар, ал өзү эмне экенин жакшы билбей туруп эле аны сатышы мүмкүн.

Таш-Кургандан түштүк же түштүк-батыш жактагы Канджутка бараткан жол боюндагы ташка чегилген жергиликтүү элге түшүнүксүз жазууларды көрүүгө болот. Аларды азыркы күнгө чейин бир дагы европалык саякатчы изилдеген эмес.

Таш-Кургандын жанында «кристалл тоосу» бар. Бул боюнча бардык пайдалуу маалыматтарды алуу үчүн Таш-Кургандык Мыскен аттуу тажикке кайрылса болот.

Ангизитовдун сөзүнө караганда, Улугчаттан өткөндө Сарыкамышка барчу жолдун сол жагында жайгашкан жез кенине барса кызыктуу болот экен.

Иркештамдан Боков, Позил жана мен болуп саат үчтө чыктык. Чек ара өтмөгүндөгү өтө эле жупуну мамыда: «Бул 1886-жылы коюлган» деген кытай тилиндеги жазуу бар. Биринчи жолу орус жеринин чегинен чыгып бараткандыктан Боковдун бир аз тынчсызданган түрү бар. Мен көп жолу чет өлкөлөргө чыгып, мындай алыскы сапарларга көнүп бүткөм.

Кызылсудан кыйынчылыкка кептелбей кечип өттүк. Бирок суунун агымы бир кыйла эле шар. Майда таштуу аралчада ээр-токумдуу ат жатат, ал бүгүн эле өлгөн окшойт. Кербенчилер өз унааларын суудан акыркы күчүнө салып түрткүлөп өткөрүшөт, тоого кире берген жерде айбанаттардын өлүктөрү чачылып жатат.

Иркештамдан өткөндөн кийин эле Кочетоктун агымы боюнча көтөрүлүп, андан ары орустардын 10 версттик картасында ак түс менен көрсөтүлгөн Карабел массивинин ортосундагы жалпак тоого келдик. Топурак жана дат баскан майда таштардан гана турган бул бөксө тоо эски деңиздин түбүн элестетет.

127 Тарыхый Таш-Коргон мындан 600 жыл мурда, ал тургай андан да наркы замандарда тургузулушу мүмкүн болгон таштан курулган чеби менен белгилүү. Таш-Коргон Жибек Жолунун боюндагы маанилүү шаар болуп саналат. Айланасындагы аймакта Памир элдеринин бири сарыкөлдүктөр жашашат.

Аны бул жерди Алайда айтылгандай эле «сай» дешет («сой» деп дагы айтылат). Андан сырткары Улугчатка жакын жерди камтыган бул район байыркы деңиздин түбү өңдөнөт. Анын майда таштары, айрыкча Нагарачалды тарабындагысы өтө эле бийиктикке көтөрүлгөн.

51 Эркеч-Там тарапта аккан Кызыл-Суу дарыясы

Бул бөксө тоодон Карадаван менен Караташка түшүп Игенге (кыргызча Жиген) жеттик. 10 версттик орус картасында Эгин деп жазылып, чеп урандыга айланган абалда экени көрсөтүлгөн. Чеп Каратеректин батыш жагында жайгаштырылган. Менин оюмча мунун баары туура эмес. Карта түзүлө баштагандан тартып чеп оңдолгон, анын жаңы шыбалганы, сырдалганы көрүнүп турат. Бул биз биринчи жолу көргөн төрт бурчтук түрүндөгү тиштүү дубалдары, ушундай эле төрт бурчтук эшиктери бар кытай чеби. Бир кезде ал жерде 14 киши болгон. Азыр болгону эки киши бар, айланасында бир нече кыргыз чатырлары тигилип турат.

Мага сарттар айтып бергендей, көптөгөн калк жашаган жерлерди Иген дейт, кыргызча аталышы Йолводы саз (өзгөчөлөнгөн сарттык айтылыш; сөз элементтери «йул», «болды» жана «саз»; мааниси ал жерде жол бар дегенди түшүн-

дүрөт). 10 версттик картада Караташ башкы агым катары көрсөтүлгөн; мен маек-тешкен Игендеги кыргыз, Кызылсуга куйган башкы суунун аты Каратерек-он аталарын маалымдады. Мен бул «он» деген суффикстин маанисине түшүнө албай койдум, бирок мында Каратерек тууралуу сөз болуп жаткандыгы түшүнүктүү.

10 версттик картада Игендин чыгыш жагында Суван-Куль деген ашуу бар. Анын аталышы мындан элүү жылдай мурда жашаган бай кыргыздын атынан келип чыккан сыяктанат. 40 версттик картада жакшы эмес тоо жолу көрсөтүлгөн, бирок мында ал ылдый түшүп турат. Жол Игенден Улугчатка Суван-Куль аркылуу алып барат. Ал жол менен суу кирип турган учурларда өтүшөт.

Каратерекке Караташтын суусу чептин батыш тарабынан келип куят окшойт, себеби мен чыгыш жагынан дарыялардын кошулушун көргөн жокмун.

Жолдошторум чөбү жагып калган Игенде токтогусу келишти, ал эми мен болсо Нагарачалдыга жыла берүүнү кааладым. Нагара деген аталыш көптөн бери менин кызыгуумду жаратып келген. [Эдуард] Блан менен Петровский бул жерди археологиялык жактан кызыктуу деп айтышкан.

Ошентип, кечинде Кызылсунун түндүк жагында жайгашкан Нагарачалдиге келип жеткенибизде, жыгачтан жана гувалыктан курулган кароосуз калган кыргыз үйлөрү бизге түнөп чыгууга эң сонун мүмкүнчүлүк түзүштү.

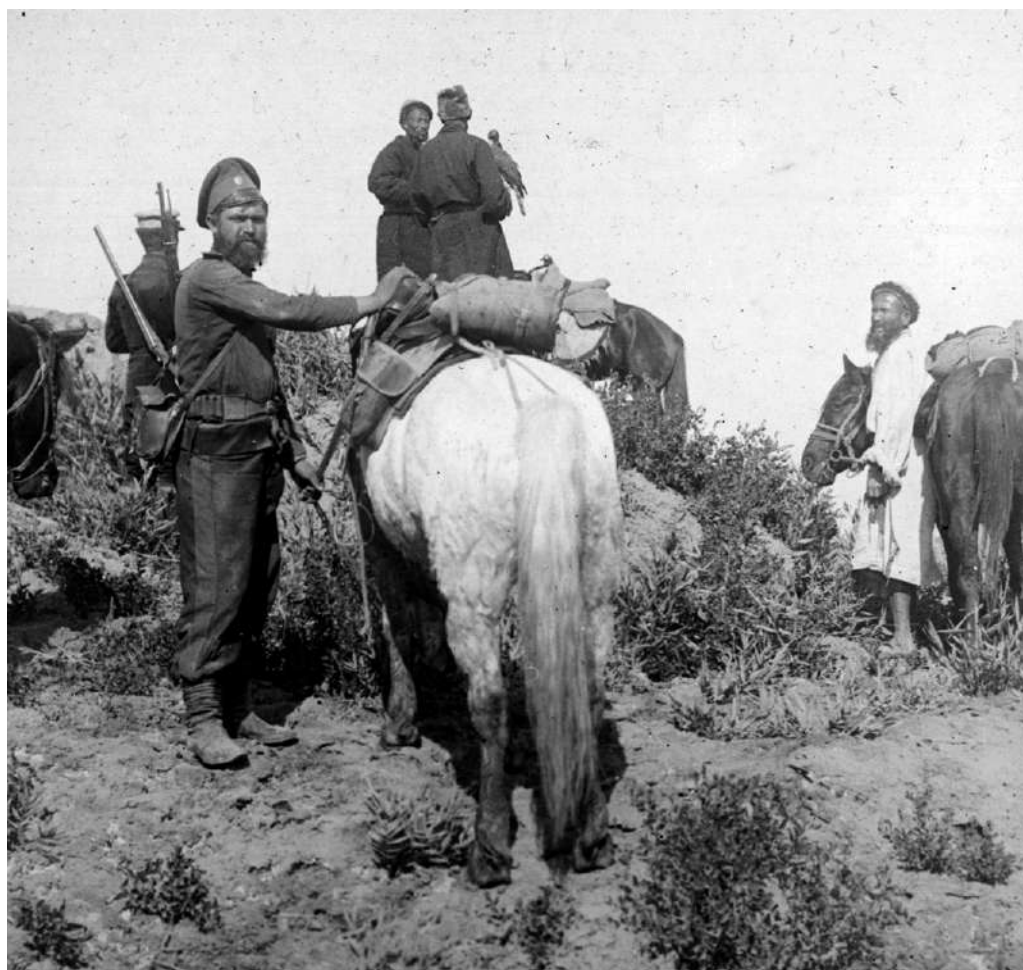
24-август, 1906-жыл

Ойгонгондон кийин, бул жердеги казуулар жүргүзүлө турган жер тууралуу сураштырыш керек. Ал үчүн жергиликтүү адамды табуу зарыл. Нагарачалдылык кыргыздар кышты Алайда өткөрүшөт; Позил Игендик кыргызды издегени кетти. Ал мезгилде мен сейилдеп жана аңчылык кылууга чыгып, өзүмдү кызыктыра турган нерсени көрбөдүм. Тоо кекилигин атып, коёнду көрдүм. Кечээ суунун жээгинде жапайы өрдөктөр жүргөндөй болгон, бүгүн алар көрүнбөйт.

Акыры бир кыргыз келди. Ал Кызылсунун башка жагына алып барды, чындыгында эле ал жакта чоң коргон алыстан көрүнүп турат. Бул чоңураак таштардан ылай менен кынапталып жакшы курулган сепил Якуб-бектин дооруна тиешелүү. Анын курулушу үчүн «бедаулет»¹²⁸ өлкөдөгү бардык эмгекке жарамдуу эркектерди жумшаган. Ички дубалдардын калыңдыгы дээрлик үч метрди түзөт. Дарыянын батыш тарабындагы мунара менен дарыянын аркы өйүзүндөгү имарат ошол эле мезгилге таандык. Негизги жылдын ушул маалында Сакал аймагындагы булактардан чогулуп аккан суу чептин чыгышындагы Кызылсууга кошулат. 10 версттик картада анын агымы толугу менен көрсөтүлбөй калганы туура эмес, анткени бул суу агып өткөн өрөөн чептин батыш жагынан бүтөт болушу керек. Суу кирип турган учурда жол дал ушул өрөөн аркылуу айланып өтүп, Иркештамдан Нагарачалдыны көздөй кетет. 10 версттик

128 Кашкардын башкаруучусу Якуб-бектин наамы «бактылуу» дегенди билдирген.

картада бул жолдун батыш жагы гана түшүрүлгөн. Алиги кыргыз мындан башка маанилүү маалыматтарды айта алган жок.

52 Аңчылык учурунда

30 жылдык эски антиквар буюму мени кызыктырбайт. Сакалдын чыгышындагы бөксө тоодон курулуштардын пайдубалын байкадык. Кыргыздардын айтканына караганда бул калмактардын үйлөрүнүн калдыктары. Ал жакта мындай үйлөрдүн бир нечеси бар. Мен узунураак кеткен үйүлгөн майда таштарды көрдүм. Боков күрөк менен чукулук алып келип, алардын бирин каздык. Тактай менен жабылган шыптан көңдөй тешикти таптык. Булардын мүрзө экендигинен шек санабаса болот, бирок табыттын эч кандай изи байкалбайт. Бизге жолуккан кыргыз, кандай болгон күндө да кыргыздар азыркы мезгилде

маркумдарынын сөөгүн минтип тактай менен жаппай турганын билдирди. Биз ошондой эле үйдүн бир бөлүгүн бир нече жолу чукулук менен ургулап, туура бурчта кесилишкен эки устунду чыгардык.

53 Атчан («ма-дуи»)

Суунун аркы жээгинде жайгашкан имарат Якуб-бектики экени эч кандай шек жаратпайт. Алар бир кезде жалпагынан жерге төшөлгөн тактайлардын үстүнө майда таштарды тизип үй курушуптур. Алар бүгүн устундарга кулап түшүпүр. Азыркы күндө ушул эле устундарга топурактан жасалган гувалякты туурасынан жана жаныгынан катмарлап коюп, үй салып жатышыптыр. Биздин жол көрсөткөн коштоочубуздун айтканына караганда, кыргыздар азыр үйлөрдү тургузганда майда таштарды колдонбой калышыптыр. Суунун агымы боюнча баратканда төмөн жактан калмак үйлөрүнүн көптөгөн урандылары кездешет. Бир сөз менен айтканда, кызыктуу байыркы эстеликтердин изи да жок, дал ушул маалыматка ээ болуу менен Иркештамдан жолдошторубуз келген лагерге кайтып келдим.

Алардын сапары жакшы болуптур, бирок бир ат Кызылсудан өтүп бара жатканда мүдүрүлүп, Вайяндын кутуларынын бири жана Тиндин сандыгы суу болуп калыптыр. Тилекке жараша, бул олуттуу зыян келтирген эмес.

Кыргыз менен кербендеги сарттарымдын маалыматтарына караганда, кыргыздар бул жерди жөн эле Награ деп аташат; «Нагарачалды» же «Нагарачалды» деп сарттар айтышат. Бул аталыш Игенден тартып Нагарачалдыга чейин Каратеректин төмөнкү агымына да тиешелүү. Иркештамдын алдынан агып өткөн Кызылсу дарыясын бул жерде Нурра деп аташат, ал эми Улугчатка жеткенде ал Миң тур деген атка ээ болот.

Алгачкы униформачан адам көрүнүп (馬隊 «ма-дуи» деп кемселине тегерек формадагы сайма сайылыптыр), атчан бастырган ал биздин алдыбыздан чыкты. Ал Улугчатта турган башчысына биздин келгенибиз жөнүндө кабар айтууга камынып турду. Айтмакчы, улуту кыргыз бул жигит Игендеги эки жоокердин бири экен. Ал биздин лагердин өкмөттүк айдоо аянтына тигилгенин эскертти: ал жерге «арпа» өтө сейрек чыгыптыр, ал тургай аны камыш басып кеткенин көрдүк. Бул жердеги кыргыздардын түшүмү жакшы эмес. Мындагы мен көргөн түшүмдүү аянттар Якуб-бектин чебинин тегерегинде жана анын борбордук ко-роосунда десек болот.

25-август, 1906-жыл

Нагарачалдыдан Улугчатка карай кеткен жолдо.

Вайян экөөбүз түштүк жээгиндеги Якуб-бектин чебин көргөнү бара жатабыз, андан кийин биздин сапарлаштарыбыз кечип өтө турган жерди көздөй сууну жээктей бастырдык. Биз жарга келип такалып калгандыктан, алдыга жылыш үчүн аттын көкүрөгүнөн келген сууну кечип өтүүгө туура келди. Ошентип беш жүз метр алыстыкта кечип өтүп бараткан кербенди көрүү үчүн өз убагында жетип келдик. Бир «каракеш» суу кечип өтө турган жерди издеп алдыга басты. Аттар суудан кыйынчылыксыз өттү, андан соң эшектердин кезеги келип, алардын ээлери этегин белине чейин түрүнүп, суунун агымы алып кетпесин деп куйругунан кармап алышкан. Суу кирген кездерде Кызылсуну кечип өтүүгө мүмкүн эмес окшойт. Ошондой болсо да, башынан көп нерсе өткөн «каракештин» айтканына караганда жакынкы мезгилге чейин эле Кашкардан Ошко чейинки жолдо төөнү эч ким батынып колдонгон эмес. Бир нече жылдан бери гана тобокелге салып пайдаланууга киришишкен.

Жаан токтобой жаап жатты. Таштак болсо да жолубуз тайгалак боло баштады. Жайгаланып жардан кулабайлы деген ойдо биз тез арада кайра агымды карай ылдыйладык. Сууну бойлоп жогору карай барган Маннергейм, бизге үйлөрдүн урандыларын көргөнүн айтып келди. Анын сүрөттөөсүнө караганда булар Нагарачалдыдагы калмак үйлөрүнүн пайдубулдарына окшош. Андан кийин мен өзүм алардын айрымдарын түштүк жээктен, болжол менен Нагарачалды менен Улугчат жолунун ортосунан көрдүм. Бул алиги кыргыздын мага берген маалыматы менен толук дал келишип турат.

Биз Кызылсудан өткөндөн кийин, Йоскичик деп аталган Улугчаттан алты верст алыс эмес жерге лагерибизди жайып токтойбуз деген ойдобуз. Бирок жамгыр тынбай төгүп жаткандыктан «амболго» барып, эртеңкиге чейин меймандостук кылып, баш калка берүүсүн андан суранууну ойлондук.

«Амбол», 王 Ван Та-джен Кианг-Нандык киши [Цзянь-нан] экен. Чоочун адам өзүнүн эне тилинде сүйлөшүп жатканына таң калды окшойт. Бул маектешүү бизди жылуу маанайда тосуп алууну камсыздады. Ушинтип биз өзүбүздү тааныштырган соң, секретарь кагаздарды аңтарып издеп, бизге байланыштуу расмий билдирмени алып келди; анда француз академиги [Эмиль] Сенар, илимпоз Пеллио, доктур Вайян жана бир фото сүрөтчү саякатка бара жатканы маалымат катары берилиптир. Министр 呂 Лю (Дюбай)¹²⁹ Вай-ву пуга бул саякатчыларга жардам жана коргоо көрсөтүү керектигин дайындаптыр. Кантип ушундай башаламандык болушу мүмкүн? Билбейм, бирок француз академиги саякатка чыгуудан баш тартканын айтсам жетиштүү болот; этнограф Маннергеймдин биз менен жүрүшү азырынча кыйынчылык жарата элек; Улугчаттын бийликтерине биздин келгенибиз белгилүү болоору менен Кашкардын «даотайына» кабарлоо буйругу берилген.

Бир аз кийин бардык кытай почтасы биздин кызматта болорун айтышты. Ал эми Лю менен Тиндин биз менен бирге болгону мамиле түзүүнү жеңилдетет. Вайян доктур катары айрым кеңештерин берүүдө, мен бири менен, андан кийин экинчиси менен маектештим. Гарнизон адатта 125 кишиден турушу керек, бирок анын курамында Цо Цонг-тангтын¹³⁰ убагында бул жакка келген 25 кишиден ашпаган жоокер бар экен, алардын кээ бирлери абдан жаш экендиги байкалды, башкалары көп жылдан бери апийим чеккендерге окшоду. Менден соңку жаңылыктарды сурашты: «Жапония менен Орусия согуш абалында турушат, булардын ортосунда тынчтык келишими түзүлгөн жокпу, түзүлгөн болсо кандай шарттарда?» Анан биздин императорубуздун саламаттыгын сурады. Бизде император жок экенин айтсам, улуу даражалуу Ван отургучун жакын жылдырып, абдан кызыгуу менен кулак салды, ушул жерден аны коштоп жүргөн кичинекей секретарь кепке аралашып, Францияда 上議院 «Шан-и-юань»

129 Жорж Дюбай (1845–1932-жж.) – француз дипломаты, 1876-жылы Бээжиндеги элчиликтин канцлери катары өзү үчүн Кытайды ачкан. Ал Кытайдын ар кайсы шаарларында консулдук кызматта иштеген, андан соң 1902–1906-жылдары Бээжиндеги ыйгарым укуктуу министр болуп кызмат аркалаган. Кайтып келгенинен кийин француз-кытай достук ассоциациясын негиздөөчүлөрдүн бири болгон.

130 Цзо Цзунтан (1812–1885-жж.) – кытай аскер кызматчысы жана цин өлкөсүнүн саясий ишмери. Империяга каршы көтөрүлүштөрдү басуу боюнча көптөгөн аскердик кампанияларга катышкан. 1875-жылы Цзо Цзунтан өзүнүн 70 миңдик аскерин Жунгарияны каратып алыш үчүн алып жөнөгөн. Цин империясынын карамагындагы автономия болууга Бээжиндин атынан Якуб-бекти көндүрүү менен ал Жунгарияны дээрлик согушсуз алган. Мындан соң 1877-жылдын апрелинде ал күтүүсүздөн бүткүл аскерин Якуб-бекти карай каптаткан. Кашкардын өкүмдары жеңилүүгө учураганы аз келгенсип, уулантылып өлтүрүлгөн. 1877-жылдын декабрында бүткүл Кашкар аймагы каратылып, жазалоочулар миндеген мусулмандарды өлүм жазасына тарткан.

[жогорку палата] жана 下議院 «Сиа-и-юань» [төмөнкү палата] менен 民主國 «Мин-чжоу-гуо» [республика] болорун түшүндүрүп берди. Мунусуна ал ичинен сыймыктанып турганы байкалды.

Бул жоокерлер Кытайдын бардык провинцияларынан келишиптир, өзгөчө Кан-шенден, өздөрү айткандай, Ганьсудан жана Шэньсиден келгендер көп экен. Ал эми улуу даражалуу Ван бул жерге былтыр Урумчиден [Үрүмчү] которулуп келиптир.

Кытайлыктар Улугчатты 烏魯克恰提 [У-лу-ко-кя-ти] деп аташат жана Кызылсуну 大河 «Та-хо» деп билишет [чийилип турат: Улугчаттын чыгышындагы кечүү өтө турган жер 塔什推遠 [Та-шэ-туи-вей]]. Улугчаттан Кашкарга чейинки этаптары: Уксалыр [Оксалыр] 蕪湖素魯克 [У-ху-су-лу-ко], Курга-чин Ками 坎素 [Кань-су], Кан Джонган 安鳴安 [Ан-кеу-ан], Мин-Юл 明約路 [Мин-юэ-лу], акыры Кашкар.

Биз үчүн маанилүү маселелердин бири – бул чатырлар. Биз аларды Алайдан таба албадык жана бул жерде сатыкка жок. Айла кеткенде алардын бир нечесин Кашкарга буюртма берип жасатсак болчудай. Мен ушул акыркы мүмкүнчүлүктү пайдаланууга аракет кылам.

26-август, 1906-жыл

Уксалырга чейинки жол алыс болуш керек. Эртең менен жүктөрүбүздү арттык, бирок жолго чыгуу үчүн Улугчаттын гарнизонунун 王迎琦 Ван Ин Ки комендантын күтүүгө мажбур болдук. Көптөн бери апийим чеккен бул киши (болгону 60 жашта) бир нече мүштөк чекмейин келе албайт, анын үстүнө кечээ биз менен маектешип жатканда эшикке жакын жерде отуруп суукка урунуп калган. Ван Ин Ки казынадан бөлүнүүчү арзыбаган каражат бизге кечки сый тамакты тартуулоого мүмкүнчүлүк бербегени үчүн кечирим сурады; мен болсо меймандостугуна кымбат белектерди бере албагандыгыбыз үчүн андан кечирим сурадым. Ван Ин Ки өзүн Кашкардын даотайына сунушташымды каалайт окшойт (аны Тинге айткан экен), ал эми мен болсо, сунуштай аламын деген аргументти бекер эле колдонууга аракет кылып жатам – ушул жерден «джан-пэн»-дерден [пиньинь. zhangpeng] же кытай чатырларынан айырмаланган эки «мен-гуо-бао» (боз үйлөрдү) [пиньинь. Menggubao, түзмө-түз түшүнүгү моңгол стили] сатып алганга сурасам, Ван Ин Ки бул маселеде өзүн алсыз экенин жооп берди.

Жолго чыктык, алдыбызда бир жигит бара жатат – бул жергиликтүү кытай аскер, Тин аны «кытайлык казак» деп атады (эгер нукура казактар түшүнгөндө аны жакшы кабыл алышмак). Бул жергиликтүү жоокердин формасында жазуу белгиси бар, андан анын «Бурут атчан аскерлерине» таандык экенин билдик 布魯特馬隊 [«Бу-лу-тэ-ма-дуи»]. Мурда Асанбек айткандай Бурут – бул, кытайлардын Алайдагы жана Кызылсудагы кыргыздарды аташы. Башын-

да бул жигит биздин суроолорубузга жооп бергиси келбегендей көрүндү, кийин ал бизге көнүп калганда, өтүп бара жаткан жерлердин аталыштарын айта баштады. Орус картасына түшүрүлгөн Дальдегерди билбейт экен, ал эми Саваярды Үч-Таштан бир топ чыгыш тарабына кыйла алыс жылдырып көрсөттү; бирок бул, албетте, ал билбеген картага байланыштуу кетирген катасы.

Таш-Тубе Улугчаттагы кытайларда 塔什推達 [Та-шэ-туи-вей] деп аталат. Сарыкамышта Улугчат менен Кызыл-Үйдүн ортосундагыдагы бардык жердегидей эле жез бар, бирок аны бүгүн ал жерден эмес, тоолордон издеп жүрүшөт. Эки кытай Уксалырдан 1,5 «тех» (12 чакырым) батыш тарабында жезди иштетип жатышат; ал жер Каратал деп аталат (демек бул орус картасындагы Кугрымда жайгаштырылган жез заводу эмес болуш керек). Бирок бул жерде мени менен жүргөн кыргыздын Кугрым деген аталышты билбегенин белгилеп коюшум керек.

Белгилей кетчү нерсе – сарттардын айткандарына караганда Иркеш-тамга чейинки суунун аталышы Кызылсу, ошол эле аталышты кытай жигити Улугчат суусуна берет.

Йоз Кичик ошондой эле Яси Кичик деп да айтылат.

Жигит Теграк Соз деп айтты жана менин суроомо жооп катары «теграк» (= «тограк») бул «терак» деген дагы сөздүн бир түрү деп шектенүүлөрүмдү тастыктады. Эгер кытайлар даванды «та-ва хан» деп жазышса жана андан тышкары, жигит «даваан» деп айтканын эске алсак, Терек-Даван чыгыш жана архаикалык тегарак-даваган формасынын эквиваленти болуп саналат.

Жигит үчүн Теграк Соз (же Кошпчак) деген жолду бойлоп аккан суунун кең кырын эмес, жолду кесип өткөн өрөөндү билдирет; бул маселеде орус картасы туура эмес көрсөтүлгөн. Жолду бойлой кеткен өрөөн Ыйген-таш деп аталат – «Үйүлгөн-таш». Шамал соккон таштар кызык формага ээ болгон жерде узун ийри аска жолду экиге бөлөт, бири оң жакта, экинчиси сол жакта; Айжахар таш деп аталат; «айжахар» [фарси. اجدخا (аждаха), каз. «айдахар», кыр. «ажыдаар»] – «ильян каттасы» [өзбек. «катта илон» («katta ilon»)] – чоң жылан¹³¹.

Орус Түркстанында аралык «чакаром» [кырг. «чакырым»] (верст) менен өлчөнөт, бул жерде болсо «потай» (кытайча р'ао-т'ай); 100 «йол» (=100 жол) – мүмкүн кытайлыктардыкынан которгондо ал 1 «потайга» барабар; 2 «потай» – 9 верстти түзөт.

Биздин алдыбызда эки кербен бара жатат, «голова» (түркчө «баш») жагында 35 орус фунту (кадак) кант жүктөлгөн; экинчисинде 10 миллион ширеңке (30 атка, ар биринде 8 пудтан) артылып Кашкарды көздөй бара жатышат.

Жол эч бир жан жок чөлгө айланган жер аркылуу өтүп, Шур-Булактын [Шор Булак] жанынан кыйла эле өргө көтөрүлөт. Жылмаланган жана жабышкан таштардын рельефи көрсөтүп тургандай, бул «туздуу булактар», байыркы

131 Бул ажыдаарга тете зор көлөмдөгү жылан сымал жаныбар тууралуу парсы жана Борбордук Азия элдеринин уламыштарында сөз кылынат.

деңиздин түбүндө турганыбызды далилдеп турат. Шур-Булакта Кашкарлык бай кытай, мындай катаал жерде айла жоктон түнөгөнгө мажбур болгон саякатчылар үчүн конус түрүндөгү эки үй курган.

Шур-Булактан кийин жол акырындап ылдыйлап отуруп Шах-Машрабка алып барат. Ал жерде суунун дал үстүндө Якуб-бектин айбаттуу келген чоң сепили бар. Орус картасында аны Джан-Булак деп аташкан. Ал жерде байыркы ыйык эшен Шах-Машрабка арналган өтө ыйык мазары бар. Өтүп бара жаткан бардык мусулмандар ага чүпүрөк байлашат. Тахватуллин өзү минген атынын жалынан жулуп алып табынган түр кылып байлап койдү.

Боборахим Махраб (1640(56)–1711-жж.) – Девона Махраба (Махраб-жолоочу) деген ат менен белгилүү болгон өзбек улутундагы суфий дербиш. Наманганда туулган ал Накшбандия бир туугандыгы жана Каландарийя менен байланышта болгон. Ал артына «Диван Махраб» китебин калтырган. Борбордук Азия боюнча жер кезген саякаты менен күн өткөргөн ал көптөгөн уламыштардын каарманына айланган. Исламды эркин жана синкреттик талдоосу үчүн Балхтын өкүмдары Махмуд-хан тарабынан дарга асылган. Ал тууралуу уламыштардын биринде XVII кылымда чыгыш Түркстандагы жергиликтүү элдердин өз ара кагылышынан эң сонун пайдаланып, аларды Жунгар хандыгына ийгиликтүү кошкон калмак ханы Галдандын (1644–1697-жж.) ислам динине киришине себеп болгону айтылат. (см. Zarcone T., «Between legend and history : about the 'conversion' to Islam of two prominent lamaists in the seventeenth-eighteenth centuries», Akasoy A., Burnett C., Yoeli-Tlalim R. (eds), *Islam and Tibet- Interactions along the Musk routes* (Londres: Routledge, 2011), 281–294).

«Көз алдыбызда турган анча чоң эмес имарат биз сөз кылчу урматтуу каармандын сөөгү жашырылган жерге курулуп, анын урматына Махраб деп аталып, тоолук уруулар зыярат кыла турган жайга айланып-тыр. Мен Түркстандын ар кай жерлеринен узак убакыт бою Махрабды урматтаган сөздөрдү көп угуп келсем да, анын ким экендигин билбегем, ал тургай бул адамдын кайсы өлкөдө, кайсы кылымда жашаганын так билүүгө мүмкүнчүлүк тапкан эмесмин. Мен болгону анын ыйык саналганын, ойчул жана күнөөсүз жабыр тартуучу болгонун билгем – мындай адамдар мусулмандардын арасынан көп кезигет. Ал эми анын жазуучу болгону бул жактын адаттагысына окшобойт. Төрт саатча жол жүргөнүбүздөн кийин биз сөз кылынып жаткан ыйыктын бейитине келип жеттик. Бул топурактан формасыз курулган жупуну, сүрдүү, көп куполдуу чатыры бар анча чоң эмес имарат экен. Ар бири бул арадан өткөн жолоочунун урмат-сыйын билдирген таштар кабырдын ооз жагында үйүлүп турат. Ар тарапка кыйшайган талдын бир нече союлуна

көп түрдүү чүпөрөк-чапырактын айрынды-үзүндүлөрү илингени жупу-ну көрүнсө да, ырым-жырымчыл салттын көз карашына салганда булар урмат-сыйды билдирген желек-туулар сыяктанып, мындагы байыраак жана «цивилдүүрөөк» ыйыктардын мүрзөсүнө мүнөздүү көрүнүш болуп саналат.

Бейиттин үстүнө Марко Поло (*Ovis Polii*) кулжасынын, аркарлардын (*Ovis Karelini*) жүрөк түшүргүдөй чоң мүйүздүү куу баштары коюлуптур, ошондой эле алардын арасында мүйүзү көп түйүмдүү жипке окшошкон жейрендин (*Antilope [Gazella] subgutturosa*), [мүйүз] куу сөөктүү баштары да бар экен. Бул жөн гана таш коюп, чүпөрөк байлап өтүп кеткен башкаларга караганда кудайчылыраак, ошого жараша мергендиги бар жолоочулардын баштын оордугуна карабай алыстан алып келип коюу менен ыйыктын мазарына көрсөткөн урмат-сыйы болуп саналат. Анткен менен булардын баары эски курулуштун бүткөн боюна, ал тургай жакынкы бадалга илинген көп түрдүү сансыздай көрүнгөн чүпөрөк өөндөрүнүн жанында өңү өчпөй койбойт. Бул кездеме айрындылары өтүп бараткан жолоочулардын урмат-сыйынын, ыйыкка берилгендигинин белгиси болуп саналат. Бизди бир азга баш калкалаткан бул бейиттин курулушун жана айланасын изилдеп чыкканымдан кийин жолубузду уладык. Анын бир нече бөлмөлүү, алардын биринде жайгашкан ыйыктын кабырынан башка сөз кылгыдай деле нерсе жок. Менин кишилерим да кийимдеринин айрындылары менен таштарды бул топурак эстеликке ташташты». (Blanc E., «Journal de route en Asie centrale : du Ferghanah en Kachgarie», *Revue des Deux Mondes*, vol. 155/4 (1899), 884–885).

Шах-Машрабдан качырлар өтө турган тик жол аркылуу сууну көздөй түштүк. Сепилден бир нече версттик алыстыкта шиберлүү жерде кыргыз боз үйлөрүнүн тобун көргөнбүз. Бүгүн түнөй турган Уксалыр ушул жерде. Жигит бизге эки чатыр даярдаш үчүн алдыга бастырып кетти.

Кыргыздар бизди абдан жакшы кабыл алып, кой алып келишти. Жол өтө узак болуп кечки саат сегизге чейин түшкү тамакты да жеген эмес элек. Шур-Булакта токтогондо коон жана бир аз мисте гана жегенбиз. Ошондуктан биз этти канаттануу менен ашпозчуга бердик. Мен койдун баасын сурасам, кыргыз ал тууралуу сөз кылуунун кажети жок деп бизди конок кылып тосуп алганга кубанычтуу болорун айтты. Бул эмнени түшүндүрөрүн мен билем, демек өз баасынан ашык төлөөгө туура келет.

Акыры саат он бирге аз калганда биз жаттык, бүгүн тогуз сааттай жол жүрүп, башка эч нерсе жасай алган жокпуз. Эртең Кызыл-Үйгө чейин дагы ушунча аралыкты басыш керек. Мен болсо бүгүн Кашкарга жетүүнү чыдамсыздык менен эңсеп жатам.

Тамак даяр болушун күткөнчө Маннергейм менен сүйлөштүм. Биздин экспедицияга байланыштуу анын абалын аныктап, ал канчалык даражада мүчө катары эсептерин аныкташ керек эле. Мен ага министрлик жоопкерчиликти өзүнө алып, менден кат жүзүндө аны кошуп алуу тууралуу суранганбагандыгын жана анын эркине каршы чыга албастыгымды белгиледим. Ошондуктан ал өзүн, биз менен бирге жол жүргөн киши катары гана көрсөтүшү керектигин айттым. Маннергейм абдан капа болду. Мен анын толугу менен көз карандысыздыкта болуп келе жатканын эске салып, көзөмөлгө алынбаган бирөөнү өзүмдүн экспедицияма расмий түрдө кошуп алууга жоопкерчиликти ала албастыгымды түшүндүрдүм. Маннергейм, эгер мен ага француз өкмөтүнүн уруксатынан пайдалануу укугун берүү менен, өзүнүн эркин болушун толук сактап калууга макул болсом, абдан чоң кызмат көрсөткөн болоорумду айтты. Мага пайдасы тийбей турган мындай амалга макул болгон жокмун. Маннергейм мага түзүлгөн кырдаалды кабарлап генерал Палицынга кат жазышым ыктымал деди. Абдан жакшы! Бирок ошол эле Маннергейм Оштон бери өзүнүн бизден көз каранды эмес экенин көрсөтүп келбедиби.

27 август, 1906 жыл

Кызыл-Үйгө жете барабыз деген чечкиндүү ой менен Уксалырды таштап жолго чыктык. Сапарыбыздын бул бөлүгү узак болот. Бирок Ваян бул жерде агып жаткан агын суудан курттарды жана үлүлдөрдү байкап калып, аларды чогултуу үчүн экөөбүз бир сааттан ашык убакытка кармалдык.

Андан кийин Уксалырдагы башка көптөгөн «сай» жерлердегидей эле, сууга жакын жайгашкан калмак үйлөрдүн урандыларын артта калтырдык. Каракой, андан кийин Бур ашууларына чыгып баратканда жол такыр эле жылаңач тоолор, көпчүлүк учурда элестетүүгө кыйын болгон өтө кууш капчыгайлар аркылуу өтөт. Анча көп эмес суу жайылган жерлер шорлонуп калган. Улугчаттан Кызыл-Үйгө чейинки басып өткөн жолдогу эки жер бекеринен Шур-Булак же «Туздуу булактар» деген мүнөздүү аталышты алган эмес.

Үй-Булак менен Чат суулардын ортосундагы картада көрсөтүлгөн ойдуңда, картада белгиленгендей, өрөөндүн төмөнкү оң бурчундагы жез кенин алган жерге бардык. Ал ишти кытайлар өкмөт үчүн жүргүзүшөт. Бул жерден алынган жез Караталда кайра иштетилет. Көмүрдү алыстан алып келишет. Шахтёрлорду мажбурлоо менен иштетишет, эгер кача турган болсо катуу жазага тартылышат. Алардын саны алтымыштай кишини түзүп, эмгек куралы катары болгону чукулукту колдонушат. Кээде алардын аракеттери оңунан чыкпай аска-таштуу массив басып калган учурлар болот. Бир жерден биз аңырайган жаракада чукулуктун сабы көрүнүп турганын байкадык. Ал жерде көчкүнүн астында калган шахтёр түбөлүккө көз жумган.

Шахтёрлор («баары сарттар» же бул жакта «р» тамгасы жок айтылат – баары «сарттар», башкача айтканда кыргыздар) иштеп жаткан тоонун аты Чараджы, ал эми алар казуу жүргүзгөн өзгөчө жер «Хан калды булак» «хан токтогон булак» деп аталат.

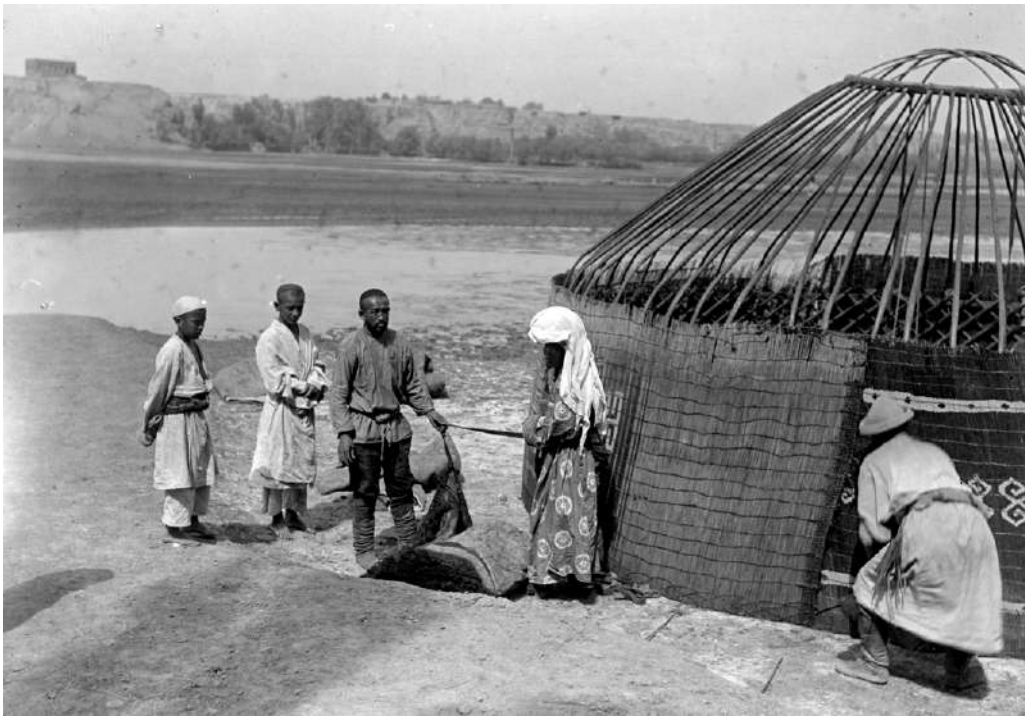
Токтогонубуздан пайдаланып, тез арада чай ичип, абдан татаал жолубузду кайрадан уладдык. Айрыкча Бака-Сууну бойлоп өрөөнгө түшүү, анын артында татаал өргө чыга турган кыйынчылыктар бар. Акыры Кызыл-Үй деп аталган сайдын бөксө тоосуна жетип, анын этегине жакын жерден чатырларды көрдүк. Аттарыбыз 50 километр алыскы аралыкка созулган тоолуу жолду басып өтүүдөн абдан чаалыкты. Маннергейм менен Нуэт бизден мурда келишкен. Кечинде Нуэт биздин унааларыбыздын жеткиликтүү даражада уюштурулбаганы жөнүндө өз оюн бир аз орой түрдө билдирди. Бул ат минип жол жүргөн оор күндүн, ошондой эле Маннергейм менен бирге «бетме-бет» жол тартуунун жыйынтыгы.

Мен жергиликтүү калктын белгилүү бир катмарына кирген, бул чөлкөмдү жакшы билгендей көрүнгөн биздин кыргыз кожоюнду сурамжыладым. Урук ашуусу жакта Карангеликтин түндүк тарабында жайгашкан Тамгалыташ же аска-таштарга тартылган сүрөттөр жөнүндөгү суроону тактагым келди. Башка кыргыздар менен кеңешкенден кийин, биздин кожоюн Урук ашуусу тараптан бир дагы Тамгалыташ көрбөгөнүн айтты. Бирок Урук ашуусу аркылуу бул жактан Таш-Рабатка¹³² (ал Таш-Рават деп айтты) барса боло турганын, анын тегерегинде-беттеринде жазуулары бар таштар бар экенин кабарлады. Ал жазуулар кайсы тилде экенин билбейт, бирок Нарын жолундагы чек ара өтмөдө орнотулган мамынын бир жагы орусча, экинчи жагы кытай тилинде экени ага белгилүү.

Мени Урук ашуусунан өткөрүп коюу үчүн бир жигитти сунушташты. Бул Урук маршруту аркылуу өткөн жол азыркы кезге чейин белгисиздигин, анын орус картасында бүдөмүк түшүрүлгөндүгүн көңүлгө алганда ойлоно турган сунуш. Бул жерде карта такыр туура эмес болуп калат. Уксалырдан Миң-Йулга чейинки жерлер жакшы изилденген эмес, анын ичинде Кууш-Уя чөлкөмү абдан начар көрсөтүлгөн. Мага айтылгандай, Орусия Түркстан үчүн даярдап жаткан эки версттик карта Кытайдын Түркстанына чейин жетеби, – билбейм; бул учурда, он версттик карта пайда болгондон бери көптөгөн чалгындоо кызмат сапарлары уюштурулуп өтүшү керек болчу, антпесе жаңы карта жөн эле күлкүлүү болуп калат

132 «Рабат» («рибат», «рават») – дербиштер менен зыяратчылар өргүп эс алган жай. Бул сөздүн жаралышы менен колдонулушу Борбордук Азияга сопучулук (суфизм) менен исламдын жайылышы менен тыгыз байланышта. «Рабат» термини «лангар» сөзүнө караганда аз таралган. Бул сөз «ыйык согушка» зарылдыгынан улам «дар аль-исламдын» чектерине араптар тарабынан курулган форттор менен бирдей мааниде колдонулат. (Д. Скибанын белгилөөсү.)

54-56 Пеллио тарабынан Кашкарда сатылып алынган боз үйлөрдү тизүү

Бул жерден Урук ашуусун ашып, мен үч күн утам, бизге айтышкандай, бул жерден Кашкарга барыш үчүн ушундай убакыт дагы керек болот. Бирок айта турган сөз, [кербен] жетери менен мен Кашкарда болуп турганым жакшы болмок. Ал жерден бийликтегилер менен байланышты түзүүгө, саякатты даярдоого көп мүмкүнчүлүктөр болмок. Мен чатырлар боюнча даотайды көрүшүм керек [боз үй сатып алыш үчүн], андан сырткары мага келген кат-кабарлар болушу мүмкүн. Түнү ойлонуп, эртең менен чечим кабыл алам. Эгер мен ал жакка кетсем Нуэтти бул жактан ала кете албайт окшойм, ал Таш-Рабатка барышы керек; ошондуктан аны Кашкардан кайра жиберүүгө туура келет, бул анча оңтойлуу эмес

28-август, 1906-жыл

Ойгонуп, тургандан кийин мен Кашкарды көздөй жолду улаш керек деп чечтим. Оюмду Маннергеймге айтсам, – аттарым бүгүн абдан чарчады, бир күн Кызыл-Үйдө калам, – деп жооп берди. Мен өзүм үчүн олку-солку болуп, бирок жок дегенде Карангеликке чейин жетейин деген чечимге келдим. Мындан бир аздан кийин Маннергейм дагы чечимин өзгөртүп, биз менен чогуу кете тур-

ганын айтты. Беш мүнөт өткөндөн соң Маннергейм кайра кала турганын билдирди. Биз ага жолго алып жүрүүчү казанды, нандын жана күрүчтүн үчтөн бир бөлүгүн калтырып Кашкарды көздөй сапар тарттык.

Кызыл-Үй өрөөнүнүн, тагыраак айтканда бөксө тоосунун чыгыш жак бөлүгү жакшы сугарылып турат экен, аз болсо дагы бир нерсени билдим, себеби минген атым булактагы чымдуу жерге курсагына чейин кирип кетип, аны менен кошо жыгылдым.

Бөксөнүн ортосундагы тоолуу аралчада күнгө күйгөн жалпак таш менен кыштан кынапталып коюлган мунаранын урандысы биздин көңүлүбүздү бурду. Бул ступабы? Бул тууралуу мүмкүн болуш керек, жакында курулган Хан Жонган сепилинде кыштар дал ушундай коюлганын көрбөгөндө мен буга чындап ишенмек болушум керек. Иркештамга бараткан жолдо буддизмге тиешелүү эч нерсе жок окшойт.

Жол бизди Карангеликке алып келет. Орус картасында көрсөтүлгөн талкаланган кытай чебинен сырткары, бул өлкөдө өтө жакшы көргөн, сыртынан сепилге окшош төрт бурчтуу формасындагы (чийип салынган: бекемделген) жаңы эле сарайды басып өттүк. Ал Миң-Юл бөксө тоосуна кире бериштеги эки суу кошулган жерде жайгашкан. Миң-Юл («Миң жол») түздүгү – бул чоң өзөн же «сай», эң

57 Кашгардын «даомайы» Хуан Хун Джу

(© G. Mannerheim / Suomalais-Ugrilainen Seuran-Finnish Heritage Agency)

этэк жагында гана түшүмдүү – Миң-Юл оазисинин өзүндө, ал жакта лейтенанттын башкаруусунда бажы тосмосу жана кытай өтмөсү жайгашкан. Кытай картасында көрсөтүлгөн кароол постунун урандылары саякатчылардын тыныгуусу үчүн бөлмөгө же күмбөздүн жанындагы турак-жайга көбүрөөк окшошконун көрсөтөт. Бул эч кандай «потай»¹³³ мунарасы эмес.

Потайга байланыштуу Карангеликтик «чан-теудан» бир «потай» эмнеге барабар деп сурадым. Ал 20 «ли»¹³⁴ деген аралык өлчөмдү түзөт деп жооп берди. Бул жерде «ли» өтө кичине болгондуктан, эки «потай» тогуз верстти түзгөндүгү туура болушу керек.

Миң-Юлда биз сарайга жайгаштык. Карангеликте аттарыбызга тоюттун жоктугунан сапарыбызды улантууну чечип, ушул жерге чейин келип жеттик. Бул жерден кытай тилинде сүйлөшкөн бир нече «чан-тэу» деп аталган инсандарга жана бир кытай жоокерге жолуктук, анын башчысы кой сатууда. Бир койдун жакшы баада сатып алдык – 3,5. Бул жерде баары кыйла эле кымбат. Үйүлгөн кичинекей чөп 0,05 турат.

58 Кашкардык даотайыныкындагы түшкү тамактануу: Лю (турат), белгисиз кытай, Маннергейм (Люнун артында), Хуан Хун Джу, Пеллио жана Вайян

133 Кароол мунарасы..

134 «Ли» стандартташтырылган метрлик мааниси боюнча 500 метрди түзөт.

Бажыканадан келип биздин паспортторубузду сурашты. Бирок бул жерден өтүп бараткан Кашкарлык кишилер бизге, Кашкардын «даотайына» өзүбүз көрсөтөбүз десеңер жетиштүү болот деп айтышты. Мен ушундай кылайын деген ойго келдим.

Биздин сарайда Иркештамга коштоп бара жаткан Кашкардын 60 аскеринин үчөөсү жүрөт. Алар Таш-Курганда дагы өзүлөрүнүн 17 жолдошу бар экенин айтышты. Андан сырткары азыр Кашкардагы орус-кытай банкында иштеген Громбчевскийдин Кенджуттагы [Канджут]¹³⁵ мурдагы компаньону болгон сарт да бара жатат. Ал мага Ташкенттен Кашкарга чейинки жолдо бизден бир нече күн озунган америкалыктар Брайс жана анын сапарлашы¹³⁶ Нарын ашуусу аркылуу кеткенин айтты. Бул киши, Лакоста менен Ансельмдин саякаты тууралуу билет, ошондой эле азыркы учурда Макартнни¹³⁷ Кашкарда кабыл алып жаткан Стейн деп ойлойт. Борбордук Азиянын абдан кенен «archaeological field» [археологиялык талаасында] ушул «fellow» [жигит] менен таанышып байланыш түзүү мен үчүн абдан кызыктуу болот эле.

135 1888-жылы Орус географиялык коомунун көрсөтмөсү менен Громбчевский Канжутка (азыркы Хунза) экспедиция менен барган. Ал тарабынан беш верст масштабындагы маршруттук карта жүргүзүлгөн, бир нече географиялык чекиттердин, ондогон бийиктиктердин координаттары белгиленген. Громбчевский Хунзынын башкаруучусу Сафдар-Али-хан тарабынан салтанаттуу түрдө кабыл алынган. Мунун себеби хан саякатчыдан орус империясына кошулгусу келерин өз падышасына айтып баруусун өтүнүү жана британдыктарга каршы чыгуу үчүн орустардан курал суроо болчу. Громбчевскийдин Хунзга келип кетүүсүн Британ Индиясындагылар Орусиянын өз таасирин Гиндукушка жайылтуу аракети катары кабыл алышкан. 1889-жылы капитан Дюранддын британ экспедициясы Сафдар-Али-хандан британ көзөмөлүнө баш ийүү боюнча формалдуу макулдугун алууга жетишкен; 1891-жылы декабрь айында британдардын куралданган экспедициясы Хунзуга кирген. Бир нече жолку кыска кагылышуулардан кийин хандык британ көзөмөлүнө толугу менен өткөн.

136 Вальтер Киркпатрик Брайс (1874-1926-жж.) – америкалык офицер жана Огайо штатынын сенаторунун уулу. Ал 1898-жылы Манила блокадасында болочокто белгилүү карикатурист жана аскер журналисти боло турган Жон Т. Маккатчеон (1870-1949-жж.) менен таанышкан. Жаштык жигер менен укмуштай окуялардын күбөсү болгусу келген, көчмөндөрдүн укмуштуудай тарыхына таасирленген алар 1906-жылы жолугуп, Борбордук Азияга саякат уюштуруу чечимине келишет. Кавказда жана орус Түркстанында болгон алар Ошко келишкен. «Оштон Кашкарга чейин Алай тоолору аркылуу жана Кытай Түркстаны, азыркы Синьцзян менен кеткен жол 250 милди [402 км] түзөт. Жолдо там үйлөр жок, бир гана жайкысын мал багып жүргөн көчмөндөрдүн кийиз үйлөрү кездешет. Биз адатта бара турган жерибизге алдын ала чабарман жиберип, айыл башчысына бизге ыңгайлуу жерге үй тигип коюусун суранчубуз. Ошентип биз көздөгөн жерибизге келгенибизде кийиз үй же боз үй тигилип, ичи ар түрдүү килемдер менен кооздолуп, жумшак төшөк-шырдактар салынып калчу. Кой жаңы гана союла баштап, үйгө киргенде дароо сүт же быштак алып келишет, кээде бээнин же төөнүн сүтүнөн ачытылып жасалган кымыз алып келишет. Бул меймандостук үчүн биз баарын кабыл алчубуз, бир гана хирургиялык операция талап кылынгандардан баш тартчубуз. Адамдар ак өңдүү болгонубуз үчүн гана ооруларды айыктыра аларыбызга ишенишчү. Менин алтын тишим аларды укмуштуудай таасирлентчү. Бул ансыз деле ак пейил, достукчул жергиликтүүлөрдүн жакшы мамилесин өркүндөтчү». (McCutcheon J., *Drawn from memory* (New-York : The Bobbs Merrill Company Inc., 1950), 214-215)

137 Жорж Маккартни (1867-1945-жж.) Нанкинде шотланд ата менен кытай энеден төрөлгөн. Ал Чыгыш Түркстанга 1890-жылы Юнгхазбанда экспедициясынын тилмечи катары келип, Улуу Британиянын Кашкардагы Генералдык консулдугун ачыш үчүн калып, анда 1918-жылга чейин иштеген. (см. Skrine C.P., Nightingale P., *Macartney at Kashgar: new lights on british, chinese and russian activities in Sinkiang*, 1890-1918 (Londres: Methuen & co, 1973))

29-август, 1906-жыл

Кашкарга келүү. Сентябрь айында Кашкарда жолуккан адамдарыбыз:

- Дэвид Фрейзер¹³⁸ – согуш маалында Ыраакы Чыгыштагы «Times» газетасынын мурдагы кабарчысы; ал Порт-Артурду курчоого алуу учурунда ачык асман алдындагы радиотелеграф станциясын түзүүнү каалаган.

- Сомад мырза - Наманганда жашаган француз, ал жерден кокон сатып алуу мүмкүнчүлүгүн изилдөө үчүн Хотанга жаңы эле сапарга чыккан.

- Райков - мусулман, ушул жерде бир ай туруп андан кийин (11-октябрда) жергиликтүү ырларды жана жомокторду чогултууну улантуу үчүн Хотанга жөнөйт.

59 Улуу Британиянын Кашкардагы консулдугу, 1906-жыл, сентябрь айы. Солдон оңго кеткен экинчи катарда турушат: Джорж Макартни, Шарль Нуэт, Дэвид Фрейзер, Поль Пеллио, Адольф Болин (1873–1964-жж., швед миссионери), Ларс Хёгберг (1858–1924-жж., швед миссионери жана лингвисти); оңдон солго биринчи катар: Сигрид Брауне-Хёгберг (1868–1946-жж., швед миссиясынын мүчөсү), белгисиз аял, Эллен Свенссон-Тёрнквист, Катрин Макартни (1877–1949-жж.), отургандар: Джон Тёрнквист жана Макартнинин уулу Эрик Макартни (1903–1994-жж.). (© G. Mannerheim / Suomalais-Ugrilainen Seuran-Finnish Heritage Agency)

138 Дэвид Фрейзер – түбү шотланд, англис Times газетасынын аскер кабарчысы болуп иштеген. Орус-жапон согушунан кийин ал Борбордук Азияга саякатка жөнөгөн. Ал Чыгыш Түркстандагы чет элдик экспедицияларга жолуккан, ошондой эле француз экспедициясы менен Кашкарда жолукканы тууралуу кыскача кеп салат: Fraser D., *The Marches of Hindustan, the Record of a Journey in Thibet, Trans-Himalayan India, Chinese Turkestan, Russian Turkestan and Persia* (Edinburgh: W. Blackwood and Sons, 1907), 281–283.

Поль Пеллио мырзанын
Жазуулар жана Көркөм Сөз Академиясынын
алдында (25-февраль, 1910-ж.)
Кытай Түркстанына жасаган
экспедициясынын отчету (1906-1909)

Поль Пеллио мырзанын Жазуулар жана Көркөм Сөз Академиясынын алдында (25-февраль, 1910-ж.) Кытай Түркстанына жасаган экспедициясынын отчёту (1906-1909)¹³⁹

Академиянын алдында сөз алып сүйлөп жатып, биринчи кезекте ыраа-зычылык билдирүүнү өзүмдүн милдетим деп эсептейм. Сиздердин алдыңыз-дарда жасай турган ишти аткара албаганыма көп болуп кетти жана ал күн өт-көн сайын созулуп бара жатат. Он бир жыл мурун сиздердин колдоонуздар-дын аркасында Франциянын ушул Ыраакы Чыгыш мектебине кабыл алынып, ошондон тартып анын тайбаган туруктуу илимий мүчөсү болуп келем¹⁴⁰. Бүгүн мага ал жерде илимдин башатында тургандардын атынан сиздерге кайрылган-га уруксат бериңиздер. Сиздердин талыкпаган кызыгууңузда биз үчүн олут-туу колдоо, дем берүү, көпчүлүк учурларда коргоого алуу болду. Бул жолу дагы менин миссиямдын уюштурулуп улантылышы негизинен сиздердин колдоо-ңуздаардын аркасында мүмкүн болду. Дал ушул сиздердин макулдугуңар ме-нен, Академиянын мүчөсү Эмиль Сенар мырза министрликтерге жана илимий коомдорго кайрылып, алгачкы кадамдарды жасады. Бенуа Гарнье¹⁴¹ фондуна каражат топтоого дароо макулдук берип, марттык көрсөткөнүңүздөрдүн на-тыйжасында бул биринчи демилгенин негизинде башка каалоочулардын са-лым кошууларына жол ачылды. Биздин ишибизге көмөк көрсөткөн анча көп

139 Pelliot P., «Rapport sur la mission au Turkestan chinois (1906-1909)», *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, n°1 (1910), 58-68.

140 1909-жылы 24-октябрда Францияга кайтып келгенинен кийин Пеллио Ыраакы Чыгыштагы Француз Институтунун директорунун орун басарлыгына дайындалып, бул иште 1911-жылы декабрда Коллеж де Франс мекемесине которулганга чейин иштеген.

141 Бенуа Гарнье (1822-1883-жж.) – Африкада жана Азияда иштеген француз дипломаты жана изилдөөчүсү болгон. Ал өзүнө тиешелүү мүлктөрдүн баарын Жазуулар жана Көркөм Сөз Академиясына мураска калтырган. Мындан улам көзү өткөндөн кийин анын атындагы фонд түзүлүп, анын эсебинен Африка менен Азиядагы илимий изилдөөлөр каржыланышы үчүн мындай керээз айткан: «Академия тарабынан жыл сайын дайындалган Борбордук Африкадагы же болбосо Бийик Азия аймагындагы изилдөөлөрдү жүргүзө турган бир же бир нече фран-цуздун илимий саякаты мен калтырган мүлктүн эсебинен каржыланышы керек». (Leclant J. «Les missions de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres à l'époque des grandes expéditions scientifiques en Afrique et en Asie», *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, n°3 (2008), 1249-1255).

эмес адамдардын арасында Академиянын эки мүчөсү: Сенар жана герцог де Люба бар. Үчүнчүсү Барбье де Мейнардды, тилекке каршы, ажал алып кетти¹⁴².

Мен каалаган түпкү максат, уюштурулушу боюнча көп жагынан сиздердики болгон бул эспедиция, сиздер күткөн, өзүңүздөргө татыктуу болгон жакшы жыйынтыктарга жетишүү эле. Биздин кандай шарттарда жолго чыкканыбызды сиздер жакшы билесиздер. Дээрлик он жылдын ичинде Кытай Түркстанындагы экспедициялар, ал жерге ислам дини тарагыча 1000 жыл чамасында гүлдөгөн буддизмдин калдыктарын таап иликтөө үчүн бири-бирин алмаштырып турду. Бирок Франция бул изилдөөгө катышпай келген эле. Биз 1906-жылы экспедицияга жөнөгөндө жакшы жерлердин бардыгы ээленип калган. Анын үстүнө, ал өлкөлөрдө бизге маалымат берип, көмөк көрсөтө тургандай Орусия, Англия мамлекеттериникиндей консулдуктарыбыз жана мекендештерибиз болгон эмес. Менин эң мыкты жолдошторум доктор Луи Вайян, Шарль Нуэт жана мен мындай жетишпеген шарттарга карабастан, колубуздан келишинче, ийгиликтерди жаратууга мүмкүнчүлүктүн болушунча далалат кылдык. Бир нече жолу жумшаган аракеттерибиздин натыйжасында акыбетибиз кайтты. Кат аркылуу кабарлашуунун натыйжасында Сенар мырза биздин ачылыштар тууралуу Академияны кабардар кылып турду.

Адегенде мен, бул ачылыштар тууралуу жасалган иштерди жалпылап көрсөтүп, андан кийин Кытай Түркстанынын диний жана көркөм өнөр тарыхы боюнча айрым тыянактарды чыгарууну ойлогом. Бирок, бир аздан кийин эле жыйынтык чыгарууга али эрте экени мага түшүнүктүү болуп калды. Мен биздин чет өлкөлүк кесиптештерибиз Берлинге жана Лондонго кандай табылгаларды алып келгенин биле элек элем. Жаңы эле үкөктөрдөн чыгарылган биздин өзүбүздүн табылгаларыбыз азыркы учурда куроо, чаптоо жана жылмалоо иштерин жүргүзүү үчүн ар кайсы жерлерде жатат. Менин оюмча, экспедициядагы алган таасирлерди шашылуу менен үзүл-кесил баяндоо илимий түргө окшобой калат. Мүмкүн жыйырма күндөн кийин боло турган Луврдагы¹⁴³ жаңы залдын ачылышы биздин ойлорубузду ачыктап, негиздөөгө шарт түзөт. Эгерде бүгүн мен жыйынтыктарды системалуу түрдө көрсөтүүдөн баш тартып, кээ бир материалдар менен гана тааныштырсам, мени туура түшүнөсүздөр деп үмүттөнөм.

Археологиялык өңүттөн алып караганда, биздин экспедициялык сапарыбыздагы кызыгууну жараткан чоң үч этап – бул Тумшук, Куча жана Дуньхуан. Тумшуктун жанынан Кашкар менен Куча жолунун ортосундагы кичинейкей оа-

142 Барбье де Мейнар (1826–1908-жж.) – француз чыгыш таануучусу, башында түрк тилдерин, андан соң арап тилин үйрөткөн мугалим болгон, акырында Париждеги тирүү чыгыш тилдер Мектебинин иш алып баруучулугуна дайындалган.

143 «Пеллио» залынын ачылышы 1910-жылы 12-мартта болуп өткөн. Ал Луврдун Чоң галереясынын антресолдук кабатында жайгашкан. 1927-жылы Гиме музейи Француз музейлер дирекциясына кошулган, мындан улам Борбордук Азия менен Кытайдан алынып келинген баалуу коллекциялар, анын ичинде Пеллио менен Эдуард Шаваннанын коллекциялары да ал жакка жайгаштырылган.

зисте буддалык кечилкананы изилдедик. Анын калдыктары азыркы күнгө чейин эле мусулмандардын кийинки доорлордогу курулушу деп кабылданып келген. Алты жумага созулган казуунун жүрүшүндө биз, көп сандагы айкелдерди, негизинен адатта калыпка куюлган, андан соң күнгө кургатылып сырдалган, бирок кечилканадагы отко кокусунан эриген көп сандагы башты таптык. Ошол эле жерден биз, Будданын жашоосунун эпизоддорун чагылдырган барельефтердин бир топ эле зыян келтирилген (сынган, жарака кеткен) галереясын таап, анын ичинен үч панелди алып келдик. Бул эстеликтердин бардыгынан эле грек-будда искусствосуна мүнөздүү жактарын жеңил эле байкоого болот. Бирок мындан ары биздин күмөн санообуз башталат. Биз жакшы эле изилденип калган искусство жөнүндө айтып жатабыз, бирок да анын тарыхын такташ үчүн абдан көп материалдар жетишпейт. Кайсы тарыхый күндөргө таандыктыгы тууралуу дагы тактала элек. Кечилканадан табылган айрым документтер менен таанышкандан кийин, ал болжол менен 800 жыл мурда талкаланган эмес; бул чөлкөмдүн өзүнүн тарыхына байланыштуу болсо керек деген ойго келгенбиз. Бирок биз, ушул урандылардын өзүнөн бир нече кылымдагы декордун, ошондой эле индуисттик мотивдерден кытай искусствосунун кадимки формулаларына чейинки ар кандай стилдердин издерин байкайбыз. Алардын түрлөрүн, эмнелер тартылгандыктарын, кайсы элге, маданиятка таандык экенин азырынча аныктоого мүмкүн эмес. Бирок ар тараптуу көз караштан алып караганда мезгилин аныктоо, стили, чечмелөө боюнча азырынча тагыраак айта албайбыз.

Биздин Кучадагы ишибиз сегиз айга созулду. Абдан жемиштүү казуулар Кучанын батыш жагындагы Дулдул-Агур кечилканада жүргүзүлдү¹⁴⁴. Ал жердеги биз жасаган ачылыштар тууралуу Академияга кабардар кылынган. Бул храмдын ички короосунан брахма катында жазылган көптөгөн кол жазма табылганын гана эскерте кетейин. Бирок азырынча бул кол жазмалардын мазмуну жөнүндө так аныктама берүү кыйын: анда кээде санскрит сөздөрү, буддизм формулалары ошондой эле жаңыдан эле чечмелеп окула баштаган Борбордук Азиядагы колдонуудан чыгып калган тилдердин үлгүлөрү бар. Анын үстүнө, бул тексттердин көпчүлүгүнүн сакталыш абалы начар, филологиялык изилдөө жүргүзүүдөн мурда, аларды калыбына келтирүү зарыл. Байыркы буддизм, ачык асман алдындагы ушул эки кечилканадан сырткары, Кучадан алыс эмес жердеги Кызылда жана Кум-Турада айрыкча маанилүү болгон миң-үйлөрдү калтырган. Миң-үй – бул, дубалдарына сүрөт тартылып кооздолгон жана будда ыйык жайына айланган жасалма үңкүрлөрдүн тобу экендигин эсиңиздерде жакшы сактасаңыздар керек. Кызыл жана Кум-Тура шаарлары Асман тиреген тоолордун [Тянь-Шань] бүткүл түштүк бетиндеги абдан маанилүү борборлор.

144 Hambis L. (ed.), *Mission Pelliot 3. Koutcha. Temples construits. Douldour-Âqour et Soubachi*. 1. *Planches* (Paris: Maisonneuve, 1967) ; Hallade M., Gaulier S., Courtis L. (eds.), *Mission Paul Pelliot 4. Douldour-Âqour et Soubachi*. 2. *Textes* (Paris: Centre de recherche sur l'Asie centrale et la Haute Asie, 1982).

Ал жерлерди профессор Грюнведель биз барганга чейин эле казгандыктан, көп сандагы сүрөт тартып алганыбыз менен чектелдик. Адатта бул үңкүрлөр, «жалган» шыптары, жасалма көрүнгөн куполдору чыгып турган ачык асман алдындагы кечилкана түрүндө жасалгаланган. Борбордук сыйынуу бөлмөсүнүн тегереги «прадакшина»¹⁴⁵ коридору үчүн бөлүнгөн. Балким VIII кылымга таандык болгон бул коридорлордун бириндеги кызыктуу арка така түрүндө көрүнөт. Кытай кооздуктары түшүрүлгөн бир нече үңкүр эң кур дегенде Кум Турада бар. Бул кечилканалардын жана кытай кечилдеринин VIII кылымдагы Куча «падышачылыгында» болгондугунан кабар берет. Бирок башка үңкүрлөрдөн эллиндик, индуисттик, ирандык таасир менен жергиликтүү чеберчиликтин аралашканын байкоого болот, таасирлердин үлүшүн өлчөөгө кыйын. Теорияны иштеп чыкмайын, бул эстеликтер биз үчүн канчалык жаңы даражада экенин айтуу татаал. Мен сиздерге, иликтөө алдыда күтүп турган биз үчүн жаңы бул эстеликтердин үлгүлөрүн көрсөтүү менен чектелем¹⁴⁶.

Мен бизди мындан узак мезгилге кармай турган Дуньхуанга жетүүнү чыдамсыздык менен күттүм. Дуньхуан дагы Куча сыяктуу эле өзүнүн үңкүрлөрү, миң-үйү же биз кытайча айткандай «Цяньфодун» менен таанымал болгон. Пржевальскийдин¹⁴⁷, Бониндин¹⁴⁸ жана башкалардын¹⁴⁹ айткандары боюнча белгилүү болуп калган Дуньхуанга биз келерден бир аз мурда эле кесиптеши-

145 «Прадакшина» [«оң жакта» дегенди так билдирген санскрит сөзү] – индуизм менен буддизмде ыйыктарды саат жебесинин багытында айланууну, сүрөттү, ыйык нерсени, ал тургай шаарды да билдирүү үчүн колдонулат. Адатта сыйынуучу чыгыштан баштайт жана сыйынып жатканын өзүнүн оң жагында кармоо менен түштүккө, андан соң батышка жылат. Адатта сыйынуучу будда ыйыгынын айланасынан «прадакшина» жолу өтөт..

146 Академиянын алдында сүйлөп жаткан учурда Поль Пеллио мырза өзүнүн Тумшук жана Ку чадагы казылып алынган табылгаларын, ошондой эле эки топтогу «миң-үйгө» тиешелүү бир нече сүрөттөрүн көрсөткөн (автордун белгилөөсү).

147 1879-жылы Пржевальский үчүнчү саякатына Зайсан шаарынан чыгып, Урунгу дарыясын бойлоп, оазис Хами аркылуу барып, чөл менен Дуньхуан оазисине (Пржевальский аны Са-Чжеу атайт) жетип, андан ары Тибетти көздөйт. (Пржевальский Н., «Оазис Са-Чжеу. Предгорья Нань-шаня», Из Зайсана через Хами в Тибет и на верховья Желтой реки (СПб: Тип. В.С. Балашева, 1883), 93-102).

148 Bonin C.-E., «Les grottes des Mille Bouddhas», *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, n°2 (1901), 209-217.

149 Лайош Лоци [Lajos Lóczy] (1849–1920-жж.) – венгер изилдөөчүсү жана геологу, 1878–79-жылдары граф Бел Сечендин [Bela Szechenyi] (1837–1918-ж.ж.) венгер экспедициясынын курамында Кытайга келип, Дуньхуанга барган. Ал учурда кол жазма китепканасы али белгисиз болчу, андыктан экспедиция мүчөлөрү үңкүр-храмдардагы кереметтүү дубалдардагы кол жазмаларды, айкелдерди сүрөттөшкөн. Лоци Дуньхуанга жакын жердеги Миң Будда үңкүрү тууралуу Аурел Стейнге айтып берген биринчи адам болгон. (Loczy L., A khinai birodalom termeszeti viszonyainak es orszagainak leirasa. GrojSzechenyi Bela Iteletazsiai utazasa alatt (1877–1880) szerzett tapasztalatai alapjan es a meglevo irodalotn jolhasznalasavat [[Граф Бел Сечендин Чыгыш азия саякатынын тажрыйбасына таянуу менен жана колдо бар адабияттын негизинде Кытай империясынын жаратылыш чөйрөсүн жана жерин сүрөттөө.] (Budapest, 1886). Дуньхуанга жасаган саякатынын англис тилине которулган баяндамасы жарыяланган: Russell-Smith L., «Hungarian Explorers in Dunhuang», *Journal of the Royal Asiatic Society*, n°10 (2000), 341-362).

биз Стейн келип кеткен. Бирок Дуньхуан өзүнүн климаты жана аны курчап турган кумдары боюнча Түркстанга тиешелүү болгону менен, кылымдын башынан тартып Кытайдын түздөн-түз таасиринде болуп келет. Анын кытайлык «Цяньфодун» тууралуу, бир дагы кытай таануучу изилдей элек. Мен ушуну аткарууну, өзүмдүн алдыма максат кылып койдум.

Дуньхуандын «Цяньфодун» жеринде 500дөй үңкүр бар, мындан сырткары, алардын көпчүлүгү жөнөкөй нишалар, ал эми айрымдарында кооздоолордун жана фрескаларынан эч кандай издери калган эмес. Айрым үңкүрлөр акыркы кезекке калтырылбай XVIII, өзгөчө XIX кылымдын экинчи жарымында «калыбына келтирилген»: коридорлор кайрадан сырдалган, төркү бөлмөлөр, айкелдер кайрадан жасалган. Бул жакшы ниет менен аткарылган иштин чоң зыян алып келүү коркунучу бар. «Цяньфодундун» түндүк жагындагы обочолонуп турган үңкүрлөрдүн анча чоң эмес тобу XIII жана XIV кылымдарга таандык. Бирок жалпысынан V кылымдан XII кылымга чейинки мезгилге тиешелүү казылган, жабдылган жана кооздолгон 200-250дөн кем эмес үңкүр калган. Мезгилдин жана исламдын талкалоосуна карабастан сакталып калган бул эстеликтер Түндүк Кытайдын дээрлик 600 жыл ичиндеги искусствосу жана цивилизациясы тууралуу баа жеткис документтердин кенчи десек болот.

Дуньхуандын «Цяньфодун» изилдөөсүнүн жүрүшүндө, Вэй искусство-сунун канчалык деңгээлде улуу жана кайталангыстыгынын терең экендигин даана көрдүм. Вэй адегенде Түндүк Кытайдын Шэньси, андан кийин Хэнан өрөөндөрүнө келип жайгашып, V кылым толугу менен – VI к. башына чейин созулган Кытайга кирбеген династия. Өзүлөрүнөн кийин калтырган алардын эстеликтери он жыл мурда такыр эле белгисиз болгон. Бирок акырындап, алар менен таанышканга бизге жол ачылды. Шаванн мырза жакында эле Вэй искусствосунун «Цяньфодун», Датун-фу жана Лунмындин таштан чегилип жасалган эстеликтери тууралуу иликтөө жүргүздү. Дуньхуандын «Цяньфодуну» бизди, ташты иштетүүдөн сырткары көп түстөгү (полихром) живописи жана оймо чиймеленген рельефтүү шыбак менен тааныштырат. Вэй доорундагы үңкүрдөгү искусство алгачкы аракеттердин натыйжасында эле, ага жете албагандай жогорку деңгээлде жаралган. VII жана VIII кылымдарда Тан мезгилинде сызыктар жооноюп, контурлар оордойт; бул менин оюмча, декаданс искусствосу. Албетте биз «декаданс» деген сөз менен макул болушубуз керек. Тан династиясынын тушундагы башкы сүрөтчүлөр Кытайда жана Жапонияда өтө белгилүү болгон (мен скульпторлор жөнүндө сөз кылган жокмун, себеби искусствонун тарыхы аларды көңүлгө албайт). Бул болгону акыйкаттык. Айрымдары чоң талантка ээ болуп, кээде генийлер чыккан. Бирок үңкүрлөрдү кооздоо өзүнүн көптөгөн замандаштарынын тобунан суурулуп чыккан, башка жакта өнөрүн көрсөтө турган чыгаан сүрөтчүлөрдүн иши эмес. Бул скульптуралар, сүрөттөр кол өнөрчүлөр тарабынан жаратылган жана мен айта турган нерсе, Тан мезгилиндеги популярдуу чыгармалардан (эстеликтерден), анын сүрөттөрүнөн

же үңкүрдөгү скульптураларынан биз Вэй доорундагы чыгармаларга окшогон ачыктыкты, энергияны көрө албайбыз. Вэй искусствосу – бул жөнөкөй искусство. Ал доордо ишеним чын жүрөктөн болгондуктан, жөнөкөй каражаттар менен көрсөтүлгөн, алардагы одуракай көрүнгөндөрү дагы укмуштуудай кооздуктан кур жалак калган эмес. Тан доорунда элдик искусство төмөндөп кеткен, эгер мага батыштагы буюмдар менен салыштырган пикиримди айтууга уруксат берсеңиздер, Тан мезгилинде бүгүнкү бизде болуп жаткандай эле усталардын сүрөттөрүн жаратууга болот, бирок чиркөөлөрдү кооздогон жумушчуларды табууга мүмкүндүк жок болот. Мырзалар, үңкүрлөрдү изилдөөнүн натыйжасында менде ушундай гана ой жаралып калдыбы. Бирок бул жерден биздеги маалыматтардын үзүл-кесил экендигин эсиңиздерге салууга ашыгам. Вэй скульптураларындагы кээ бир баштардан, анча ачык эмес эллиндик таасир байкалгандай шекилдүү. Шаванн мырза Датун-фудагы будда генийин көрсөтөт (ал Меркурийден дем-күч алгандай). Жаңы салт ал жерде кайрадан жаңы искусство болуп жаралышы мүмкүн эле, бирок бул өнүгүүнүн жүрүшү кайрадан эле бизден буйтап кеткен¹⁵⁰.

Бирок Дуньхуан бизди өзүнүн фрескалары жана төркү бөлмөлөрү менен эле кызыктырып кармаган жок. Мурда мен сыймыктануу менен Академияны кабардар кылгандай, биз XI к. чейинки баа жеткис кол жазмалардын коллекцияларын ала алдык. Алар 1035-ж.¹⁵¹ терең текчеге (нишага) катылып коюлуп, 1900-ж. күтүлбөстөн табылган. Бул кол жазмалар негизинен кытай тилинде болгон жана буддизм мүнөзүн алып жүргөн, бирок санскрит, уйгур, тибет тилдериндеги тарыхый, философиялык тексттер да бар эле. Ал эмес иврит тилиндеги үзүндү кезигет. Бул кыска несториан тексти 781-ж. тургузулган «Цзинцзяо-фу»

150 Пеллио мырза Дуньхуандагы «Цяньфодун» көркөм доорлорунун өз ара орун алмашканын кээ бир фото сүрөттөрдүн жардамы менен Академияга көрсөткөн (автордун белгилөөсү).

151 «Кечилкана-үңкүрлөрдүн гүлдөп-өнүгүүсү Кытайдан Батышка кеткен байыркы жолдордун боюнда жайгашканы менен түшүндүрүлөт. (...) Батышка кеткен жол эки бутакка бөлүнөт: биринчиси Тарим ойдуңунун түндүк чети менен барып, Тянь-Шань аркылуу Борбордук Азияга өтөт, башкасы – анын түштүк чети менен, ошол эле учурда Кунлундун түндүгүрөөк жагы менен барып, Памир аркылуу Кашмир менен Индияга кетет. Ушул жолдор менен ар түрдүү товарлар чыгыштан батышка, батыштан чыгышка ташылган, ошондой эле аскерлердин жылып жүрүшү үчүн кызмат кылган, алар менен буддачы-зыяратчылар Индияга барышкан жана артка кайтышкан (мисалы, айтылуу Сюань Цзан Индияга түндүк жолу менен барган, ал эми Кытайга түштүк жолу менен кайткан, ошондо да эки жолкуда тең Дунхуанда болгон [дал ушул саякатка Пеллионун алгачкы иштеринин бири арналган]). 1035 же 1036-жылы Дуньхуан тангыттар тарабынан каратылган да Тангыт өлкөсү Си Ся курамына кирген, дагы эки жүз жылдан соң моңголдор басып алган. Байыркы Батыш-Чыгыш байланышы үзүлгөн. Бул арада Индия будда өлкөсү болбой калган да, зыяратчылардын кыймылы токтогон. Андан кийин кытайлар Синьцзянды багындырган; мындан улам Дуньхуан начарлап, алыскы Батыштагы өзүнүн борборго тете маанилүүлүгүн жоготкон да, катардагы уездик шаарчага айланган». (Меньшиков Л., «К изучению материалов Русской Туркестанской экспедиции 1914-1915 гг.», *Петербургское Востоковедение*, вып. 4 (1993), 324-325).

[«Цзинцзяо бэй» («Жаркыраган диндин стелласы»)]¹⁵² жазуусунун катарына коюлуп, бул жазуунун автору катары кечил Дзиндзин¹⁵³ көрсөтүлгөн. Ушул фрагмент – Кытайдын өзүнөн кытай манихейчилери адабияттарынан тапкан баардык табылга. Абдан жакшы абалда сакталган бул түрмөк атактуу каллиграф Лю Гунцюань¹⁵⁴ өзүнүн колу менен жазылган «Ваджрачхекликтин»¹⁵⁵ эстампажы. Штампын ташы XI кылымда эле жоголуп кеткен. Эгер башка текст болбогондо бул кытай эстампажы эң байыркысы болмок. Башкасы Тан доорундагы император Тай-Цун (627-649) жазган Сун доорунда эскертилген, бирок бир нече кылымга жоголуп кеткен чыгармасы – бул эстампаж текст чегилгенден кийин дароо эле алынган, себеби анда 653-ж. таандык кол менен жазылган жазуусу бар. Бирок ксилографиялык гравюралар, – X-IX кк. таандык – Кытайдагы белгилүүлөрдүн ичинен эң эскилерине кирет. Мына V-VI кк. башына таандык эң сонун сакталган жибектеги жазуу. Бул башка текст толугу менен жибекке илме шибеге менен саймаланып жазылган. Буга ижараны, эсеп-кысапты, кат-кабар алышуу бөлүгүн, күнүгө жазылган белгилүүлөрүн кошсоңузда, бир сөз менен айтканда Кытайдын бул алыскы аймагынын болжол менен 700дөн 1000 жылга чейинки жашоосун түшүнүп билүү үчүн жетиштүү. Ушинтип Дуньхуандан табылган китепканада болгондордун баарын мен бөлүк-бөлүгү менен карап чыктым. Бирок китепкананын үчтөн бир бөлүгүн гана, 5000 түрмөктү сатып ала алдым. Жок дегенде ушул үч бөлүктүн биринде бизге керектүүлөрдүн баары бар. Мен бул жерге алардын бир нечесин гана сиздерге көрсөткөнгө алып келдим.

152 XVII кылымдын башында Сиандан кытай христианы тарабынан табылган бул жазма христианчылыкты мактайт жана анын 635–781-жылдар аралыгында Кытайда өкүм сүргөндүгү тууралуу айтып берет. Окугандардын маанилүү сөздөрү менен коштолгон бул текстти Поль Пеллиу француз тилине которгон, бирок алар окумуштуу каза болгондон көп убакыт өткөндөн кийин гана чогултулуп жарыкка чыгарылган: Pelliot P., *L'inscription nestorienne de Si-ngan-fou* (Paris: Institut des Hautes Etudes Chinoises, 1996).

153 Болжолдуу түрдө 750 жылдын айланасында Кытайда төрөлгөн Цзинцзиндин христианча ысымы Адам, ал парсы тукумундагы кечил болгон. Анын чоң атасы Ооганстандын түндүк тарабындагы Балхта дин кызматкери болгон, ал эми атасын аскер адамы катары Тан бийлиги Ань Лушандын көтөрүлүшүн басыш үчүн Кытайга чакырган. Цзинцзин кытайча билим алган, бул анын эмгектеринен байкалып турат. 786-жылы Индиялык будда кечилине будда тексттерин иран тилинен кытай тилине которууга жардам берген. Которулган текст 787-жылы император Дэ-цзунга сунушталган, бирок буддачыл ынанымдар менен несториандык түшүнүктөр аралашып, каталар, чаташкан ойлор көп болгондуктан жаратылбастан жокко чыгарылган. (Gillman I., Klimkeit H.-J., *Christians in Asia before 1500* (London, New-York: Routledge, 1999)).

154 Лю Гунцюань (778–865-жж.) – Шэньсиде төрөлгөн ал кайшу жазмасынын чебери гана болбостон каллиграфиянын катаал эрежелерин бекем сактаган адис да болгон. Ал Тан династиясынын таланттуу каллиграфтарынын көрүнүктүү өкүлү болуп саналат. Каллиграфияда кайшу кол жазмасы менен болуп көрбөгөндөй ийгилик жараткан анын эң көп сандагы иероглифтери камтылган «Цзиньганцзин бэй» («Алмаз сутрасы тактасы») эмгеги Дуньхуандагы Могао үңкүрлөрүнөн табылган.

155 «Ваджрачхедика» же алмаз сутрасы («чагылгандын тийишиндей [наадандыктын караңгылыгын] кесип өткөн жетилген кемеңгерлик жөнүндө») буддачылыктын негизин түзгөн маяханын текстти болуп саналат, ал III кылым менен IV кылымдын ортосунда санскритче жазылган.

Бул бир нече эмгекти көрсөтүү менен бирге алардын бизге кандай жаңылыктарды бере ала тургандыгын такташым керек. Бул жерден мен аша чаап кетким келбейт, бирок Дуньхуандан алынып келген кол жазмалар, синологиялык иштердин шартын толугу менен өзгөртө турган үч-төрт окуянын бири десе болот. Кытайдын өзүндө революциялардын көп болгондугунан, ал эми империянын түштүк бөлүгүнүн климатынын өзгөчөлүгүнөн байыркы кол жазмалар дээрлик жок болгон. Алардын жок болушуна болжол менен б.з.ч. 800 жылдан башталып XI к. тез өнүккөн китеп басып чыгаруу түрткү болгон. Кыскасын айтканда Жапонияны эске албаганда байыркы кытай кол жазмалары жакшы сакталбай калган. Анча көп эмес жана негизинен буддизмге тиешелүү анча-мынча кол жазмаларды кытай окумуштуулары акыркы отуз жыл ичинде дал ошол жактан алып келишкен. Ал кол жазмалардын бири дагы 600 жылдан бир кыйла мурдагы доорлорго тиешелүү эместей көрүнөт. Күтүлбөгөн жерден биз, буга чейин Кытайда жана Жапонияда ушул кезге чейин болгондой бир ууч кол жазмалар эмес, миңдеген ошондой эле доорлорго тиешелүү, ал эми айрымдары мурда эскерилип келгенден да мурдагы кол жазмаларга колубуз жетти. Алар азыр, Ыраакы Чыгыштагы анча көп эмес сандагы сүйүүчүлөрдүн колуна тарап кеткендей түрдө эмес, биздин улуттук коллекцияларды сактоочулардын карамагында. Бул Европа синологиясы үчүн жаңы жана адаттан сырткары жагымдуу кырдаал.

Мен дагы бир башка жол менен биздин изилдөөлөрүбүзгө кызмат кылууга аракет жасаганымды кошумчалап кетүүгө уруксат бериңиздер. Акыркы жүз жылдын ичинде кытайлыктар көп жазышты, жарыялашты жана комментарий кылышты. Бирок он сегизинчи кылымдагы миссионерлердин системалуу түрдө эмес алып келгендеринен топтолуп түзүлгөн Улуттук китепканадагы фонд уюштурулган кезде керектүү китептер гана жок болбостон, алды менен андан бери өнүктүрүлгөн эмес. Европадагы башка китепканалар деле жакшы эмес эле. Акыркы жолу Пекинге барганымдан пайдаланып, Париждеги кытай фондуна бизге жетпей жаткан 30 000дей «бэнь», же башкача айтканда кытай китептерин толукташ үчүн сатып келдим. Азыр Улуттук китепканадагы кытай тилинде басылып чыккан продукциялардын коллекциясына Европада тең келе турганы жок. Ал эми кытай кол жазмаларынын коллекцияларынын аналогдору Кытайда да жок.

Кытай илимпоздору жаңылган жок. Чилинин наместниги Дуаньфан¹⁵⁶ мен аракет кылып жатканда, кол жазмалардын бир бөлүгүн алып калууга аракет жасаган жок. Акыры Пекиндик илимпоздор сүрөткө тартып алууга, мүмкүн

156 Дуаньфан (1861-1911-жж.) – кытай тегиндеги манжур төрөсү, ал заманына жаңылануунун зарылчылыгын аңдаган эң аз мамлекеттик ишмерлердин бири болуп саналат. Ошондой эле ал кытай жана байыркы Египет искусство буюмдарын ийгиликтүү чогулткан коллекционер катары да белгилүү. Биринчилерден болуп археологиялык баалуулуктардын маанилүүлүгүн түшүнгөн. 1909-жылы өз коллекциясынын каталогун басып чыгарган, алардын ичинде 430 даана эң байыркы коло буюм болгон. Дуаньфандын коллекциясынын негизги бөлүгү анын мураскорлору тарабынан Метрополитен музейине сатылган. 1909-жылы ал Чили провинциясынын генерал-губернатору кызматында иштеген.

бардык негизги тексттерди факсимиле менен түп нускасында жарыялоого кете турган чыгымдарды жабуу үчүн ассоциация түрүндөгү уюм түзүштү. Биздин жыйнактарды басып чыгарууга сарпталуучу чыгым ушунчалык көп кете тургандыктан, мен кытай илимпоздоруна биздеги тексттерди чыгаруусу жеңил болот деген ойдо ошону менен алекмин. Анын үстүнө, алар буга кызыкдар экендигин көрсөткөн жана биз аны канаттандырууга кызыкдар болушубуз керек. Азыркы күнгө чейин европалык кытай таануучулар өзүлөрүнүн жергиликтүү кесиптештери менен пикир алмашуулары аз болгон. Азыр, узак мезгил бою чаржайыт жүргүзүлүп келген кытай таануу иши уюмдашып, өнүгүү жолуна түшкөндө, Ыраакы Чыгышта жасалып жаткан иштерге тыгыз жана тез-тез аралашышыбыз керек. Жакында эле Пекинде мага карата көрсөтүлгөн абдан жылуу маанайдагы кабыл алуу, бул боюнча бизге чоң үмүт артууга негиз берет. Жакшы ниетибиз менен иштеп дем-күчүбүздөн кайтпай аракеттенүү биздин колубузда. Акырындык менен кытай илимпоздору европалык изилдөө ыкмаларына кайрылууда. Мурда көпчүлүк учурда, энциклопедиялык билимге ээ кытай окумуштуулары, Кытайда дээрлик 3000 жыл бою айтылган жана жазылгандардын баарын окуп эстерине тутканы менен өз билгендерин кызганган. Мекендештерине, кесиптештеринде өзү билген бул маалыматтарды кайдан алгандыгын айткан эмес. Бирок бүгүнкү күндө эшиги ачык китепканалардын саны көбөйүүдө, бул жерде же тигил жерде музейлер уюштурулуп жатат, ал эми бир нече ай мурда Пекинде накта «Улуттук китепкана»¹⁵⁷ негизделди. Бул жаңы мекемеге XVIII кылымда император Цяньлун [1711-1799] топтогон эбегейсиз тексттердин жыйнагынын сакталып калган төрт нускасынын бирөөсү берилди. Алардын көпчүлүк бөлүгү ушул кезге чейин бизге белгисиз¹⁵⁸; Ошондой эле кээ бир хан-сарайларда сакталып калган эски басылмаларды өткөрүп беришкен, мисалы Жэхе сарайындагы, Ханьлинь-юаньдагы¹⁵⁹ 1900-жылдагы чыккан өрттөн кийин калган «Юнлэ дадянь» жалгыз нускасы сыяктуу, айрым сарайларда сакталган кол жазмаларды, акыры, алды менен Нэй-ко¹⁶⁰ китептерин да алган. Бирок бул акыркы жаңылыктар анча маанилүү эместей көрүнгөн жана бул белектин баалуулугун эч ким деле ал мезгилде билген

157 Бээжиндин императорлук китепканасы 1909-жылы 9-сентябрда негизделген.

158 «Китептердин толук жыйнагы» («Сыку цюаньшу») төрт бөлүктөн туруп, манжур императору Цяньлундун токтому менен тандалган китептердин кеңири топтомунан турат. Ал кытай маданияты боюнча негизги китептерди өзүнө камтып, үч миңден ашык чыгармадан туруп, негизинен салттуу делген төрт библиографиялык категорияга (конфуцийлик классика, тарых, философия, адабият) бөлүнөт.

159 Ханьлинь Академиясы (738–1911-ж.ж.) өзүнө императордун канцеляриялык иштерин, цензура, идеология жана адабият комитетин, башкаруунун жогорку мектебин, китепкана мекемелерин (анын мүчөлөрү көп учурларда императордун кеңешчилеринен болушкан) камтыйт. Академия имараты жана анын китепканасы (Бээжиндеги Британиянын дипломатиялык миссиясынын жанында жайгашкандыктан) 1900-жылкы боксёрлордун көтөрүлүшүндө байкаларлык эле жабыркаган.

160 Нэй-ко Мин династиясы учурунда чоң канцелярияга кызмат кылган, кийин Цин династиясына кызматка өткөн.

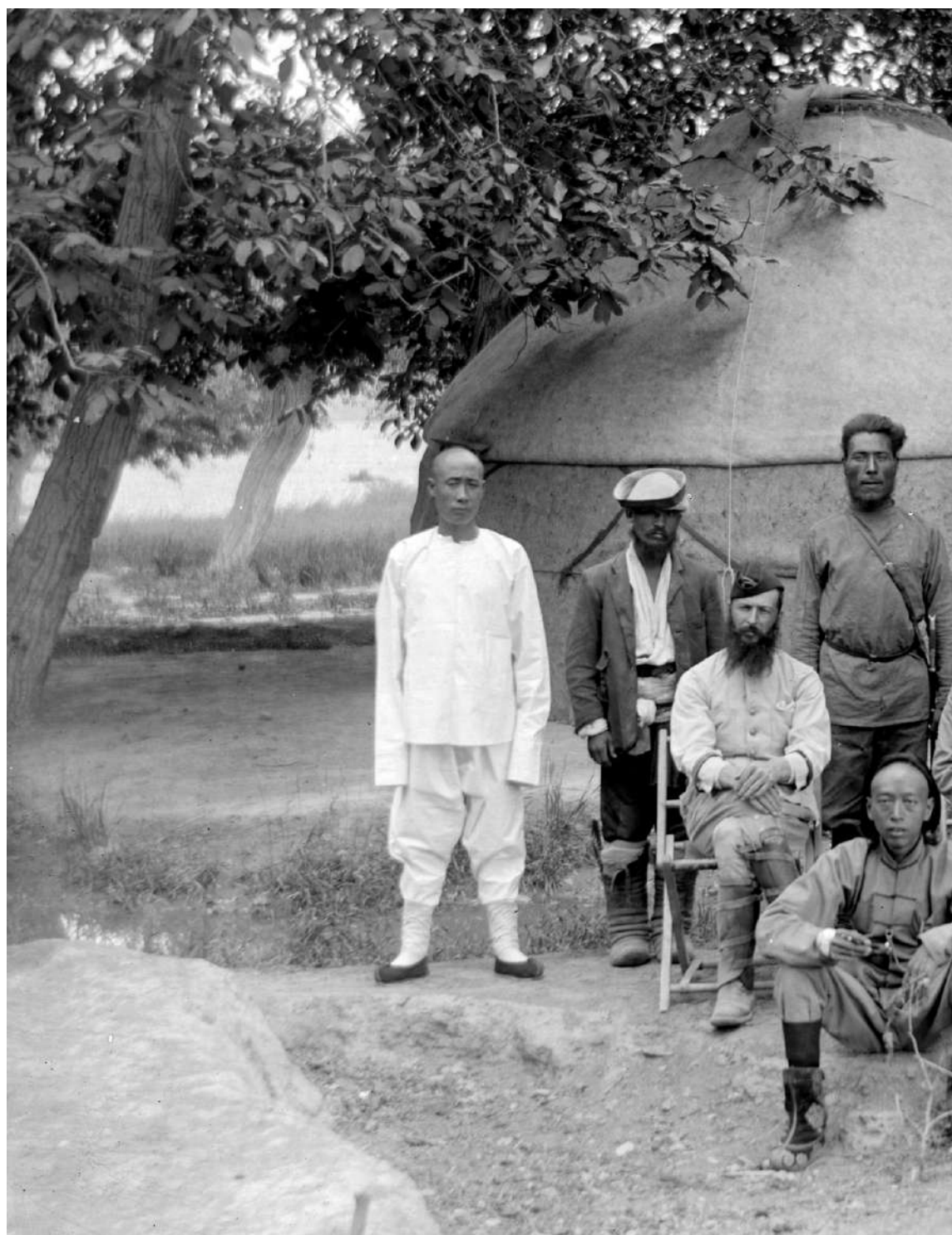
эмес. Бирок бул китептер сакталып турган Нэй-Ко имаратына кирип боолорду чечкенде ал жерде XIII кылымдан бери эч кимдин колу тийбеген XII жана XIII кылымга тиешелүү гравюралар менен кол жазмалардын бүтүндөй китепканасы бар экенин көрдүк. Ооба мырзалар, бул императордун китептери болгондуктан, эч ким кире алган эмес, ал эмес XVII кылымда императордун атынан ошол кездеги кытай адабиятын изилдеген эрудиттер да колдоно албаган. Азыркы учурда, бир кыйла эле чоң келген ушул коллекциянын каталогу түзүлүп жатат жана ал бүтөөрү менен мага жиберилиши керек. Кытай окумуштуулары бул кенч алып барыла турган жаңы Улуттук китепканага, өзүлөрүнүн көз салуусунда боло турган көчүрмөлөрдү даярдоону сунуштады, алардын бизге кереги тиет. Бул бизге алардын сонун мамиле кылганын айгинелеп турат.

Мырзалар, сиздер өзүңүздөр байкагандай синологиялык иштердин шарттары өзгөрүү процессинде деп айтканда жаңылган эмесмин. Мен сиздерге биздин Улуттук китепкана жана Пекинде жаңы эле ачылган Улуттук китепкана жөнүндө айттым. Бирок биз азыркы күндө кайсы багыттагы кытай таануу иштерин колго алууну жана Берлинге жана Лондонго алып келинген коллекциялардын абдан маанилүүсү кайсы экенин дагы эле билбейбиз. Түркстан Египет сыяктуу түгөнгүс эмес экендиги күмөн жаратпайт. Турфанда он жыл мурдагыдай эле эски кол жазмалардын барактары терезенин айнеги катарында колдонулбай калды. Бирок кечээ полковник Козлов¹⁶¹ Кан-Сунун түндүк жагынан көп сандагы си-ся¹⁶² тексттерин тапкандыгын дагы айтышты. Биздин изилдөө чөйрөбүз дагы кеңейип жатат. Сиздер ушул жайнаган документтердин ичинен биздин экспедиция кабарлаган бөлүктөр тууралуу жеткиликтүү маалыматтарды таба аласыздар деп гана үмүттөнөм. Кайтып келүү менен биздин ишибиз токтоп калбайт. Эми аягына чейин иштеп бүтүрүп жарыялоо зарыл. Эмгек кылдаттыкты талап кылат, ошондуктан көп жумушчулардын жардамы керек болот.

60 Француз илимий экспедициясы (Су-баши, 1907 ж.): (2-катар солдон оңго) белгисиз, Позыл (?), Ширван Ильязов, Али Ахун (Свен Хединдин тикмечиси), Симеон Боков, Мир Хаит (?), белгисиз; Вайян, Пеллио жана Нуэт отургучта отурушат; алдыдагы Тын (150-151 б.)

161 Пётр Козлов (1863–1935-жж.) 1883-жылдан 1926-жылга чейин Моңголияга, Батыш жана Түндүк Кытайга, ошондой эле Чыгыш Тибетке алты жолу чоң экспедиция уюштуруп, өзү жетекчилик кылган. Моңгол-Сычуан экспедициясы (1907–1909-ж.ж.) учурунда Козлов Гоби чөлүнөн таңгут шаары Хара-Хотонун урандыларын ачкан. 1908–1909-жылдардагы Хара-Хото урандыларына жүргүзүлгөн казууларда таңгут, кытай жана башка тилдерде жазылган эң чоң оромдордон турган (6000дей ором) китепкана табылган. Алардын арасынан мурда белгисиз, мындан башка нускалары жок, бөлөк тилдердеги катарлаш тексттери да жок будда адабиятынын кайталангыс чыгармалары да чыккан. Илимий саякаттын жыйынтыгы Козловдун китеби «Монголия и Амдо и мёртвый город Хара-Хото» (Петроград: Гос. изд-во, 1923).

162 Си Ся [сөзмө-сөз «Батыш Ся», б.а. хуннулардын тарыхый жерлеринен батышты карай] 1038–1227-жылдары кытайлардын Сун падышачылыгынын түндүк-батышында өкүм сүргөн таңгуттардын мамлекети болуп саналат.

Ысымдардын көрсөткүчү

А

Абдур Рахман хан 44
Абрамзон С. 90
Авалокишешвара 88
Алексеев А. 53, 70
Алексеев В. 31
Али Ахун 149
Алымбек Датка 22, 62, 76, 77, 84
Амитабха 88, 118
Анзигитов 120
Ансельм Г. [Hypolite Enselme] 60, 119, 137
Аплатун [Платон] 86
Арастуй [Аристотель] 86
Арзамасов 120
Ариф Хаджи 50, 64, 65
Аркым Бай Датка 115
Афак ходжа 92

Б

Бако Ж. [Jacques Bacot] 35
Бали Юлджу 82
Бартольд В. 43
Барт О. [Auguste Barth] 28
Бартус Т. [Theodor Bartus] 97, 111, 112
Бауэр Г. [Hamilton Bower] 12, 112
Бекчурин 118, 119
Березовский М. 97, 111
Березовский Н. 97, 110, 111, 113
Беш Бури 88
Бишоп Х. [Heber Bishop] 41
Блан Э. [Blanc Edouard] 72, 73, 83, 122
Богословский Ф. 40
Болин А. [Adolf Bohlin] 138
Бонапарт Р. [Roland Bonaparte] 13
Бонвало Г. [Gabriel Bonvalot] 23, 59
Бонэн Ш. [Charles Bonin] 59
Брайс В. [Walter Kirkpatrick Brice] 137
Брауне-Хёгберг С. [Sigrid Braune-Högberg] 138
Буйан де Лакост Э. [Emile Bouillane de Lacoste] 60, 119, 137

В

Вайан Л. [Léon Vaillant] 14, 15, 24, 46, 49, 51, 52, 55, 56, 71, 73, 78, 79, 80, 81, 83, 86, 87, 95, 96, 112, 114, 118, 119, 124, 126, 136, 141
Ван Ин Ки 127
Ван Та Жен 126
Ван Ходжа 116
Ван Юаньлу 25, 28
Варат Ш. [Charles Varat] 35
Вревский А. 94

Г

Гарнье Б. [Benoit Garnier] 140
Гиме Э. [Emile Guimet] 35
Гренар Ф. [Fernand Grenard] 66
Громбчевский 94, 137

Грум Гржимайло Г. 54, 66
Груссе Р. [René Grousset] 35
Грюнведель А. [Albert Grünwedel] 97, 111, 112, 143
Гунцюань Л. 146

Д

Давид-Неэль А. [Alexandra David-Neel] 36
Даогуан 24
Делапорт Л. [Louis Delaporte] 35
де Мейнар Б. [Barbier de Meynard] 141
Демьевиль П. [Paul Demiéville] 11
де Ротур Р. [Robert de Rotours] 30
Джихангир-ходжа 92, 115
Дуаньфан 147
Дэ-цзун 146
Дюбай Ж. [Georges Dubail] 126
Дюранд А. [Algernon Durand] 137
Дютрей де Пен Ж. [Jules Dutreuil de Rhins] 35

Ж

Жедалъж А. [André Geldage] 95

И

Иса 82
Иса-Датка 79
Исан-хан 84
Искандер Зулкарнайн 86
И Цзин 11

К

Казимча Хаджи 52, 61, 65, 66
Калмыков А. 47
Кан Тай 11
Капю Г. [Guillaume Capus] 59
Козлов П. 149
Колоколов С. 24, 97
Кудаяр-хан 76
Курманджан Датка 7, 22, 23, 33, 39, 75, 77
Куропаткин А. 79
Куропаткин П. 73, 76

Л

Лаббэ П. [Paul Labbé] 59
Леви С. [Sylvain Lévi] 10
Лигети Л. [Louis Ligeti] 31
Литльдель Г. [George Littledale] 112
Лоци Л. [Lajos Lóczy] 143
Луба Ж.-Ф. [Joseph-Florimont Loubat] 13, 140

М

Мадали-хан 79
Макартни Дж. [George Macartney] 137, 138
Макартни К. [Catherine Macartney] 138
Макартни Э. [Eric Macartney] 138

Маккатчеон Д. [John McCutcheon] 137
 Маннергейм Г. [Gustaf Mannerheim] 7, 17–19, 22, 34, 39, 47, 48, 50–52, 55, 58, 59, 64–68, 70, 73–75, 82, 91, 94, 96, 113–115, 117–119, 125, 126, 131, 132, 134, 135
 Марко Поло 10, 130
 Маршан Ж.-Б. [Jean-Baptiste Marchand] 41
 Массье И. [Isabelle Massieu] 59
 Машраб Б. 129
 Моккар Ф. [François Mocquard] 14
 Монье М. [Marcel Monnier] 59
 Мухаммад Азам хан 44
 Мухаммед 78, 82
 Мэнжи [Maingie] 48, 59
 Мюллер Э. [Emile Müller] 48, 59, 60

Н

Немет Д. [Gyula Nemeth] 30

О

Остроумов Н. 47

П

Палицин Ф. 130
 Пеллио А. [Alice Pelliot] 48, 95
 Пеллио Ш. [Charles Pelliot] 9
 Петровский Н. 47, 65, 112, 122
 Порт Г. [Hermann Pohrt] 111, 137
 Пржевальский Н. 143
 Пухарат (Гиппократ) 86

Р

Равель М. [Maurice Ravel] 95
 Райков М. 119, 138
 Рено М. [Marie Renault] 82

С

Саки Батыр 92
 Сардар Мухаммад Исхак хан 44, 45
 Сафдар-Али-хан 137
 Свенссон Э. [Ellen Svensson] 71, 138
 Сейид Азимбай Мухаммадбаев 50
 Сейид Г. 50, 52, 65, 68, 70
 Сейид К. 50, 64
 Сенар Э. [Emile Senart] 13, 59, 126, 140, 141
 Сечени Б. [Bela Szechenyi] 143
 Синор Д. [Denis Sinor] 19, 31, 32
 Скобелев М. 23, 77, 85, 116
 Скупенская-Карвосская М. 30
 Сомад [Saumade] 138
 Стейн А. [Aurel Stein] 25, 29, 44, 47, 97, 112, 137, 143, 144
 Стерн Ф. [Philippe Stern] 36
 Субботич Д. 76
 Сухарат [Сократ] 86
 Сыдыкбек 115
 Сюань-Цзан 11

Т

Тай-Цун 146
 Тамерлан 36, 40, 41
 Тахватуллин 58, 117–119, 129
 Тёрнквист Д. [John Thörnqvist] 71, 138
 Тилеке баатыр 78, 84
 Тузы Зарипбек Мусака уулу 116

Ф

фон Ле Кок А. [Albert von Le Coq] 44, 97, 111, 112
 Фрейзер Д. [David Fraser] 138
 Футтерер К. [Karl Futterer] 73, 78

Х

Хазрат Адам 82
 Хазрат Али 78
 Хакин Ж. [Joseph Hackin] 35
 Хан Дарин 115
 Хёрберг Л. [Lars Högborg] 138
 Хедин С. [Sven Hedin] 54, 66, 149

Ц

Цзайлан (Герцог Лан) 24, 25
 Цзо Цзунтан 126
 Цяньлун 148

Ч

Чайковский А. 116
 Чингисхан 36, 43

Ш

Шаванн Э. [Edouard Chavannes] 10, 31, 34, 141, 144, 145
 Шейбани 40

Ю

Юло Э. [Etienne Hulot] 60

Я

Якуб-бек 91, 122, 124–126, 129
 Ялиус (Гален?) 86

Географиялык аталыштардын көрсөткүчү

А

Айжахар таш 128
Айлама 114
Ак-Кындык 114
Ак-сай 114
Аксу 112, 113
Ак-Таш (өзөн) 91, 92
Алай 7, 8, 20-23, 44, 53, 75, 77, 78, 81, 82, 84-86, 90-96, 116, 121, 122, 127, 137
Александров 48
Алматы 83, 86
Америка Кошмо Штаттары 10
Англия 12, 141
Анжиян 12, 50, 51, 64-66, 76, 79, 86
Араван болуш 78
Артуа 14, 15
Арчат Ашу [Арчат-даван] 100
Арчат Булак 100
Арчат-Таш 100
Афина 10
Афрасиаб 43
Африка 41, 72, 140
Ашхабад 47

Б

Бадахшан 23
Бака-Су (өзөн) 132
Бактрия 44
Балх 43, 44, 129, 146
Берлин 96, 111, 141, 149
Борбордук Азия 7-10, 12-15, 17, 20, 21, 25, 28-30, 35-37, 39, 44, 47, 54, 72, 77, 91, 104, 110-112, 119, 128, 129, 132, 137, 138, 141, 142, 145
Бур ашуу 131
Бургундия 19
Бухара 20, 72, 76

В

Вахан 23
Владивосток 30

Г

Газыр Кичиг 92
Ганьсу 46, 127
Гиндукуш 137
Гоби 25, 149
Греция 35
Гүлчө 20, 22, 39, 70-72, 73, 74-80, 84, 93
Гүлчө дарыясы 20, 22

Д

Дальдегер 128
Дарданелла 30
Дарьяль капчыгай 81
Датун-фу 144, 145
Джан-Булак (өзөн) 129
Дуньхуан 8, 25, 28-30, 91, 141, 143-147

Е

Европа 91, 113
Египет 35, 84, 147

Ж

Жапония 10, 12, 13, 30, 35, 86, 126, 144, 147
Жунгария 126
Жэхе 148

З

Зерафшан дарыясы 40

И

Иген 121, 122, 124
Индиана 31
Индия 13, 20, 35, 44, 47, 59, 72, 86, 101, 112, 119, 137, 145
Индокытай 10, 17, 30, 35, 60
Иркештам [Эркеч-Там] 8, 16, 20, 22, 38, 39, 77, 91, 95, 117-122, 124, 125, 128, 135, 137
Иркутск 30

К

Кавказ 76, 136
Кавлан-Куль [Кабылан-Көл] 8, 38, 39, 72, 70-74, 78
Каир 10
Калмук-Курган [Калмак-Коргон] 81
Калта Каракол 92
Камбоджа 11, 35, 36
Канджут [Хунза] 120, 137
Карабел 120
Караванкол 70
Карадаван 121
Кара-Дарыя 69
Каракой 131
Карангелик 132, 134-136
Каратай 39, 69, 70, 93
Каратал 128, 131
Караташ 119
Каратегин 20
Каратерек 121, 122, 125
Карашар [Яньци] 97
Катта Кук-Булок [Чоң Көк Булак] 114
Катынарт 38, 39, 93, 95, 96, 112, 115
Кауфман чокусу 80, 96
Кашкар 14, 18, 20, 23, 43, 47, 54, 64, 66, 67, 70, 71, 79, 83, 84, 86, 91-93, 97, 111-113, 115, 116, 119, 120, 121, 125-128, 130, 134-138, 141
Кашкария 83, 93, 115
Кашмир 44, 145
Кенджут [Канджут] 134
Кытай 7, 8, 10-13, 16, 18, 20-22, 24, 28-30, 35, 41, 46, 60, 64, 70, 73, 83, 85, 91, 113-116, 126, 127, 132, 137, 140, 141, 143-149
Кичик Каракол 91
Кичил Кук-Булок [Кичи Көк Булак] 114

Кокон 19, 48, 53, 64, 76, 83, 91, 115, 116, 138
Көк-Булак 38, 39, 93
Көк-суу [Алай району] 86
Контрексевиль 59
Корла 95
Кочеток (өзөн) 120
Кугрым 128
Кумбула 116
Кумбул [Хами] 83
Кумтөр 97
Кургачин Ками 127
Куртук-Ата [Куртук-Ата]] 38, 81, 89–91
Курук-Таушхан 88
Куча 15, 24, 97, 110–112, 141–143
Кууш-Уя 133
Кызыл 142
Кызыл-Арт 96, 112, 114
Кызыл-Белес 92
Кызыл-Курган [Кызыл-Коргон] 79, 80, 82
Кызылсуу [Кызыл-Суу] 118, 120, 122, 124, 125, 127
Кызыл-Үй 128, 130–132, 134–135
Кыргызстан 7, 8, 12, 16, 20, 39, 72, 90, 113
Кьянг-нан [Цзянь-нан] 126

Л

Лангар 70, 72–74, 77
Ланьчжоу 14
Либава [Лиепая] 50
Лион 60
Лоб 113, 116
Лондон 42, 44, 47, 141, 149
Лукчун 113
Лунмынь 144

М

Мады 70
Малайзия 11, 30
Манила 137
Маньчжурия 17, 60
Мараканд 43
Маралбаши 113
Медина 20
Мекка 54, 86
Минусинск 119
Миң-Йул [Миң-Юл] 127, 132, 135, 136
Могоа 25, 91, 146
Монголия 30, 149
Монлери 16
Москва 12, 17, 46, 48, 50
Музбаг жана Актаг (чоку) 96

Н

Нагарачалди 124
Нанкин 137
Нарын 132, 137

О

Ооганстан 13, 35, 44, 47, 60, 72, 146
Орусия 12, 17, 39, 44, 45, 86, 91, 119, 13, 35, 44, 47, 60, 72, 146, 126, 132, 141

Ош 8, 18, 20, 23, 38, 39, 51–55, 59, 61–63, 65–72, 75–79, 83–86, 93, 94, 112, 116, 125, 131, 137

П

Па-де-Кале 15
Падышалык Орусия 14
Пакистан 72
Памир 20–23, 68, 94–96, 104, 114, 119, 120, 145
Париж 9, 12, 14, 16, 29, 35, 36, 42, 48, 51, 60, 141, 147
Пекин 41, 60, 68, 72, 78, 84, 147, 148
Персия 47
Порт-Артур 138

Р

Рим 10

С

Саваяр 128
Сакал (өзөн) 122
Самарканд 19, 40, 43, 47, 48, 52, 58, 64, 86, 119
Санкт-Петербург 31, 46–48, 52, 97, 110, 112, 119
Сарыкамыш 120, 128
Сахалин 70
Семиречье 70, 77
Сен-Мандэ 9
Сиам 11, 35
Сибирь 30, 59, 72, 77, 78
Синьцзян 24, 137, 145
Суван-Куль 122
Суркх Аб 114
Суфи-Курган [Сопу-Коргон] 22, 79, 90

Т

Тагарма 120
Тажикстан 36, 72
Такламакан 25, 110
Талдык 20, 23, 38, 39, 90, 91, 93–96, 100, 114
Ташкент 19, 41, 46–52, 59, 64, 65, 68, 71, 76, 100, 137
Таш-Курган 119, 120, 137
Таш-Тубе 128
Таш-Рабат 132, 134
Терек-Даван 90, 119, 128
Тибет 35, 66, 73, 143, 149
Тонгмурун 38, 39, 96, 113, 115, 117, 118 Тонкин 14, 60
Тумшук 112, 141, 143
Түркстан 12–16, 18, 20, 23, 25, 29, 44, 45, 47, 50, 52–54, 58–60, 65, 66, 71–73, 76, 83, 92, 94, 97, 111, 112, 115, 116, 128, 129, 132, 138, 140, 141, 144, 149
Турфан 97, 110, 111, 145
Түштүк-Чыгыш Азия 11, 47, 82
Тянь-Шань 142, 145

У-Ү

Уксалыр [Оксалыр] 127, 128, 130–132
Улугчат 83, 91, 115, 116, 121, 122, 125–128, 131
Урук 132, 134
Урумчи 127
Уусоз 114
Үй-Булак 131
Үрүмчү 6, 24, 111, 127
Үч-Турпан 116
Үч-Тюбе [Үч-Дөбө] 91

Ф

Фергана 20, 22, 79, 83, 84, 86, 91, 93, 94, 116
Франция 8, 10, 13, 14, 16, 17, 28, 29, 31, 35, 59, 60,
72, 93, 119, 140, 141

Х

Ханой 10
Ханьлинъ 148
Хельсинки 17
Хотан 44, 119, 138
Хэнань 144

Ц

Цейлон 11
Цзинцзин 146

Ч

Чараджы 132
Черняево 44, 64
Чжили 147
Чигирчик Даван [Чыйырчык ашуусу] 38, 39,
74, 84, 93

Ш

Шампан 19
Шат 131
Шах-Машраб 129, 130
Шейтанды 114
Шур-Булак [Шор-Булак] 128–131
Шэньси 46, 51, 127, 144, 146

Ю

Юнгхазбанд 137

Я

Янги Курган [Жаңы-Коргон] 87
Янырык [Жанырык] 38, 39, 81, 84, 85, 87, 137

Карталардын тизмеси

- а. Борбордук Азияга жасалган француз илимий экспедициясынын маршруту
(1909–жылы чийилген) 21
- б. Француз илимий экспедициясынын Оштон Эркеч-Тамга чейинки маршруту
© Tamiris Hallez 38

Фото сүрөттөрдүн тизмеси

Автору жана коллекциясы айтылгандарды кошпогондо, бардыгы Шарль Нуэт тарабынан тартылып, Гиме атындагы Азия искусствосунун улуттук музейинде сакталып турган Поль Пеллио экспедициясынын коллекциясынан алынган сүрөттөр.

1. Поль Пеллио Үрүмчүдө (1907) 2
2. Луи Вайян, Поль Пеллио жана Шарль Нуэт Кучада (1907) 15
3. «Coste-Folcher» шампанынын этикеткасы 19
4. Үрүмчүдөгү кабылдамасында отурган Цзайлан, 1908–жыл. (© G. Mannerheim / Suomalais-Ugrilaisen Seuran-Finnish Heritage Agency) 24
- 5–6. «Миң Будда үңкүрлөрүндөгү» Магао гроттору 26

7. No 17 үңкүрдөгү Поль Пеллио шам алдында кол жазмаларды иргөөдө	27
8. Поль Пеллионун 1906-жылы 26-августта жазган жол күндөлүгүнүн барактары .	42
9. Сардар Мухаммад Исхак хан (1851-1909). © «Түркстан архиви»	45
10. Поль Пеллио, Луи Вайян жана белгисиз өзбек Ташкентте	49
11. Анжиян. Француз экспедициясынын бажыдан өткөн жүктөрүн жүктөө. Сүрөттүн ортосунда – Пеллио, Вайян жана Нуэт (© G. Mannerheim / Suomalais-Ugrilaisen Seuran-Finnish Heritage Agency)	51
12. Сулайман-Тоонун көрүнүшү	52
13. Казимча Хаджи Сейид Ганинин Оштогу ишенимдүү адамы	53
14. Экспедициянын Оштогу лагери. Биринчи планда Нуэт жана Тин. Солдон оңго Вайян, Пеллио, Маннергейм	55
15. Экспедиция мүчөлөрү менен Курманжан датканын балдарынын биринчи жолугушуусунда түшкөн сүрөт: (Луи Вайян, Густав Маннергейм (артта) жана Поль Пеллио) Асанбек – солдо жана Маамытбек – оңдо	56-57
16. 1879-жылы Самарканда түзүлгөн 2-Урал полкунун экспедицияны коштогон казактары: (солдон оңго) Симеон Боков, Игнатий Юнусов, Шакир Рахимжанов, Ширван Ильязов жана Тахватуллин	58
17. Казимча Хаджи Ошто устага ат такалатууда	61
18. Оштогу кол өнөрчүлөрдүн көчөсү	61
19. Ош. Ак-Бура дарыясы	62
20. Оштогу Алымбек датка негиздеген медресе. Кийин бул окуу жайды анын уулдары каржылап келген	62
21. Оштук балдар бийлеп жатышат	63
22. Казимча Хаджинын башчылыгында Оштон Өзгөндөгү ат базарга чыгып баратышкан Маннергейм жана Пеллио	66
23. Өзгөндөгү аттардын жармаңкеси (© G. Mannerheim / Suomalais-Ugrilaisen Seuran-Finnish Heritage Agency)	67
24. Каратай	69
25. Поль Пеллионун башчылыгы алдындагы кербен Лангардан чыгып бара жатат.	73
26. (солдон оңго) Поль Пеллио, Курманжан датка, Мамадалибек [Мухамед Алибек] (Асанбектин уулу) [Пеллионун жол күндөлүгү боюнча сүрөттөгү жигит Курманжан датканын небереси экени аныкталды], Густав Маннергейм (© G. Mannerheim / Suomalais-Ugrilaisen Seuran-Finnish Heritage Agency)	75
27-28. 1893-жылдын айланасында курулган Гүлчө көпүрөсүнүн эки көрүнүшү: көпүрөлөр ийне жалбырактуулар тукумундагы эң бышык жана тыгыз, сууда турса да оңою менен чирибеген дарак арчадан куурулчу	76-77
29. Француз экспедициясынын Гүлчөдөгү лагери. Вайян отурат	79
30. Жаңырыктын жанындагы калмак-коргону	80
31. Жаңырыктагы лагерь: Тин (турат), Вайян (отурат)	87
32. Жаңырыктагы лагерь: оң жактагы боз үйдүн алдында отурган – Вайян	87
33. Атчан бараткан аялдар жана балдар	89
34. Куртук-Атанын жолунда бараткан атчан аялдар	89
35. Талдык ашуусуна чыгуу: Маннергейм сүрөткө тартып жатат, жанында Поль Пеллио турат; артында атчандар Асанбек менен Маамытбек (?)	94

36-37. алдык ашуусунун жогорку бөлүгүнө Вайян менен Маннергейм тарабынан жасалган топографиялык тартуулар жүргүзүүдө	95-96
38. Азыркы Сары-Таш айылы жайгашкан жерден Алай өрөөнүнүн көрүнүшү	98-99
39. Сары-Ташта үйлөнүү тою өткөрүлүп жаткан жаш колукту	101
40. Жаңы келген келинди ортого алган, майрамдык кийимдерин кийип жасанган аялдар; булар Нуэттин өтүнүчү менен чогулушкан	102-103
41-43. «Томаша» же «улок тартмок»: көкбөрү	104-105
44-45. «Томаша» же «улок тартмок»: байге (ат чабыш)	105-108
46-49. «Томаша» же «улок тартмок»: балдар арасында өткөрүлгөн эңиш мелдеши ... 108-110	
50. Тоңмурундагы лагерь	117
51. Эркеч-Там тарапта аккан Кызыл-Суу дарыясы	121
52. Аңчылык учурунда	122
53. Атчан («ма-дуи»)	124
54-56. Пеллио тарабынан Кашкарда сатылып алынган боз үйлөрдү тигүү	133-134
57. Кашгардын «даотайы» Хуан Хун Джу (© G. Mannerheim / Suomalais- Ugrilaisen Seuran-Finnish Heritage Agency)	135
58. Кашкардык даотайыныкындагы түшкү тамактануу: Лю (турат), белгисиз кытай, Маннергейм (Люнун артында), Хуан Хун Джу, Пеллио жана Вайян	136
59. Улуу Британиянын Кашкардагы консулдугу, 1906-жыл, сентябрь айы. Солдон оңго кеткен экинчи катарда турушат: Джорж Макартни, Шарль Нуэт, Дэвид Фрейзер, Поль Пеллио, Адольф Болин (1873-1964-жж., швед миссионери), Ларс Хёгберг (1858-1924-жж., швед миссионери жана лингвисти); оңдон солго биринчи катар: Сигрид Брауне-Хёгберг (1868- 1946-жж., швед миссиясынын мүчөсү), белгисиз аял, Эллен Свенссон- Тёрнквист, Катрин Макартни (1877-1949-жж.), отургандар: Джон Тёрнквист жана Макартнинин уулу Эрик Макартни (1903-1994-жж.). (© G. Mannerheim / Suomalais-Ugrilaisen Seuran-Finnish Heritage Agency	138
60. Француз илимий экспедициясы (Су-баши, 1907 ж.): (2-катар солдон оңго) белгисиз, Позыл (?), Ширван Ильязов, Али Ахун (Свен Хединдин тикмечиси), Симеон Боков, Мир Хаит (?), белгисиз; Вайян, Пеллио жана Нуэт отургучта отурушат; алдыдагы Тин	150-151

Мазмуну

Алгы сөз, Гзавье Аллез (Которгон Кубанычбек Аркабаев)	7
Поль Пеллионун өмүрү – Азияны изилдөөчүнүн өзгөчө тагдыры, Гзавье Аллез (Которгон Кубанычбек Аркабаев)	9
Гиме атындагы Азия искусствосунун улуттук музейи (Париж, Франция), Гзавье Аллез (Которгон Кубанчбек Аркабаев)	35
Поль Пеллионун Борбордук Азиядагы жол күндөлүгү (15-июль—29-август, 1906-жыл), (Которгон Амантур Жапаров, Айназик Жолдошева)	37
Поль Пеллио мырзанын Жазуулар жана Көркөм Сөз Академиясынын алдында (25-февраль, 1910-ж.) Кытай Түркстанына жасаган экспедициясынын отчету (1906-1909), (Которгон Амантур Жапаров)	139
Ысымдардын көрсөткүчү	152
Географиялык аталыштардын көрсөткүчү	154
Карталардын тизмеси	156
Фото сүрөттөрдүн тизмеси	156

ФРАНЦУЗ МЕНЕН КЫРГЫЗДЫН ӨЗГӨЧӨ ЖОЛУГУШУУСУ

Алай,
1906-ЖЫЛ

Поль Пеллионун жол күндөлүгү жана
Шарль Нуэттин сүрөттөрү

Илимий редактору Гзавье Аллез

Которгондор

Кубанычбек Аркабаев

Амантур Жапаров

Айназик Жолдошева

Редактору	Кубанычбек Аркабаев
Корректорлору	Фатима Абдалова
	Жумадин Кадыров
Дизайнери	Эмиль Тилеков
Компьютерде калыпка салган	Айжамал Борисова

Басууга 09.02.2024 ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 70x100¹/₁₆.

Көлөмү 10 б.т. Тиражы 300 экз.

«Улуу тоолор» басмасында басылды.

Бишкек ш., А. Үсөнбаев көч., 189.

Поль Пеллио [Paul Pelliot]
(1878-1945-жж.) – Француз чыгыш таануусунун негиздөөчүлөрүнүн бири. Ал биринчиден филолог жана кызыгуусу чексиз кытай таануучусу болгон. Пеллио көптөгөн тармактарды изилдеген, лингвистикалык билими менен дайыма таңгалдырып келген. 1906-жылдан 1908-жылга чейинки Борбордук Азияга анын башчылыгында жасалган илимий экспедиция Кытайды, Борбордук Азияны, буддачылыкты, несторианчылыкты изилдөөдөгү чечүүчү учур болуп калган. Гиме атындагы Азия искусствосунун улуттук музейде сакталып турган жол күндөлүгүндөгү 1906-жылдагы Алай кыргыздары тууралуу кайталангыс документтер кыргыз тилине которулуп, бул китепке киргизилди.

Шарль Нуэт [Charles Nouette]
(1869-1910-жж.) – Париждик көз карандысыз фотограф. Ал Пеллионун суранычы менен экспедицияны документтештирген, анын тарткан фото сүрөттөрү Гиме музейинде сакталып турат. Кыргызстандын түштүгүндө тарткан сүрөттөрү башка фотоколлекциясынан айырмаланып жарык көргөн эмес. Бул китепте алар биринчи жолу жарыяланды.

IFEAC

MUSÉE
GUIMET